

પરિશી ગુજરાતી પત્રકાર પારખ.

(અમદાવાદ-૧૯૨૪)

કીંમત બાર આના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશ્ટ્રિય વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૪૧૧ વર્ગીક

પુસ્તકાનું નામ પહેલા ગુજરાતી પત્રકાર
પરિષદને રૂપરે?

વિષય ઠરનરરન-૫૨૪

હાલી ગુજરાતી પત્રકાર

પરિષદનો રીપોર્ટ

અને

નિબંધ સંગ્રહ.

(તા. ૧ હી અને ૨ જી નવેમ્બર ૧૯૨૪)

અમદાવાદ

પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ગુજરાત પત્રકાર મંડળ તરફથી

હીરાલાલ ત્રીલોકવનદાસ પારેખ, બી. એ.,

સહમંત્રી—અમદાવાદ.

પ્રત.

૨૫૦.

સન ૧૯૨૫.

સંવત ૧૯૮૧.

કીમત બારે આના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૨૪૧૯

ધી “ સૂર્યપ્રકાશ ” પ્રી. પ્રેસમાં, મુળચંદલાઈ ત્રીકમલાલે છાપ્યો.
કાળુપુર ટંકશાળ—અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

૧ લી ગુજરાતી પત્રકાર પરિષદ ભરવાનું અમારા મંડળે નક્કી કર્યું ત્યારે અમને ખ્યાલ પડીક નહોતો કે તેના કામકાજનો રીપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કરવાનું બની આવશે પરંતુ સ્થાનિક તેમજ બહારગામના પત્રકાર અંધુઓના સહકાર અને સહાનુભૂતિથી તે કાર્યમાં દરેકે યથાશક્તિ નાણાં ભરીને અને લેખ વા સૂચના લખી મોકલીને અમને ઉત્તેજન આપ્યું તેના પરિણામે જ અમે પ્રસ્તુત રીપોર્ટ પ્રજા સમક્ષ રજુ કરવાને શક્તિમાન થયા છીએ, નહિતર એક વર્ષની બાળક સંસ્થાની એટલી ગુંબજ નહોતી કે તે પરિષદની જવાબદારીને એકલે હાથે અને બધી રીતે પહોંચી વળી શકે.

વર્તમાન પત્રનું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં ઉભું કરવું એ જેમ જરૂરનું છે તેમ ગુજરાતી પત્રકાર ભાઈઓ મુકરર કરેલે સ્થળે વખતોવખત એકઠા મળી પરસ્પર પરિચય અને એખલાસ સાધે અને વધારે, અને તેની સાથે ધંધાને લગતાં પ્રશ્નો વિષે વિચારની આપલે અને ચર્ચા કરે એ પણ એટલુંજ અગત્યનું છેજ.

તે દિશામાં અમારા મંડળે શરૂઆત કરી છે અને મુંબઈના બહોળા વિસ્તરેલા અને વિકાસ પામેલા કાર્યક્ષેત્રમાં તેને નવીન વેગ અને બળ મળશે એવી આશા રાખવી બીજું નહિ જાય.

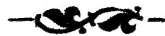
છેવટે, અમારા કાર્યમાં રા. ઠાકોરલાલ પી. ઠાકોર અને રા. સોમાલાલ મંગળદાસ શાહ જે મદદ અને પ્રોત્સાહન આપે જાય છે, તેની અમે આ પ્રસંગે ઉપકારમ્મહ નોંધ લઈએ છીએ.

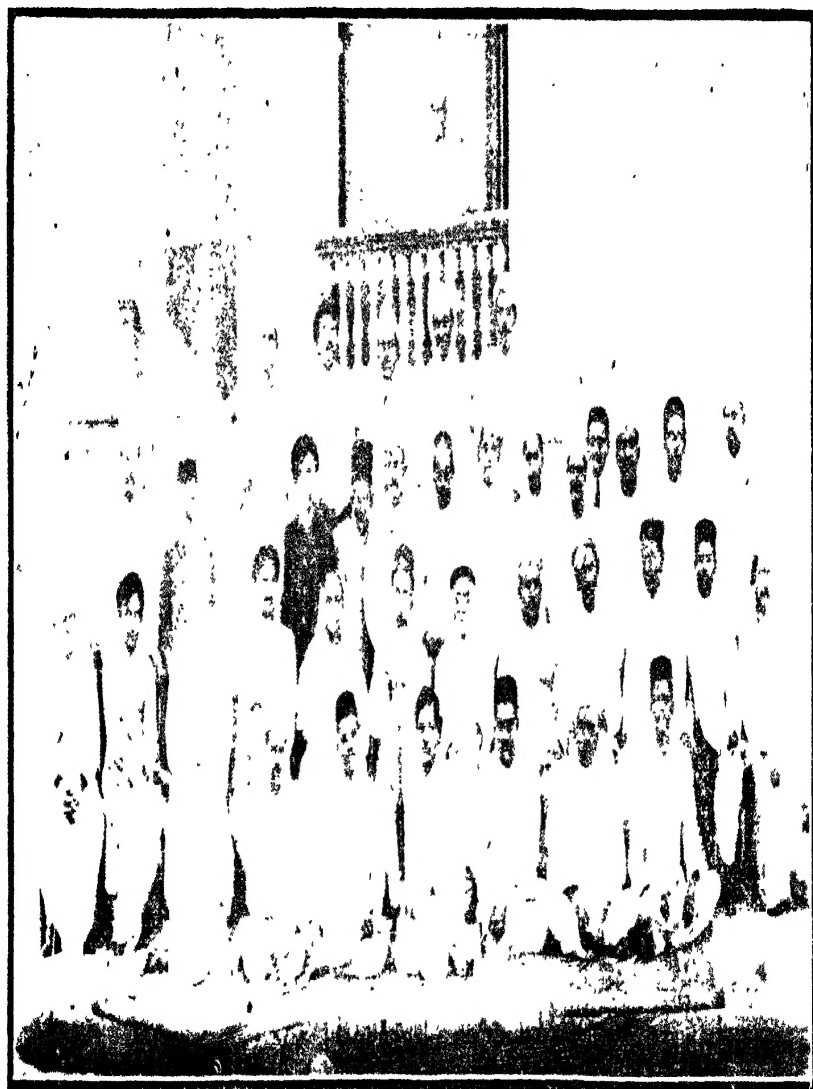
સાંકલિચું.

સત્કારનું કાવ્ય. ... રા. કેશવ હ. શેઠ. ... .. પૃ. ૧
મંત્રીઓનું નિવેદન. ૧
સત્કાર કમિટીના અધ્યક્ષ રા. ઠાકોરલાલ પરમોદરાયનું ભાષણ. ... ૫
પ્રમુખ મી. મહેરજીભાઈ પાલનજી માદનનું ભાષણ. ... ૧૩
પ્રદર્શન વિભાગના મંત્રીઓનું નિવેદન. ૨૨
સૌ. વિભાગવરી નીલકંઠે પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકતી વખતે આપેલું ભાષણ. ... ૨૭

નિબંધો.

૧ વર્તમાનપત્રો વિષે બે બોલ ... .. મી. પાલનજી બરબેરજી દેસાઈ	૫. ૩૫૭
૨ ભાષા શુદ્ધિ ... .. રા. બા. હરગોવિંદદાસ દ્વા. કાંટાવાળા	૩૬૭
૩ પત્રકારની દિક્ષા ... .. શ્રીયુન દત્તાત્રય બા. શહેલકર	૪૧૭
૪ પત્રકારોના કર્તવ્યો અને જવાબદારીઓ ... રા. પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈ	૧
૫ ગુજરાતી માસિકો ... .. રા. હીરાલાલ ત્રી. પારેખ	૭
૬ જ્ઞાતિ માસિકો... .. રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ	૧૮
૭ વર્તમાનપત્રની જવાબદારી અને ફરજો ... મી. કરીમ મહમદ માસ્તર	૨૩
૮ આધુનિક સમાજમાં જાહેરપત્રોનું સ્થાન ... રા. શંકરપ્રસાદ એસ. નાણાંવડી	૨૬
૯ કોમી માસિકો... .. રા. કેશવલાલ દ. શેઠ.	૩૦
૧૦ પત્ર અને પત્રકાર ... .. રા. હીરાલાલ ત્રી. પારેખ.	૩૫
૧૧ અઠવ ડિક પત્રો ... .. રા. ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ	૪૦
૧૨ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસમાં વર્તમાનપત્રોનો હિસ્સો ... .. રા. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	૪૬
૧૩ પત્રકારનો ધંધો ... .. રા. ચીમનલાલ એમ. મોદી	૫૪
૧૪ બાળ સાહિત્ય... .. રા. બીખાભાઈ પી. વ્યાસ	૫૬
૧૫ આપણા જ્ઞાતિ માસિકો ... .. રા. ઉમિયાશંકર જેશંકર મહેતા	૬૪
૧૬ હિન્દી પત્રકારિત્વ ... .. રા. ચંદુલાલ એન. શાહ	૬૯
૧૭ વર્તમાનપત્ર અને જાહેર ખબર ... .. રા. હિંમતલાલ ગરબડલાઈ ગાંધી	૭૭

ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી

પહેલી ગુજરાતી પત્રકાર પરિષદ.

અમદાવાદ

૧ તા. ૧ અને ૨ જી નવેમ્બર ૧૯૨૪.)

તા. ૧ જી નવેમ્બર સને ૧૯૨૪ ને શનિવારે બપોરના એક વાગતાં અંતર પ્રેમાભાષ હોલમાં 'સત્યમિત્ર'ના જાણીતા અધિપતિ શેઠ મહેરજીભાઈ પાલનજી માદનના પ્રમુખપદ હેઠળ પહેલી ગુજરાતી પત્રકાર પરિષદ મળી હતી. પ્રમુખ તેજ દિવસે સવારે મેલમાં મુખ્યથી આવ્યા હતા, જેમનો ગુજરાત પત્રકાર મંડળ તરફથી સારી રીતે સત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. પરિષદમાં ભાગ લેવાને ગુજરાત કાઠિયાવાડના કેટલાક વર્તમાન-પત્રકારો, માસિક પત્રોના અધિપતિઓ અને એ ધંધા સાથે સંબંધ ધરાવનારાઓએ હાજરી આપી હતી. શહેરના કેટલાક ગૃહસ્થો પણ હાજર રહ્યા હતા. શરૂઆતમાં મી. કુલકર્ણીએ 'જય જગદીશ હરે'ના ગીતથી મંગલાચરણ કરી રા. કેશવલાલ હ. શેઠનું રચેલું નીચેનું સત્કારનું ગીત ગાયું હતું.

સત્કાર.

સાબ્રમતીને તીર, પધારો ગુણિયલ ગૂળજર વીર !
વિવિધ કળા, સાહિત્યવિભૂષિત, રાજનગર મન્દિર : —પધારો.
આજ નભે રવિનાથ વિરાજ, વેરે કંચન કિર;
વેગવતા ધડકારે હૈડાં, પામે શાંતિ ગભીર : —પધારો.
ભાવભિનાં લોચન રસતરસ્યાં પગ પગ દર્શઅધીર;
સુખદ સ્વજનને રનેહ સમાગમ, વાયુ વસંત સમીર : —પધારો.
પુણ્ય પનોતે પગલે પગલે, વરસે અમૃત ક્ષીર;
અનુપમ, નિજ આંગણિયે દળતાં પાવન ગંગાનીર : —પધારો.
મંગળ ચોર્ધાડ્યે મળીયે સ્વાતંત્ર્યદેવી-મન્દિર;
પત્રવાહના પંચનિનાદે ધરીએ ભોગ સચિર;
સ્વીકારો સ્વાગત, ગુણુ ગભીર ! પધારો, રાજનગર મંદિર !

મંત્રીઓનું નિવેદન.

મંગીત પૂરું થતાં ગુજરાત પત્રકાર મંડળ તરફથી રા. હીરાલાલ ત્રીભાવનદાસ પારેખે મંત્રીઓનું નિવેદન વાંચી સંભળાવ્યું હતું; જે નીચે મુજબ હતું:—

“સન ૧૯૨૩ માં 'પ્રગ્મબંધુ' પત્રે ૨૫ વર્ષ પૂરાં થતાં ખેતે મંગલ મહોત્સવ-સિલ્વર જ્યુબિલિ-ઉજવવાનો વિચાર જાહેર કર્યો ત્યારે વર્તમાનપત્રના ધંધામાં કામ કરતા અને તેમાં રસ લેતા કેટલાક બંધુઓને એવી લાગણી થઇ આવી કે અમદાવાદના પત્રકારો તરફથી તેના મંગલ પ્રસંગે એક અભિનંદન પત્ર આપવું અને તે આપનાં પૂર્વે તેમ કરવાને

મળેલા ગૃહસ્થોએ એ તકનો લાભ લઈ અમદાવાદમાં ‘ગુજરાત પત્રકાર મંડળ’ સ્થાપવું, એવો સર્વાનુમતે નિશ્ચય કર્યો.

આપણા પત્રકારોને, આપ સારી પેઠે જાણો છો કે, કેવા મુશ્કેલ અને વિષમ સંજોગોમાં કાર્ય કરવાનું હોય છે; આપણાં સાધનો પણ કટલાં ઓછાં, અધુરાં અને તુટક હોય છે; વળી એ કાર્ય કેટલી ત્વરાથી, કેવી નિયમિતતા અને જવાબદારીથી કરવાનું હોય છે; તે સાથે તે પાછળ ઉઠાવેલા શ્રમ અને ભોગના પ્રમાણમાં કેટલો ઓછો બદલો મળે છે, છતાં એ ભોળો જાણે ઓછો ન હોય એવી રીતે કાયદાની તરવાર આપણા શિરપર સદા ઝડપતી જ રહે છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં પગભર થઈ ટકી રહેવું એ આપણાં વર્તમાનપત્રો માટે ઓછું વિષમ નથી. આવી હાડમારીના સમયે આપણાં કેટલાંયે ઉદાર અને સેવા ભાવનાથી નિકળેલાં ખીલતાં પત્રો, તેમના આશલયાં જીવનનો અકાળે ભોગ આપે છે. રાત કે દિવસનો વિચાર કર્યા વિના સતત કાળજી અને ચિંતામાં આર્થિક અને અન્ય મુશ્કેલીઓમાં જીવન વ્યતીત કરનાર એક પત્રકાર પોતાના પત્રના ૨૫ વર્ષ પૂરાં કરવા ભાગ્યશાળી થાય એ આપણે માટે તો ખરેખર હર્ષનો પ્રસંગ લેખાવો જોઈએ; તેથી ‘પ્રગ્નપંથુ’ના મંગલ મહોત્સવના અવસરને અમે ઉત્સાહપૂર્વક સત્કારી લીધો.

મંડળનો ઉદ્દેશ.

અમારું મંડળ સ્થાપવામાં આ તો તાત્કાલિક ગૌણ હેતુ હતો. પ્રસ્તુત પત્રકાર મંડળ સ્થાપવામાં ખરી રીતે અમારો મુખ્ય અને ખાસ હેતુ તો જાત તૈયારી અને જાત સુધારણા સાધવા સાથે પરસ્પર મિત્રભાવ અને ભાઈચારો વધારવાનો હતો.

ધંધાની હરિફાઈને લીધે અને અન્ય કારણસર પણ આપણા વર્તમાનપત્રોમાં એકમેક સાથેનો સંબંધ અને સહકાર કાંઈક ઓછો માલુમ પડે છે અને તે સમજી શકાય એમ છે. પરંતુ એકજ ધંધામાં કાર્ય કરનારાઓ વચ્ચે પરસ્પર અંગત સુસંબંધ જન્મે, મૈત્રી બંધાય અને સહકાર વધે, એ અન્ય ધંધાઓની જેમ આ ધંધામાં પણ એટલું જ બઠકે વિશેષ જરૂરનું છે અને તે વળી સર્વેને ઐયરકર છે.

આ તો વર્તમાનપત્રના ધંધાની સામાજિક બાજુનો વિચાર થયો. પણ તેનું અગત્યનું અંગ વર્તમાનપત્રનું સાહિત્ય અને પત્રકારના ધંધાનું શિક્ષણ અને જ્ઞાન વગેરે માટે સાધનો એકઠાં કરવાં, તેનો અભ્યાસ કરવો અને તે વિષે ચર્ચા કરવી, તે પ્રતિ અમારું ખાસ લક્ષ્ય હતું.

આપણે અહિં પત્રકારના ધંધાનું શિક્ષણ અને જ્ઞાન મેળવવા માટે કાંઈપણ વ્યવસ્થા નથી, અગર તો તેના અભ્યાસ માટે જોઈતાં સાધનો પણ ઉપલબ્ધ નથી. યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં તેને સ્થાન અપાયું નથી. વળી એવી કોઈ સંસ્થા નથી કે જ્યાં તેનું શિક્ષણ અપાતું હોય. આમ પત્રકારના ધંધામાં પ્રવેશ કરનાર, મુખ્યત્વે શિખાઉ પણ બીનઅનુભવી હોય છે. યુનિવર્સિટીની એકાદ ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય કે કોઈ વર્તમાનપત્ર કે માસિકમાં સહેજસાજ લખવા માંડ્યું હોય એટલે એમજ માની લેવાય છે કે આપણામાં પત્રકારની યોગ્યતા આવી ગઈ. પણ તે ગેરસમજ છે; માત્ર એક ભ્રમજ છે. આપણાં વર્તમાનપત્રોનું વ્યક્તિત્વ ખીલતું કે વિકાસ પામતું નથી તે વાસ્તવિક રીતે આહું પરિસ્થિતિને જ આભારી

છે; તેથી તે માટે આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આવાજ આશયથી, એક ખીજની સહાયતા અને સહકારથી, વર્તમાનપત્રના ધંધાને ઉપયોગી અને તેના અંગના વિષયોપર વિચારની આપ લે અને ચર્ચા કરવા વખતોવખત એકઠા મળી અને તે માટે જરૂરી સાહિત્યનો સંગ્રહ કરી એ ધંધાનું પુરતું જ્ઞાન અને બની શકે એવી તત્સંબંધી નિપુણતા પ્રાપ્ત કરવા પ્રસ્તુત પત્રકાર મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. પણ એ કાર્યમાં અમે જોયું કે ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો સાથે સંબંધ ધરાવતા સૌ કોઈ એકઠા મળી એક સાથે વિચાર કરી, આપણી મુશ્કેલીઓ અને ખામીઓ વિષે ચર્ચા કરે તો તેનું પરિણામ સુંદર આવે અને કેટલુંક સંગીત કાર્ય પણ થાય. તેટલા માટે પહેલી 'ગુજરાતી પત્રકાર પરિષદ' ભરવાનું અમારા મંડળે નક્કી કર્યું અને તેમાં આપ સર્વ ભાઈઓની સહાનુભૂતિ અને સહાયતા માગી. અમારી ખાત્રી છે કે આપણા એકત્ર પ્રયાસનું પરિણામ લાભદાયી નિવડશે.

આપણી ખામીઓ અને જરૂરીયાતો.

આપણું રીપોર્ટિંગ કેવું ખામીભરેલું છે એ તો આપ સૌને સુવિદિત છે. એવા ખામી ભરેલા રીપોર્ટ માટે એક જાણીતા સાક્ષરે તો અમને અમદાવાદી રીપોર્ટર કહ્યા હતા. પરંતુ આ કાંઈ એક વ્યક્તિગત દોષ નથી. સારી રીતે રીપોર્ટિંગની પદ્ધતિમાં ફેરફાર અને સુધારો થવો જોઈએ છીએ. ખાસ કરીને ગુજરાતીને બંધબેસતી એક ટુંકાક્ષરી લેખનપદ્ધતિ તૈયાર થવી જોઈએ. વર્ષો પૂર્વે એવા એક પ્રયાસ રા. માધુભાઈ બાબારાવ દિવેદીઆએ કર્યો હતો, પણ તેમની એ ટુંકાક્ષરી લેખનપદ્ધતિનો ઝાઝો ઉપયોગ થયો હોય એમ માલુમ પડતું નથી. રીપોર્ટરોએ જાતે તે દિશામાં ખતપૂર્વક અને કાળજીપૂર્વક વિશેષ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વળી તે માટે પત્રકારોએ પણ ખૂબ ખાત્રી રાખવો જોઈએ. રીપોર્ટરમાં ટુંકાક્ષરી લેખનપદ્ધતિનું સામાન્ય જ્ઞાન અને તેમાં સારી ઝડપ અવશ્ય હોવાં જ જોઈએ. વર્તમાનપત્રના માલિકાએ પણ રીપોર્ટરની આ લાયકાતના પ્રમાણમાં તેની યોગ્ય અને વાજબી કદર કરવી જોઈએ. તોજ તેમાં સારો સુધારો થવાની આશા રહે.

રીપોર્ટિંગના જેમ ન્યૂઝ સર્વિસ-ખબર પૂરી પાડનારી એજન્સી પ્રતિ પણ આપણે ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ છીએ. આપણા દેશી છાપાઓને ફટર જેવી ખર્ચાળ ખબર પૂરી પાડનારી કંપનીના ભારે દર આપવા પરવડે નહિ, તેમજ કેટલીક વખતે તે એવી નકામી ખબર મોકલી આપે છે, જે આપણને કશા ઉપયોગની ન હોય; વળી તે ખબર કેટલીક વખત એક પક્ષી હોય છે; તેથી આપણા વાચક માટે તો આપણા દેશની જ જાણુવા જેવી અને અગત્યની હકીકત વધુ પ્રમાણમાં, મુદ્દાસર અને નિયમિત રીતે અપાતી રહે, એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે. આને માટે સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા થાય એ જરૂરનું છે. એસોસીએટેડ પ્રેસ એજન્સીનું કાર્ય સ્તુલ્ય છે પણ તેમાં હજી બહોળો સુધારો થવો જોઈએ છીએ; ગુજરાતના ધણા જ થોડા શહેરોમાં એના ખાસ પ્રતિનિધિઓ હશે.

એજ પ્રમાણે આપણાં ખાસ ખબરપત્રીઓ જાણીતાં અને મુખ્ય શહેરોમાં અને મોટા વેપાર રોજગારનાં મથકોમાં હોવા જોઈએ; એટલું જ નહિ પણ તે સારી રીતે ફળવાયલા, બહોળી લાગવગ અને વસીલાવાળા હોવા જોઈએ, જેથી ત્યાંની અગત્યની અને ઉપયોગી બધી ખાતરીઓ તાકીદે મળતી રહે.

વળી આપણે અહિં રેકર્ડ્સનું સાહિત્ય પણ નહિ જોવું છે; નથી જ એમ પણ આપણે કહી શકીએ. એવાં સાધન ઇંગ્લેન્ડમાં પુષ્કળ અને મોટા પ્રમાણમાં છે. આપણે પણ આપણી જરૂરીઆત અને સવડ પ્રમાણે એવું સાહિત્ય નવું તૈયાર કરવું જોઈએ. પ્રેસક્રિટિંગ એજન્સી અથવા વાર્તા અને લેખ પૂરા પાડનારી કંપનીઓ નીકળતાં હજી ઘણા સમય જોઈશે. તે અગાઉ આપણે લેખકોને તેમના લેખ માટે પૈસા પણ આપવા જોઈશે.

આ સિવાય આપણાં અડવાડિક પત્રો માત્ર માહિતી આપવા પુરતા પ્રયાસથી સંતોષ માની એસી ન રહેતાં તેમાં વિચારપૂર્ણ અને મનનયોગ્ય લેખો, નિબંધો અને જૂદા જૂદા વિષયોપર ખાસ સમાલોચના અને નોંધ આપવાની પ્રથા દાખલ કરે તો તે વધારે ઉપયોગી અને અસરકારક થઈ પડે; કારણ કે દિન પ્રતિદિન દૈનિક પત્રોનો પ્રચાર વધતો જાય છે અને તેમાં ઘણીખરી માહિતી આવી ગયેલી હોય છે.

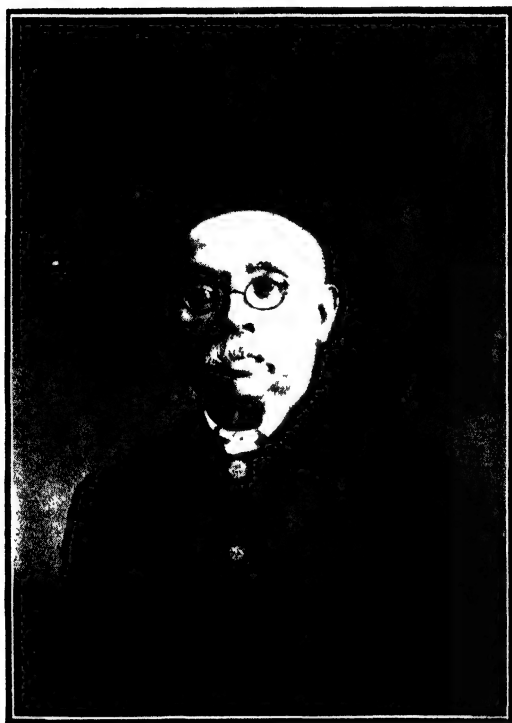
આપણાં માસિકામાં પણ સુધારા માટે પુરતો અવકાશ છે. બાળમાહિત્ય હજી નવું જ શરૂ થયું છે, સ્ત્રીવાચન માટે હજી જોઈએ તેવી અને પુરતી તૈયારી થઈ નથી; કોમી માસિકો પુષ્કળ બહાર પડે છે પણ કોમપર તેની ઝાઝી અસર થતી હોય એવાં બહુ ઓછાં ચિહ્ન મળુમ પડે છે.

આપણાં છાપખાનાં બહુ પછાત રહેલાં છે. મુદ્રણકળા માટે વપરાતાં બિયાં ઘાટીલાં અને મુરેખ હોવાં જોઈએ. પણ તે તરફ કયું લક્ષ અપાતું નથી. બિયાં પાડવામાં એવી હલકી ધાતુનું મિશ્રણ ઉપયોગમાં લેવાય છે કે ટાર્પ—બીયાં લાંબો સમય ટકતાં નથી અને જલદી ધસાઈ જાય છે; એવાં ટાઇપો ચાલુ ઉપયોગમાં રાખ્યાથી છાપકામ ઝાંખું અને ખામીભરેલું થાય છે; આપણી મુદ્રણકળામાં ભાંગેલા ટાઇપ અને અશુદ્ધિ એ બે દોષો તો સાધારણ થઈ પડ્યા છે અને તેમાં સત્તર સુધારો થવાની અગત્ય સૌ કોઈ સ્વીકારશે.

ચિત્રો માટે તો આપણે અહિં કશાં સાધન કે વ્યવસ્થા જ છે નહિ. ચિત્રકારની કદર કરનારા પણ જૂજ છે. પરંતુ શિક્ષણ અને જ્ઞાનપ્રચારમાં ચિત્રો જેટલી મદદ આપણને અન્ય સાધનોમાંથી ભાગ્યે જ મળી શકે. ખરી રીતે આપણી પ્રસિદ્ધિઓમાં ચિત્રોનો બહોળો અને છૂટથી ઉપયોગ થવાની જરૂર છે; અમદાવાદમાં જાણીતા ચિત્રકાર રા. રવિશંકર રાવળે તે દિશામાં કંઈક પહેલ કરી છે; તે માટે ખાસ સ્ટુડીઓ ખોલ્યા છે; પણ તે પ્રયાસ અપ્તારૂપે અદ્ય જ કહી શકાય.

આ બધા વિષયો તો પત્રકારના ધંધાને આવશ્યક છે; પણ તે સાથે પત્રકારે જૂદા જૂદા વિષયોમાં સામાન્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. આવા જ આશયથી બૃહદ્ શુજરાતના પ્રાંતોમાં અમને રસ લેતા કરવાને જાણીતા દેશપ્રેમી શ્રી. બનારસીદાસ ચતુર્વેદીએ અમારા મંડળ સમક્ષ કેનીયા અને સંસ્થાનો વિષે બે વખત ઉપયોગી ચર્ચા કરી હતી અને તે અસરકારક નિવરી હતી. આપણે દેશ પરદેશના ઇતિહાસ અને રાજનીતિના પ્રાંતોથી વાકેફ રહેવું જોઈએ; આપણું ભૌગોલિક જ્ઞાન પણ ઝીણું જોઈએ; તેમજ મજબૂત, સૌવિદ્યેત સંસ્થા, મૂડીવાદ, ફેસીઝમ વગેરે વગેરે હાલ ખૂબ ચર્ચાતા વિષયોમાં પણ કંઈક ચતુરતા કરેલો હોવો જોઈએ.

રા. ઠાકોરલાલ પરમાદરાય ઠાકોર

અધ્યક્ષ, ૬૯વી ગુજરાતી પત્રકાર પરિષદ.

તેની સિદ્ધિ માટે એકાદ મંડળના કે પરિષદના પ્રયત્ન બહુ ફળદાયી થઈ પડવા સંભવ નથી. તે માટે તો મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ કે ગુજરાત વિદ્યાપીઠે, પત્રકારના ધંધાનું શિક્ષણ આપવાને ઘટતી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ છીએ. એવો કોઈ વ્યવસ્થિત માર્ગ ચોખ્ખો તોજ આપણે આગળ વધી શકીએ; તોજ આપણાં પત્રો વિકાસ પામે અને ખીલે.

આપણું કર્તવ્ય.

ચાલુ યુગમાં વર્તમાનપત્રોનો પ્રભાવ વિશેષ પડે છે; રાજ્યતંત્રનું તે એક અંગ લેખાય છે. લોકમત વ્યક્ત કરવાનું તે પ્રયત્ન સાધન છે; તે દ્વારા લોકશિક્ષણ અને જ્ઞાન પ્રચારનું કાર્ય સુંદર રીતે થયે જાય છે. તે એક ઉપદેશક અને શિક્ષકનું કાર્ય પણ સાધી શકે છે. સમાજમાં તેનું સ્થાન અને દરજ્જો બહુ ઉચો અને ગૌરવભર્યો છે. તે ધારી અસર પેદા કરી શકે એવી શક્તિ ધરાવે છે. આવા એક ઉચ્ચ અને પવિત્ર ધંધાને યોગ્ય આપણે થઈએ અને આપણું કર્તવ્ય અને જવાબદારી આપણે યથાશક્તિ અને સેવા-શુદ્ધિથી હમેશ જાળવતા રહીએ, તેમાં આ પરિષદની પ્રવૃત્તિ સહાયભૂત થઈ પડે એવી શુભ આશાથી આપણે કાર્ય આરંભીશું; અને ઇશ્વર આપણને તેમાં વિજય જ આપશે.

મહાત્મા ગાંધીજીનો સંદેશો.

મંત્રોએનું નિવેદન વંચાઈ રહ્યા બાદ ગા. ચીમનલાલ મોદીએ મહાત્મા ગાંધીજી તરફનો પરિપદ પ્રત્યેનો સંદેશો વાંચી સંભળાવ્યો હતો, તે નીચે મુજબ હતો:—

“ મને લાગે છે કે આપણા દેશમાં જેને ખીન્ને કોઈ ધંધો ન મળે તે જો જરાએ લખી જાણતો હોય તો જાણ લખવાનો ધંધો કરવા એસ્મી જાય છે. હાલ મારે માથે ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં ધણાં ઉર્દુ જાણનાં વાંચવાનું આવી પડ્યું છે. મારું વાંચન ઉપરના વિચારને બહુ પોષે છે. ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોનો મારો અનુભવ કંઈક એવા જ પ્રકારનો છે. આવી સ્થિતિમાં વર્તમાનપત્રોના તંત્રીઓ એકઠા મળી પોતાની ઉપર કંઈક અંકુશ મૂકી શકે તો એ ઇષ્ટ છે, એમાં બે મત ન જ હોય. તંત્રીપદ આજીવિકાને સારું નહિ પણ કેવળ લોકસેવાને સારું જ સ્વીકારાય, એવી જવાબદારી જે સંસ્થા આપણને સીખવે તે આવકારને પાત્ર છે. આપણી સંસ્થા એવી નીવડે એ મારી આશા છે.”

આ સિવાય ખીજ સહાનુભૂતિના તારો તથા સંદેશા, રા. કનૈયાલાલ મુન્શી, ‘કૌમુદી’ના તંત્રી, ‘રંગરાગ’ના તંત્રી, મી. રંગીચંદાસ કાપડીયા, મી. જહાંગીર કાચાજી, ‘નવરોજ’ના અધિપતિ, ‘ઝીઓધ’ના અધિપતિ વગેરે તરફથી આવ્યા હતા તે વાંચી સંભલાવવામાં આવ્યા હતા.

તે પછી સ્વાગતનું ભાષણ ‘પ્રજાપંથુ’ના ચાલક શ્રી. કાકોરલાલ પરમોદરાયે આપ્યું હતું.

સ્વાગતનું ભાષણ.

પત્રકાર બંધુઓ, વર્તમાનપત્રોના કાર્યમાં રસ ધરાવનાર મિત્રો, સત્રારીઓ અને અન્ય ગૃહસ્થો !

ગુજરાતના આ પાટનગરમાં તમે સવેં આ પ્રાંતમાંથી તેમજ ઇલાકાનાં જુદાં જુદાં સ્થળો ખાતેથી અમારા આમંત્રણને માન આપીને પધાર્યા હો, અને અમે અમારા પત્રકાર મંડળની બાહ્ય વયમાં જ આ પરિષદ બોલાવવાનું સાહસ કર્યું છે તે પ્રત્યે તમેએ સહાનુભૂતિ દર્શાવી છે, તે માટે તમે સર્વનો આભાર માનતાં હું ગુજરાત પત્રકાર મંડળ તરફથી તમે સર્વ બંધુઓનું સ્વાગત કરું છું. અમારા મંડળે તમારું સ્વાગત કરવાને માટે અમદાવાદના જ નહિ પણ સમગ્ર હિંદુસ્તાનના એક માનવંત પત્રકાર મહાત્મા ગાંધીજીની પસંદગી કરી હતી, અને અમારા મંડળ પ્રત્યે તેમજ આ પરિષદ બોલાવવાના કાર્ય પ્રત્યે તેમણે જે દિલસોજી દર્શાવી હતી, તે જોનાં તેમના તરફના સ્વાગતના શબ્દો વધારે પ્રસંગોચિત થઈ પડત, પરંતુ અમે તેમની પ્રમુખ તરીકે પસંદગી કરી ત્યારબાદ અવનવા સંયોગો ઉત્પન્ન થયા, મહાત્માજી દિલ્લી ખાતે ગયા, ત્યાં તેમનું હૃદય હિંદુ-મુસ્લીમ અણુબનાવોથી દુભાયું અને તેમણે ઉપવાસ આરંભ્યા. આ કારણથી તે સ્વાગત મંડળનું પ્રમુખસ્થાન સ્વીકારી શક્યા નથી અને અમે પણ તેમની નમણી તખીયતે તરફી આપવાને વધારે આગ્રહ કરવાનું ઉચિત માન્યું નથી. જેમ અમારું મંડળ હજી બાળક અવસ્થા ભોગવે છે, તેમ અમારી તૈયારીઓ પણ ટૂંક સમયની જ છે. એટલે આપ સવેંની જરૂરસત કરવામાં તેમજ અમારી પત્રિકાઓ સર્વ પત્રકારોને પહોંચતી કરવામાં જે કંઈ દોષ થયો હોય તો તે માટે તમે સર્વની અમે ક્ષમા યાચીએ છીએ.

અમદાવાદનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ.

ઇ. સ. ૧૪૧૧ માં અમદાવાદની સ્થાપના થઇ અને મુસલમાનોએ તેની જાહેન-લાલી વધારી, સારપટ્ટી ૧૭૦૮ માં તે મરાઠાઓના કબજામાં આવ્યું અને ૧૮૧૬ માં તે બ્રિટિશ હિંદનું એક શહેર બન્યું: એ બધા કાળમાં અમદાવાદનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ચાલુ જ રહ્યું છે અને આજે આખા મુંબઈ ઇલાકામાં તે વસ્તીમાં તેમજ વ્યાપાર-ઉદ્યોગમાં મુંબઈથી ઉતરતું એટલે બીજા નંબરનું શહેર લેખાય છે. જે વખતે અમદાવાદ બ્રિટિશ હિંદમાં બન્યું ત્યારે તે પડતીના કાળમાં કુબકાં ખાતું હતું; કારણકે મુસલમાનો, મરાઠાઓ તેમજ અંગ્રેજોના હુમલાઓથી, મરાઠાઓ પી રાજ્ય સંબંધી ગેરવ્યવસ્થાથી તથા કુદરતી આફતોથી તે હાલકવાસ થતું જતું હતું અને તેની વસ્તી માત્ર ૮૦ હજારની રહી હતી. તેનાં સંખ્યાબંધ પરાં નાશ પામી ગયાં હતાં. ઇસલામી કાળમાં અમદાવાદ ઉર્દૂ તથા ફારસી વિદ્યાના ધામ તરીકે જાણીતું હતું પરંતુ મધ્યના પડતીના કાળમાં તેની વિદ્યા પણ તેનાથી રીસાઈ ગઇ હતી અને ધંધા વ્યાપાર વણસતા જતા હતા. અંગ્રેજોના કબજામાં અમદાવાદ આવ્યા પછી તે સુવ્યવસ્થિત થવા લાગ્યું હતું. આ કાળમાં દેશી શાળા-પાઠશાળાઓ અને મદ્રેસાઓ દ્વારા કેળવણીનો પ્રચાર થતો, પરંતુ કેળવણી લેવાની જૂના વખતની જગૃતિ અસ્ત પામતી હતી. ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં અમદાવાદમાં પુનઃ કેળવણી સંબંધી જગૃતિનો કાળ આવ્યો અને મુંબઈ શીખી આવેલા શિક્ષકોના વડપણ હેઠળ અંગ્રેજ સરકારે ગુજરાતી જાહેર નિશાળો કાઢી. આ પ્રમાણે અમદાવાદમાં આધુનિક કેળવણીનો કાળ માત્ર સો વર્ષનો જ છે.

પ્રારંભનાં છાપખાનાં અને વર્તમાનપત્રો.

કેળવણીની અસર મુંબઈ ઉપર તેથી વહેલી થઇ હતી. જે વખતે પુસ્તક છાપીને

લોકોના ઉપયોગ માટે પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય પણ શરૂ જ થતું હતું તે વખતે મુંબઈમાં પહેલા ગુજરાતી વર્તમાનપત્ર ‘મુંબઈ સમાચાર’ નો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૨૨ માં થયો હતો. એ શિલાછાપના છાપખાનામાં છપાઈને પ્રસિદ્ધ થતું હતું. અમદાવાદમાં તો છાપખાનું જ ૧૮૪૫ માં પહેલવહેલું સ્થપાયું. એજ વર્ષમાં અમદાવાદમાં પુસ્તક વૃદ્ધિ કરનાર મંડળી સ્થપાઈ હતી અને તેણે પોતાનું શિલાછાપનું છાપખાનું કાઢ્યું હતું. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ૧૮૪૮માં સ્થપાઈ અને તેણે પણ પોતાનું ‘છાપખાનું કરી ‘અમદાવાદ વર્તમાનપત્ર’ નામનું પત્ર કાઢવાની શરૂઆત કરી, પરંતુ એ પત્રમાંના લેખો મુંબઈ મતભેદ પડતાં મી. ફ્રાન્સ તેમાં લખતા ‘અંધ થયા અને તેથી દેટલોક વખત ચાલીને તે ‘અંધ પડ્યું. એ વર્તમાનપત્ર દર જુથવારે પ્રસિદ્ધ થતું તેથી ‘જુથવારીયું’ તરીકે લોકો તેને ઓળખતા. તેનું વાર્ષિક લગાજમ રૂ. ૬ હતું અને માત્ર ૧૨૫ નકલ પ્રસિદ્ધ થતી: ‘જુદ્ધપ્રકાશ’ ૧૮૫૦ માં વિદ્યાવધક મંડળીએ સ્થાપેલું, તે ૧૮૫૪ માં ગુ. વ. સોસાયટીને હસ્તક આવ્યું. ત્યાર પછી ‘ખજર દર્પણ’ બાઇબલની નીકળ્યું. ‘અમદાવાદ સમાચાર’ ૧૮૬૦ માં પ્રસિદ્ધ થયું અને ‘સમશર બહાદુર’ મુંબઈથી અમદાવાદમાં આવ્યું. આ વર્તમાનપત્રો પ્રજાની ફરીયાદો જાહેર કરવાને બદલે માત્ર નાની-મોટી ખજરો આપવાની પોતાની ફરજ વધારે સમજતાં. કોઈ વાર તેમાં અંગત ટીકાઓ, મસ્કરીઓ અને સવાલજવાબોના ઝગડા પણ ચાલતા. ‘પ્રજા અભિલાષ’ ૧૮૬૩ ના અરસામાં જન્મ્યું હતું. શ્રી. પીતાંબરદાસ ત્રિભોવનદાસે કેળવણીખાતાની નોકરી છોડીને ‘હિતેચ્છુ’ પત્ર કાઢ્યું હતું અને તેમાં તેજ લખાણો આવતાં, તેમજ લોકોમાં પ્રિય થવાથી આશરે આળીસેક વર્ષ જેટલું જીવન ભોગવવા તે ભાગ્યશાળી થયું હતું. સારપછી ‘પ્રજામત’, ‘હિંદુસ્તાન’, ‘પ્રતિનિધિ’ અને ‘રાજપત્રિકા’ વર્તમાનપત્રો નીકળ્યાં હતાં. ‘હિંદુસ્તાન’ અમદાવાદમાં ઠીક ચાલતું તે મુંબઈજન્મે રામશરણ થયું. આ મધ્યકાળનાં છાપાંના અધિપતિઓ પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ ખોટો માર્ગે કરવાને પણ કેટલીક વાર પ્રેરાતા. ધનવાનોની નિંદાઓ છાપવી, ધમકીઓ આપવી, દેશી રાજાઓના સાચા જૂઠા જુદાઓની વાતો છાપી તેમને ડરાવવા અને એવા જ ખોટા માર્ગે પેટને માટે પૈસા કઢાવવાનો ધંધો પણ કેટલાંકો ચલાવતો. કાઠિયાવાડ એજન્સીમાં પોલીટીકલ એજન્ટોની અને દેશી રાજાઓની સર્વોપર સત્તા હોવાથી આવાં પત્રો અમદાવાદમાં આવી થાણું જમાવતાં અને પછી પોતાનાં બાણ છોડીને રાજાઓ, તેમના કારભારીઓ તથા ખીજાઓ પાસેથી નાણાં કઢાવતા! ‘કાઠિયાવાડ હિમાયતી’, ‘કાઠિયાવાડ સમાચાર’ અને ખીજાં કેટલાંક પત્રો આવાં કાર્યો માટે વગોવાએલાં પણ ખરાં. ‘એક આખરફદાર શેઠીયાએ ચંતતા રહેલું.’ ‘ઝાલાવાડના એક રાજાએ પોતાની પ્રજા ઉપર જુલમ કરવા માંડ્યો છે અને તે જુલમમાં રાજ્યનો ભાઈ થાય છે તે આગળ થયો છે, સંબંધી અમે તપાસ કરીએ છીએ અને તપાસને અંતે પૂરી ખજરો પ્રસિદ્ધ ફરીયું’ એવી ધમકીઓ તો આવાં પત્રોમાં સાધારણ હતી, અને ધમકીઓ એ ઓછી કેળવણીના કાળમાં નાણું ખેંચી લાવનારી પણ થતી. એક અધિપતિએ કાઠિયાવાડના એક રાજાના જુલમની બહુ વાતો છાપેલી, પરંતુ રાજાએ અધિપતિને બોલાવીને ૫૦ રૂપિયા પાનસોપારીના આપ્યા એટલે અધિપતિએ પોતાના છાપામાં જાણ્યું કે અમને અગાઉ મળેલી ખજરો ખજરપત્રીએ પુરી તપાસ કર્યા વિના લખી હતી અને રાજા તથા તેના કારભારીઓ તો પ્રજા

ઉપર સારી પેઠે રહેમ રાખે છે !' તેથી ઉલટું એક અધિપતિએ એક રાજની એવી નિંદા કરેલી તથા ખોટી વાતો લોકોને મેંડાંએ કરેલી, તેને પરિણામે રાજ્યએ તેને પોતાના એક અમલદાર મારફત મહેમાનગીરી માટે બોલાવી સારી પેઠે માર મારેલો અને ફેદમાં રાખેલો ! આ રીતે પત્રકારની સાચી ફરજને તો ખ્યાલ ગુજરાતમાં બહુ મોડો આવ્યો છે એમ કહેવું જોઈએ.

નવા યુગનાં વર્તમાનપત્રો.

વર્તમાનપત્રોનાં આવાં કાર્યોથી તે હિમાતાં રહેતાં, એવામાં અમદાવાદમાં ફ્રેન્ડલી સોસાયટીઓનો જન્મ થયો. એ સોસાયટીઓ 'ડોશીઓની વીમા કંપનીઓ' ને નામે ઓળખાતી. તેમાં વીમા ઉતરાવનારા ધરડાબુદ્ધાઓનાં વારસોને શરૂઆતમાં મોટી રકમો મળતી તેથી ઘણા લોકો તેમાં નાણાં ભરવા લાગ્યા. આ ઉજળી ડગાઇ થોડા ફળવાએ-લાગ્યા જ સમજતા, જ્યારે તે વખતનાં વર્તમાનપત્રો એવી મંડળીઓના લાભોની મોટી વાતો કરી, મંડળીઓ પાસેથી જાહેરખબરનાં નાણાં અને તે ઉપરાંત લોકોને ડગવાને સ્વતંત્ર લખાણો કરવા માટે લાંચ લઈ, પોતાનો સ્વાર્થ સાધતાં હતાં; આ જ વખતે લોકોની આંખો ઉઘાડવા અને એવી મંડળીઓની ડગાઇ પ્રકટ કરવા 'પ્રજાપ્રધુ'નો જન્મ આજથી લગભગ ૨૭ વર્ષ પૂર્વે ૧૮૯૮ માં થયો હતો. 'પ્રજાપ્રધુ' ને પણ એ મંડળીઓ શ્વામ, દામ અને દંડના પ્રયોગોથી જીતી લેવા મથી હતી, પરંતુ તેમનું કશું વળ્યું નહિ અને છેવટે તેમને થોડા વખતમાં મરણ પામવું પડ્યું. આવી મંડળીઓ પાછળ અમદાવાદના ગરીબ તથા મધ્યમ વર્ગના લોકોના હજારો રૂપિયા હોમાઈ ગયા હતા. ત્યારપછી ૧૯૦૧માં 'ગુજરાતી પંચ'નો જન્મ થયો. ૧૯૦૨ માં નેશનલ કોંગ્રેસની ૧૮મી બેઠક અમદાવાદમાં ભરાઈ અને રાજદ્વારી તથા સાંસારિક જગૃતિનો કાળ પ્રવર્ત્યો. ધરડાં થયેલાં વર્તમાનપત્રો એ કાળમાં મરણ પામ્યાં અને 'પ્રજાપ્રધુ' અને 'પંચ' પછી 'જ્ઞાનોત્તેજ', 'જૈન', 'રાજસ્થાન', 'Patriot', 'પોલીટીકલ ભોમીઓ', 'ગુજરાત વર્તમાન', 'નવજીવન', 'Young India', 'સ્વારાજ્ય', 'સંદેશ', 'વીરશાસન', 'કચ્છ વર્તમાન' વગેરે પત્રો સ્થપાયાં, તેમાંનાં કેટલાંક મરણ પામ્યાં છે. 'જૈન' મુંબઈ ગયા પછી ભાવનગરમાં સ્થિર થયું છે; 'પોલીટીકલ ભોમીઓ' હમણાં જ મુંબઈ ગયું છે અને બાકીનાં પત્રો ચાલે છે; પરંતુ ઈલાકાના પાટનગરનાં ગુજરાતી પત્રોએ જે સાહસો કર્યા છે અને ધંધાની ખીલવણી કરી છે, તેના પ્રમાણમાં ગુજરાતનાં પાટનગરનાં પત્રો પછાત છે.

ગુજરાતનાં ખીજ પત્રો.

હિંદુસ્તાનમાં પહેલવહેલું છાપખાનું કલકત્તામાં ૧૭૭૮ માં અને મુંબઈમાં ૧૮૭૮-૭૯ માં સ્થપાયેલું અને પહેલું વર્તમાનપત્ર કલકત્તામાં ૧૭૮૦ માં 'બંગાળ ગેઝેટ' અને આપણા ઈલાકામાં પહેલું પત્ર ૧૮૨૨માં 'મુંબઈ સમાચાર' સ્થપાયેલું; પરંતુ ઈલાકાનાં પાટનગરો કરતાં ઈલાકાનાં ખીજાં શહેરો સારી તેમજ માઠી અવસરોમાં જેમ હમેશાં પછાત રહે છે, તેમજ અમદાવાદ, સુરત, વડોદરા, ભરૂચ, રાજકોટ વગેરે ગુજરાત-કાઠિયાવાડનાં શહેરો વર્તમાનપત્રોના ધંધામાં મુંબઈથી ઘણે અંશે પછાત જ રહેલાં છે. સુરતમાં પહેલું વર્તમાનપત્ર 'સુરત સમાચાર' ૧૮૫૦ થી પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યું હતું. ત્યારબાદ

‘દેશીમિત્ર’ ૧૮૬૦-૬૧ માં સ્થપાયું અને સારપંથી ‘ગુજરાત મિત્ર,’ ‘સુરત સોદાગર,’ ‘ગુજરાત દર્પણ,’ ‘સૂર્યપ્રકાશ’ વગેરે જન્મ્યાં. વડોદરામાં વર્તમાનપત્રો સુરતથી પણ મોડાં સ્થપાયાં હતાં અને જૂનાં પત્રોમાંનું એક માત્ર ‘સયાજીવિજય’ હયાત છે. નવાં પત્રોમાં સુરતનાં ‘નવયુગ,’ ‘અસહકાર’ તથા ‘સમાચાર’ અને વડોદરાનું ‘નવગુજરાત’ કાંઈક ઠીક ફેલાયાં છે. ભરૂચમાં ‘ભરૂચ સમાચાર’ અને ‘ભરૂચ મિત્ર’ ચાલે છે. કાઠિયાવાડમાં જૂનું પત્ર ‘કાઠિયાવાડ ટાઈમ્સ’ છે અને તે રોજંદુ મઠી અક્ષરાલીમાં બે વાર પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યું છે. નવાં પત્રોમાં ‘કાઠિયાવાડ ઓપીનિઅન’ અને ‘સૌરાષ્ટ્ર’ મુખ્ય છે. મધ્યકાળનાં અનેક વર્તમાનપત્રો આજે મરણ પામેલાં છે અને બીજાં હાલનાં વર્તમાનપત્રો પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં અને પોતપોતાની દિશામાં રહી કામ કરી રહ્યા છે. તેમના ધંધાદાર તરીકેના સાહસમાં મુશ્કેલીનાં પત્રો જ આદર્શરૂપ હોય છે, પરંતુ કેળવણીના ફેલાવામાં વર્તમાનપત્રોના વાચનના શોખમાં, વર્તમાનપત્રોને મળેલી સ્વતંત્રતામાં, જાહેર જીવનની રીક-તામાં, સેવાભાવમાં, વિચારોની ઉદાત્તતામાં જેટલે અંશે જે જે ભાગો પછાત રહેલા છે, તેટલે અંશે તે તે ભાગોનાં વર્તમાનપત્રો ખીલવણીમાં પછાત છે, કેલાવામાં સંકુચિત છે અને ધંધાની સાહસિકતામાં પૂરી સાવધાનતાથી પગલું ભરનારાં દલાં છે.

કેટલીક અગવડો.

ગુજરાતનાં વર્તમાનપત્રોની ખીલવણીમાં કેટલીક અડચણો તેમજ અગવડો તેમની આડે આવતી રહી છે. ગુજરાતમાં વાંચવાનો શોખ હજી બરાબર ખીલ્યો નથી અને મધ્યમ વર્ગમાં વર્તમાનપત્રો ખરીદીને વાંચવાની શક્તિ મર્યાદિત જ હોવાથી રોજંદાં, મોટાં અને અર્ચાળ પત્રોને પૂરતું ઉત્તેજન મળવા પામતું નથી. આ જ કારણથી ગુજરાતમાં દૈનિક પત્રો કાઢવાના જે અપ્તરા થયા છે તે અપ્તરા નિષ્ફળ ગયા છે. ગુજરાત સામાન્ય રીતે ગરીબ પ્રાંત મનાતો નથી પરંતુ તેના ધનવાન અને મધ્યમ વર્ગ વચ્ચેનું અંતર ઘણું મોટું છે. જે ધનવાનો છે કિંવા ઉચી કેળવણી પામેલા છે તેઓ દૈનિક પત્રો વાંચે છે અને વાંચવાની જરૂર સમજે છે, પરંતુ તેઓને મુશ્કેલી અંગ્રેજી અને ગુજરાતી દૈનિકો થોડા કલાકમાં જ પહોંચતાં હોવાથી એ હરીફાઈની વચ્ચે ગુજરાતમાં દૈનિક પત્રો નિષ્ફળ નીવડ્યાં છે. મુશ્કેલી હરીફાઈમાં ચડે તેવાં દૈનિકો જ્યારે ગુજરાતમાં જન્મે સારે જ ગુજરાતના દૈનિકોને સફળતા મળે એવો જ નિષ્કર્ષ આજસુધીના અનુભવ ઉપરથી નિકળે છે. સુરતનું દૈનિક ‘સમાચાર’; અમદાવાદમાં જન્મીને મરણ પામેલાં દૈનિકો, ‘અમદાવાદ સમાચાર,’ ‘ગુજરાત ટાઈમ્સ,’ અને ‘સ્વારાજ્ય’ તથા રાજકોટનું ‘કાઠિયાવાડ ટાઈમ્સ,’ એ બધાંને આ અનુભવને અંતે જ દૈનિક પદમાંથી બ્રજ થવું પડ્યું છે અથવા રામશરણ થવું પડ્યું છે. અમદાવાદમાં એકાદ વર્ષથી ‘મંદેશ નામનું એક દોઢીમાનું’ દૈનિક પત્ર પ્રસિદ્ધ થાય છે, પરંતુ દૈનિક પત્રના ગુણોની તેનામાં ખામી છે. ગામગણાટા કિંવા વ્યર્થ કુતૂહલ જગૃત કરનારાં મથાળાં ઉપર એક દોઢીયાનું પત્ર ખપાવવાની કળા એ કાંઈ દૈનિક પત્રોના ગુણ ન હોય; પરંતુ એવું દૈનિક પત્ર આટલો વખત પણ ચાલે તે ઉપરથી એટલો નિર્ણય થઈ શકે છે કે ગુજરાતમાં સસ્તાં પત્રોને સ્થાન રહેલું છે અને સસ્તાંની સાથે જ સુંદરતા મળે તો એ સુંદરતાની કદર પણ ગુજરાતના મધ્યમ વર્ગના લોકો કરે છે. પરંતુ સસ્તાપણું તેને માટે પહેલું

આકર્ષણ છે; અને સમાજ કુતૂહલપ્રિય હોય એ તો સ્વાભાવિક જ હોઈને ગામગણાટા કે ખોટાં કુતૂહલો ચાલી શકે, પરંતુ એવાં પત્રો ચિરંજીવી રહી શકતાં નથી અને પત્રકારના ધંધાને માટે એ રીતિ બૂખણુરૂપદ નથી. ગુજરાતમાં દૈનિક પત્રની ખીત્રવણી માટે મુંબઈના જેટલી અનુકૂળતા પણ નથી અને ન્યુસ એજન્સીઓ પણ નથી.

સ્થાનિક અમલદારો અને ગુજરાતનાં વર્તમાનપત્રો.

ગુજરાતની ખીણ અડચણ સ્થાનિક અમલદારો તરફના દબાણની હોય છે. જીલ્લાનાં પત્રો ઉપર જીલ્લાના અધિકારીઓનો કાયદેસર નહિ તો સ્વાભાવિક અંકુશ રહ્યા કરે છે અને એવાં દબાણો પત્રોની ખીત્રવણીમાં હાનિકારક નીવડે છે. કોઈ છાપું કોઈ અમલદારની ખફગીને પાત્ર થતાં જ તેની સાથેનો સંસ્કારનો સદકાર બંધ થાય છે; સરકારી ખબરો મેળવીને છાપવામાં પણ તેની સામે હરકતો નાંખવામાં આવે છે. પ્રેસ એક્ટના વખતમાં નો ગુજરાતનાં પત્રો સ્થાનિક અમલદારોની રહેમ ઉપર જ અવલંબી રહ્યાં હતાં, અને એ કાયદાથી જૂનાં વર્તમાનપત્રોની ખીત્રવણી એ દસકા જેટલી પાછળ પડી છે તથા નવાં વર્તમાનપત્રો ગર્ભમાં જ મરી ગયાં છે. દેશનેતાઓની તથા વર્તમાનપત્રોની હાડતથી અને સરકારે બતાવેલી સારી સમજથી પ્રેસ એક્ટનો અનિષ્ટ અંકુશ દૂર થયો છે, પરંતુ ગુજરાતનાં પત્રોની સ્વતંત્રતા ઉપર હજી કેટલોક અનિષ્ટ અંકુશ રહ્યો છે. જે તેમની ખીત્રવણીમાં અંતરાયજીત થાય છે.

દેશી રાજ્યો અને વર્તમાનપત્રો.

ગુજરાતમાં સંખ્યાબંધ દેશી રાજ્યો આવેલાં છે અને ગુજરાતનાં વર્તમાનપત્રોના ફેલાવા માટેનાં ખોટાં ક્ષેત્રો એ દેશી રાજ્યો પણ છે. દેશી રાજ્યો વર્તમાનપત્રોથી છોડવાના ઉછેર માટે કસવાળી ભૂમિ નથી અને તેથી એ ખોટા વિસ્તારમાં આંગળીને વેઢે ગણાય એટલાં જ પત્રો પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ વિસ્તારની સેવા બખતવાનો ભાર અને ફરજ બ્રિટિશ હિંદનાં પત્રોને શિરે જ મોટે ભાગે રહેલાં છે, એટલું જ નહિ પણ દેશી રાજ્યોની પ્રજાની સેવાને માટે પ્રસિદ્ધ થનારાં ખાસ પત્રો પણ બ્રિટિશ હિંદમાં જ પ્રસિદ્ધ થવાનું પસંદ કરે છે. ‘કાંકયાવાડ સમાચાર,’ ‘સૌરાષ્ટ્ર,’ ‘કચ્છ-વર્તમાન’ વગેરે પત્રો અમદાવાદ જીલ્લામાંથી પ્રસિદ્ધ થાય છે અને પોતાના કાર્યક્ષેત્રથી એટલે દૂર રહેવાનું પસંદ કરે છે તેનું કારણ દેશી રાજ્યોની પ્રતિકૂળ ભૂમિ વિના ખીજું કશું નથી, પરંતુ બ્રિટિશ હિંદમાં પ્રસિદ્ધ થતાં પત્રોનાં મ્હોં પણ સરકારે લોકમત તથા ધારાસભાઓની વિરૂદ્ધ પડીને ‘દેશી રાજ્યોના રક્ષણનો કાયદો’ (Princely Protection Act) કરી બાંધી લીધાં છે અને તેને પરિણામે દેશી રાજ્યોની સેવા બખતવાના પૂરી તક બ્રિટિશ હિંદના પત્રો પણ મેળવી શકતાં નથી. વર્તમાનપત્રોની સ્વતંત્રતા તેમને પાછી મેળવી આપવા માટે જ્યારે ૧૯૧૦ ના ‘પ્રેસ એક્ટ’ ને દૂર કરવામાં આવ્યો છે, ત્યારે તેના આ અનિષ્ટ અવશેષને જૂદા કાયદાનું રૂપ આપીને સરકારે આપણને તે સામે વાંધો ઉઠાવવાનું કારણ પૂરું પાડ્યું છે.

તાર અને ટપાલના દર.

‘કેળવણીનું સર્વોત્તમ સાધન વર્તમાનપત્રો છે અને દેશમાંથી અજ્ઞાન, વહેમ વગેરે નાબૂદ થઇને બધાં ક્ષેત્રોમાં પ્રજાની સમજ સુધરવા લાગે તેમ કરવા ઇચ્છતા દેશમાં

વર્તમાનપત્રો માટેના ટપાલના તથા તારના દર સસ્તાં હોવા જોઈએ. વર્તમાનપત્રો માટે ટપાલનો હાલનો દર ઓછામાં ઓછો પા આનાનો રાખવામાં આવ્યો છે, પરંતુ એ દરમાં જતાં વર્તમાનપત્રોના વજન વધારવામાં આવે, તો જ વર્તમાનપત્રો વધારે તથા સંતુ વાંચન આપવાની અને પોતાનાં કદ વધારવાની સગવડ મેળવી શકે. કેળવણીનું ખીન્નું સાધન પુસ્તકો છે અને પુસ્તકોનાં પેકેટો ઉપરના દર પણ ઘટાડવાની જરૂર છે. પરદેશમાં પ્રસિદ્ધ થતાં વર્તમાનપત્રો જેટલાં સસ્તાં હોય છે તેટલાં સસ્તાં આપણાં વર્તમાનપત્રો હોતાં નથી એવી ફરીયાદ ઘણી દિશાએથી કરવામાં આવે છે. આપણાં વર્તમાનપત્રોનો ફેલાવો પરદેશી પત્રો કરતાં થોડો હોય છે અને તેના પ્રમાણમાં પોસ્ટેજનો દર તેને વધારે પડતો હોવાથી તે જોઈએ તેટલાં સસ્તાં થઈ શકતાં નથી.

ગુજરાતી માસિક પત્રો.

સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં છેલ્લાં થોડાંએક વર્ષથી ગુજરાત સંતોષકારક તો નહિ પણ ઠીક આગળ વધતું જાય છે. વર્તમાનપત્રોમાં ગુજરાત જેટલું પછાત રહ્યું છે તેટલું પછાત તે માસિક પત્રોના સંબંધમાં રહ્યું નથી, જો કે બંગાળી ભાષાનાં માસિક પત્રોની હરી-ફાર્ધમાં ઊભા રહી શકે તેવાં અને તેટલાં માસિકપત્રો ૯૭ ગુજરાતી ભાષામાં નથી. ૭૦ વર્ષનું જૂનું ‘બુદ્ધિપ્રકાશ,’ ‘સ્ત્રીબોધ’ અને ‘ગુજરાત શાળાપત્ર,’ મધ્યકાળમાં જન્મેલાં ‘વસંત,’ ‘વૈદ્યકલ્પતરુ’ તથા ‘મુંદરી સુબોધ’ અને નવીન યુગમાં જન્મેલાં શારદા, કુમાર, સાહિત્ય, ભારતજીવન, યુગધર્મ, પુરાતત્ત્વ, કોમુદી, સાગરમતી, બાળમિત્ર, જ્યોતિ, ભાગ્યોદય, વગેરે સામાયિક પત્રો તેમજ સંખ્યાબંધ કામી પત્રો ગુજરાતમાં અત્યારે પ્રસિદ્ધ થાય છે. ગુજરાતની બહાર એટલે મુંબઈમાં અને કલકત્તામાં પણ ગુજરાત, નવચેતન, સમાલોચક, સમાજ જીવન, જ્ઞાનવર્ધક, ઇત્યાદિ માસિક પત્રો છે; તેમાંનાં કેટલાંક સચિત્ર પત્રો પણ છે; છતાં જૂનાં વિજ્ઞાન વિલાસ, સુદર્શન, જ્ઞાનસુધા, ચંદ્ર, મહાકાલ, ભક્ત વગેરે માસિકોની ખોટ આધુનિક વિદ્યાપ્રેમી ગુજરાતીઓને પણ જણાય છે ખરી. આ દિશાએ ગુજરાતે જેટલી પ્રગતિ કરી છે તેટલી વર્તમાનપત્રોની દિશાએ તેણે કરી નથી.

ઉજ્જવળ ભાવિની આશા.

છતાં ગુજરાતના પત્રકારો નિરાશ નહિ થાય એવી મને ખાત્રી છે. વચમાં ઉત્પન્ન થયેલું નિઃસાહક વાતાવરણ હવે ગયું છે અને ઉત્સાહક વાતાવરણમાંથી ગુજરાત પસાર થાય છે એટલે વર્તમાનપત્રો મજબૂત પગલે આગળ વધે છે અને વધ્યાં જશે. તેમની ફરજો બહુવિધ છે, નવીન પ્રજા તેઓમાં બહુ ખામીઓ જુએ છે, તેમની ન્યૂનતાઓનું તેમને જ્ઞાન છે, છતાં તેઓ આગળ વધ્યા કરશે એવી મને આશા છે. એક દિશાએથી તેમને પુષ્ટ થયેલાં જોવાની આશા દર્શાવવામાં આવે છે, ખીજી દિશાએથી તેમને શક્તિ ભાષાવાળાં પ્રસિદ્ધ થતાં જોવાની અભિલાષા દર્શાવવામાં આવે છે. ત્રીજી દિશાએથી તેમને છેલ્લામાં છેલ્લા સમાચારવાળાં-અપ-ટુ-ડેટ કરવાની માંગણી કરવામાં આવે છે અને ચોથી દિશાએથી પૂછવામાં આવે છે કે ચિત્રકળા તથા છાપાકળા આટલી આગળ વધી છે છતાં તમે તમારા પત્રમાં ચિત્ર કેમ આપતા નથી? છલાકાના પાટનગરનાં પત્રો આ ખામીઓ

દૂર કરવાને જોટલાં સાધન ધરાવે છે તેટલાં સાધન ગુજરાતનાં પત્રોને ધરઆંગણે નથી અને તેથી અભિલાષા હોવા છતાં તેમની ગતિ કુંઠિત થતી જાય છે. પત્રોને મોંઘાં ન થવા દેતાં મોટા કદનાં કરવા માટે તેનો ફેલાવો વધવાની જરૂર રહે છે અને વાચનનો શોખ પ્રજામાં ધીમે ધીમે વધે છે. ભાષા દ્વિ એ કાંઈક અર્થાળ છે તોપણ એ દિશાએ ગુજરાતના પત્રો સામેની ફરીઆદો પ્રમાણમાં થોડી છે. છેલ્લામાં છેલ્લા સમાચાર મેળવવાનાં ખાનગી સાધનો ગુજરાતનાં પત્રો વધારતાં જાય છે અને પત્રોને સચિત્ર કરવાનું કાર્ય હવે કેટલાંક સ્થળોને માટે સુઝલ થતું આવે છે; ઉજ્જવળ ભાવની આશાનાં એ આજાં પણ સોનેરી કિરણો છે. આગળ વધવા માટેનાં ગુજરાતનાં પત્રોના આદર્શો તેમનાં વડીલ ભાઈબંધો છે, અને આગળ વધવાના હેતુથી ચર્ચા કે ઉદ્ઘોષ કરવા માટે અમારું નાનું તેજળ બાળક મંડળ પણ આ રીતે સાધનભૂત બને છે. એ જ બાળકમંડળે આજે નમેને ધંધની ખીલવણી કરી આગળ વધવાની ચર્ચા તથા વિચારોની આપલે કરવા માટે અને એક બીજાને મળી પરિચયમાં વધારો કરવા માટે અત્રે નિમંત્રણ છે. અમારાં વડીલ પત્રો અને પત્રકારોને અમે અમારા અનુભવ નિવેદન કરીએ અને એમના અનુભવોની કથનોમાંથી અમે કાંઈક શીખીએ; એવા વિચારવિનિમયથી એકીને લાભ થાય એટલું જ નહિ પણ દેશને તથા વર્તમાનપત્રો વાંચનારી આલમને પણ લાભ થાય એવી અભિલાષા સાથે આજે આપણે એકત્ર મળીએ છીએ. વર્તમાનપત્રોની દુનિયામાં આપણું એક સ્થાન છે. આપણામાં નૂનતાઓ છે. ધંધાની ખીલવણીમાં અનેક પ્રકારની કુદરતી અને કૃત્રિમ હરકતો પણ નડે છે, એમાંની કેટલીક હરકતોના ઉપાયો આપણો મેળે આપણે કરી શકીએ. કેટલીક હરકતોના ઉપાયો ભાષ્યધંધ પત્રકારોના સહકારથી આપણે કરી શકીએ અને કેટલીક હરકતોના ઉપાયો આપણે રાજ્યસત્તાદ્વારા પણ કરાવી શકીએ. આ ત્રણ પ્રકારના કાર્ય માટે આપણે એકત્ર મળીને ભાષ્યધંધ પત્રકારોએ પોતાના નિષ્ઠામાં જણાવેલા પોતાના અનુભવો અને વિચારોથી માહિતગાર થઈ શું પરસ્પરના સહકારવડે કાંઈ વ્યવહાર કાર્ય કરવાની જરૂર જણાતાં તેમ કરવાના નિશ્ચયપર આવીશું અને રાજ્યસત્તા પાસેથી આપણે આપણા નિશ્ચયદર્શક ઠરાવોવડે આપણી હરકતો નિવેદન કરીને હક્કોની માંગણી કરીશું, તો મને આશા છે કે આપણી શરૂઆત આપણે સારી રીતે કરેલી લેખાશે.

પ્રમુખની પસંદગી.

આ પ્રકારનાં કાર્યોમાં આપણને માર્ગદર્શક થઈ પડે એવા પ્રમુખની જરૂર હોય એ સ્વાભાવિક છે. જેને અનુસર લાંબો અને બહુવિધ હોય એટલું જ નહિ પણ જેણે એક ચુનંદા પત્રકાર તરીકે નામના મેળવી હોય તેવા જ પ્રમુખની પસંદગી પ્રમંડગીયિત થઈ પડે અને તેથી અમારા મંડળે એ પદ માટે આપણા જૂનામાં જૂના અને સો વર્ષના જૂદા ગુજરાતી દૈનિક ‘મુંબઈ સમાચાર’ ની લગભગ અર્ધી કારકીર્દી જેમના હાથ હેઠળ પસાર થઈ છે અને જેમણે જૂદા વયે પણ એક નવું દૈનિક પત્ર ‘સલમિત્ર’ કાઢીને પોતાની માનસિક જીવાની તથા ઉત્સાહ બતાવી આપ્યાં છે એટલું જ નહિ પણ પત્રકારનાં ઉત્સાહ તથા સાહસ કેવાં જવલંત હોવાં જોઈએ તેનું દર્શાવ પૂરું પાડ્યું છે તે શેઠ મહેરજીભાઈ પાલનજી માદનને પસંદ કર્યાં છે અને મને સંપૂર્ણ આશા છે કે તેમની આજેવાની હેઠળ આપણે આપણો સમારંભ સફળ કરવા ભાગ્યશાળી થઈશું.

મી. મહેરજીભાઈ પાણનજી માદન

પ્રમુખ, ૧લી ગુજરાતી પત્રકાર પરિષદ.

પ્રમુખની ચુંટણી.

ત્યારબાદ પ્રમુખ નિમવાની દરખાસ્ત રજુ કરતાં 'ગુજરાતી પંચ'ના અધિપતિ મી. સોમાનાથ મંગળદાસે જણાવ્યું હતું કે આ પહેલી ગુજરાતી પત્રકાર પરિષદના પ્રમુખ તરીકે 'સત્યમિત્ર'ના માનનીય અધિપતિ મી. મહેરજીભાઈ પાક્ષનજી માદને નિમગની દરખાસ્ત કરે છું તેને આપ સર્વ ઉત્સાહથી તથાવી લેશો એવી હું આશા રાખું છું. પત્રકારના ધંધાની નિપુણતા પણ છેલ્લે પગથીએથી ઉંચામાં ઉંચી જગાએ જવાથી મળે છે. પત્રકારના ધંધામાં મતભેદના વિષય હોય છે. મતભેદનો વિષય અલગ રાખીએ તો પર-પદના પ્રમુખ થવા માટે તેઓ સર્વથી લાયક સદગૃહસ્થ છે. અધિપતિ તરીકેનો તેમનો અનુભવ, તેમના વિચારોમાં રહેલી ગંભીરતા, ચિરોદી વિચારવાળા પરંતુ સમર્થ આગેવાનોની યોગ્ય કીમત આંકવાની તેમની અનુપમ શક્તિ, એ વડે તેઓએ ગુજરાતી પત્રકાર મંડળમાં સન્માનપાત્ર અને અનુપમ અગ્રસ્થાન મેળવ્યું છે. માત્ર ૩. ૧૭ ના પગારથી તેર વર્ષના નાની ઉંમરે આ ધંધામાં તેઓએ ઝંપલાવ્યું હતું. ને તેમાં જુદા જુદા હોદ્દા ભેગવી તેઓ આ સ્થિતિએ પહોંચ્યા છે. પોતાનું કામ તેઓ બાર બાર કલાક સુધી કરતા. અધિપતિઓના માર્ગમાં લાલચોમાં ફસાવાના અને કર્તવ્ય વિસારી દેવાના અનેક પ્રમોગ આવે છે. શેઠ મહેરજીભાઈ માદને આવી લાલચોને લાત મારી છે અને પોતાના નામને ઉજ્જવળ અને પ્રકાશમાન રાખ્યું છે અને ઇલાકામાં એક આદર્શ અધિપતિ તરીકે માન મેળવ્યું છે. આવા લાયક ગૃહસ્થને પ્રમુખ તરીકે નીમવા હું ફરી આપની આગળ દરખાસ્ત રજુ કરું છું.

મી. નાનજી પી. સાંગણી તથા 'જૈન' ના અધિપતિ મી. દેવચંદ દામાજી કુંડળાકરે તેને અનુમોદન આપ્યા બાદ મી. માદને પ્રમુખની ખુરશી લીધી હતી અને પોતાનું ભાષણ વાચ્યું હતું.

પરિષદના પ્રમુખ શેઠ મહેરજીભાઈનું ભાષણ.

સ્વાગત કમીટીના પ્રમુખ સાહેબ. બહેનો. અને લાઇઓ ! જે મોટું માન તમોએ મને આજની પરિષદના પ્રમુખ તરીકે નીમીને આપ્યું છે અને મારે માટે જે મોટા શબ્દો અહીં ઉચ્ચારવામાં આવ્યા છે તે માટે મને અંતઃકરજીથી આભાર માનવાની રજા આપશો. મંત્રી ભાઈઓએ જ્યારે મને સ્વાગત કમીટી તરફથી પરીષદના પ્રમુખ તરીકે નિમવામાં આવેલા ઠરાવની ખચ્ચર મોકલાવી ત્યારે હું અજબ થયો હતો. મારા એક મીત્ર મુંબઈની ચ્યુનીસીપલ કારપોરેશન મધે એવી દરખાસ્ત લાવ્યા હતા કે પંચાવન અથવા તેના વધુ ઉમરના ભાઈઓ કારપોરેશનના સમાસદ તરીકે ઉપયોગી થઈ નહીં પડે. માટે જેઓ એટલી ઉમરે પહોંચ્યા હોય તેમને કારપોરેશનમાં ચુંટી કહાડવા નહીં એવો કાયદો બંધાવવો, ત્યારથી મને જાહેર સેવા બજાવવાની મારી લાયકાત કેવી ગણવી તે વિષે ઇંછક વિચાર ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો હતો. વળી મને આપણા વચ્ચે ચાલતી પેલી 'સાક્ષી ને જુદી નાકી' વાળી કહેવત પણ તેજ વખતે યાદ આવી હતી અને તે રીતે હું બેવડા વિચારમાં પડી ગયો હતો. બહેનો અને લાઇઓ, મને હમણું પાંસડમું વરસ ચાલે છે, છતાં સ્વાગત કમીટીએ મને પોતાના પ્રમુખ તરીકે નીમવાનો ઠરાવ મોકલ્યો અને મંત્રી ભાઈઓએ

તેનો સ્વીકાર કરવાનો આગ્રહ કર્યો ત્યારે મને મારે માટે કાંઈક હીંમત આવી અને મારે હવે વાનપ્રસ્થ થવું કે કેમ તે વિષે વિચાર કરવાનું મૂંઝવેથી રાખવા મેં ઠરાવ્યું. તમો બહેનો અને ભાઈઓએ આજે મારે માટે જે સંભળાવ્યું છે તેથી એમ છતાં હું તો ડંગળ થઈ ગયો છું પણ તેમાં કેટલી સરાહગાત છે તે નક્કી કરવાનું તો મારા મરણ બાદ મારા જીવનની રૂપરેખા દોરવાની કાંઈને જરૂર લાગે તો તે લખનારાઓને માટે જ મારે મુક્તવી રાખવું જોઈએ અને ભેગા મળેલા મિત્રોમાંના ધણીઓને મારે માટે તે વેળાએ લખવાનો શ્રમ ઉઠાવવો પડશે અને તે વેળાએ તેઓ પોતાના હમણાંના મારે માટેના વીચારોને કેટલા વળગી રહેશે તે જાણવાની હું જરૂર કાશીસ કરીશ. તરત વેળા તો આપણા વચ્ચે મતભેદ થતો અટકાવવાને મારી તરફનાં જે જાંકાં અંત્ર કુંડવામાં આવ્યાં છે તે સંઘળામાં કાંઈ પણ સરાહગાત નથી એમ માની લેવાની હું મારી ફરજ સમજું છું. મારી આસપાસ દેશભક્તિની લાગણીથી દિલરાષ જતા સ્વતંત્ર વીચારના પહેલવાન પત્રકારો અને સાક્ષરો બેઠેલા છે, અને તેઓની દેશભક્તિ અને સ્વતંત્રતાનો વિચાર કરતાં તેઓ ખોટી ભટાઈ તો થવા દે જ નહીં એમ મારે તેમની પ્રતિજ્ઞાને માન આપવાને ખાતર માની લેવા વગર મારો છૂટકો પણ નથી, અને તેમ માની લઈને એક વાર ફરીને તમો બહેનો તથા ભાઈઓનો એવું ઉંચું પ્રમાણપત્ર મને આપવા માટે તમારો અંતઃકરણથી આહાર માનવાની રજા લઉં છું. મને સંપૂર્ણ ભરૂંસો છે કે જે કામ તમે મને સોંપવાનું યોગ્ય ગણ્યું છે તે કામ બળવવામાં કાંઈ ખામી થવા નહીં પામે તે માટે તમો મને દરેક પ્રકારની મદદ આપી મને નભાવી લેશો.

પત્રકાર તરીકેનો અનુભવ.

પત્રકાર તરીકેના મારા અનુભવના સંખ્યામાં હું જણાવીશ કે એક રીતે ભાગ્ય દેવીનો હું માનીતો છું. હું કાંઈ અહીં ખીરાજેલા ધણી ભાઈઓના જેવીજ કામેજ તથા યુનીવર્સિટીની કેળવણી ધરાવતો નથી અને વધારે જાણવાનું એ છે કે મેં પત્રકારની જીંદગી શરૂ કરી તે પહેલાં કાંઈપણ વર્તમાનપત્ર વાંચવાની સગવડ હું ધરાવતો નહીં હતો. પણ મને ઉલટ અને ખંત હતી અને મને પ્રથમ નોકરી રાખનાર મરહુમ શેઠ માણેકજી બરજેરજીએ મારું ભવિષ્ય ઉંચું માની લખને મારો ઉલટ અને ખંતને પુરતી ગતિ મળે એવી સગવડ મને કરી આપી હતી. રીપોર્ટર, સબ એડીટર, એસિસ્ટન્ટ એડીટર અને એડીટર તરીકેની મારી જીંદગીના દરેક તબક્કામાં હું ફેલમંદ નોવડ્યો હતો, કેમકે મારાં કામને અંગે જે પણ સલાહ આવતો તે સલાહની ખાતેખાતે ઉતરી તેનો અભ્યાસ કરવાની હું જરૂર માનતો. નોકરી કરવાને ખાતરજ સોંપવામાં આવેલું કામ કરવું એ મારા લક્ષણની બાહર હતું. તે કામ હું પોતેજ મારા અંગત લાભનું છે એમ માનીને તેનો અભ્યાસ કરતો. અને મારી આ મગફરી છે કે જ્યારે પણ હું ખોટી જાહેર સભાઓ, જાહેર મુકદ્દમાઓ, અને ગુંથવણ બરેલા સલાહો બાબતનાં આખ્યાનોનો રીપોર્ટ લેતો ત્યારે તેમાં રસ ધરાવનારાઓથી મને ખાતરી સાથે કહેવામાં આવતું કે શોર્ટહેન્ડ રીપોર્ટ કરતાં પણ મારો રીપોર્ટ ચઢી જતો. મરહુમ સર શ્રીરાજશાહ મહેતાએ અનેકવાર પોતાના હમશરીફો વગેરે આગળ જણાવ્યું હતું કે જ્યારે પણ તેઓને કાંઈ રીપોર્ટના સંખ્યામાં શક પડતો ત્યારે તેઓ મારા રીપોર્ટને સત્તા સમન

ગણીને તપાસી જતા. મારી ભટાઈ મારે મોહોડે આ રીતે કરવી પડે છે તે જોઈ મારાં લક્ષણની વિરૂદ્ધ છે, પણ તે મારફતે હું જે નીયમ ઉપર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર જોઈ છે તે એક પત્રકારે પોતાના ધંધામાં ફતેહમંદ થવા માટે જે પણ સવાલના સમાગમમાં તેને જવાનું હોય તેનો, તે સવાલ જાણે તેનો અંગત હોય તેવી રીતે તેને લગતી સંપૂર્ણ ખબરો મેળવી તે વીષે માહિતગાર થવાની તજવીજ કરવી. તેમ કરવામાં આવે તો જ તે સવાલની બાબતમાં જે પણ વીચારોનો રીપોર્ટ તેને લેવો હોય તે રીપોર્ટ તે સમજ પડે એવો તે કરી શકે અથવા જે સવાલ વીષે તેને નુકતેચીની કરવાની હોય તેની ફતેહ સાથે નુકતેચીની તે કરી શકે.

પત્રકારની ફરજ શું ?

[એ સવાલ ઘણો મહત્વનો છે. એક સાચા પત્રકારની ફરજ પ્રગ્ભવત ફેળવવાની. તેને દરેક દીશામાં આગળ વધવાનો માર્ગ બતાવવાની અને સરકાર તથા પ્રજાને એક બીજાની નેમ સમજાવી તેઓ વચ્ચેના સંબંધને બની શકે એટલો વીશ્વાસ તથા એખલાસ-ભરેલો બનાવવાની છે.] મારી કારકીરદીની શરૂઆતના જમાનામાં મારા કેટલાક ભાઈ-બંધો તરફથી એવો નીયમ જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો કે હિંદી પત્રોની માત્ર ફરજ સરકાર સામેની ખરી ખાટી ફરીઆદોને ઊંચકી આપવાની દૃઢમાં રહેવી જોઈએ. સરકારની સારી બાબત બતાવવાનું કામ તેઓ જણાવતા કે આપણું નથી, તે કામ તેના પોતાના જ હાથમાં રહેવા દેવું. આવો નીયમ જાહેર કરનારા મારા તે ભાઈબંધો પત્રકારના ધંધામાં વીખ્યાતી પામેલા ગણાતા હતા. તેથી તેવાઓ તરફનો આવો અભીપ્રાય મને કંઈ કરાવનારો લાગ્યો હતો. પણ હું જણાવીશ કે વખતના વહેવા સાથે જે અનુભવ મેં મેળવ્યો છે તે ઉપરથી એવો અભીપ્રાય ધરાવવામાં હું મજબૂત બન્યો છું કે તે પ્રજાનું કે દેશનું લહું કરવાને ઉપયોગી થઈ પડે એવો નથી જ. પાત્રામેન્ટરી બંધારણવાળા દેશોમાં જે સામસામાં પક્ષો હસ્તી ધરાવે છે તેઓ વચ્ચે ચાલતા એક નીયમ ઉપરથી આવો અભીપ્રાય રચવામાં આવેલો જણાઈ આવે છે. પણ ભાંના અને આપણી તરફના યંત્રેગો તદ્દન જુદા છે ભાં તો એક પક્ષ બીજાને પાલાંમેન્ટમાં હરાવી તેની જગા લેવા અને પોતાને માથે જવાબદારી લેવાને બંધાય છે એટલે તેઓ જાને પોતાપોતાના વીચારો જાહેર કરનારા ખાસ પત્રો ધરાવે છે. અને જુદા જુદા પક્ષો એક બીજાની સાક્ષીબાકી કહાડવા સાથે પોતાનું કેટલું સારું છે તે બતાવવાની જ તજવીજ કરે છે. તે ઉપરથી પોતાનું મત બાંધવાને કારણ મળે છે. પણ આપણી તરફ સ્થિતિ જુદી છે. આપણે ભાં કાંઈ એવું બંધારણ નથી કે ધારાસભામાં સરકારને હરાવીને તેને બાબતે મેલી તેની જવાબદારી આપણા હાથમાં આપણે લઈ શકીએ. તેવું બંધારણ મેળવવાને બને તેટલી પત્રકારોની ફરજ સરકાર અને પ્રજાની હાજતો અને ફરીઆદોથી સરકારને વફિફ કરી તે માટે લડત ચલાવવાની તેમજ સરકાર માટે પ્રજા વચ્ચે જો કોઈ ભુલભરેલા વીચારો ચાલતા હોય તો તે ઉપર પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચી તેની અને સરકારની વચ્ચેના સંબંધ નડાઈ રૂપ લે તે અટકાવવાની છે. મારા એક જવાન પત્રકાર ભાઈબંધો અસહકારની ચળવળના એક વખતે મને શીખામણ આપવાની તરફી લીધી હતી કે પત્રકારનું કામ તો “ રાજમાં લીન ” થવાનું છે એટલે કે પત્રકારે પોતાની વીચાર શક્તિનો ઉપયોગ નહી કરતાં પ્રજા

જે પણ કાંઈ માનતી હોય તેને અંધશ્રદ્ધાથી ટેકા આપવાનું છે. આ અભીપ્રાય પ્રગ્ળને કેવા ખરાબા સાથે અથડાવનારો થવા પામ્યો છે તેનો બહુ કડવો અને દુઃખ ભરેલો અનુભવ આપણે મેળવ્યો છે. ગાંધીજી જેવા બાહોશ અનુભવી ગૃહસ્થના સંબંધમાં આપણે દીકું છે કે તેઓને પોતાના અભીપ્રાય બદલવા પડ્યા છે. આપણે દીકું છે કે તેમના જેવાજ બાહોશ અને પ્રેમના વીશ્વાસ ધરાવનારા એક વારના તેમના સુખ હમશરીકો તેમનાથી બુદ્ધ વીચાર ધરાવતા થયા છે, અને તે એટલે સુધી કે તેઓએ તેમની સાથનો સંબંધ પણ વેહેવાર રીતે દલીએ તો તાંડી નાખ્યો છે અને આ બીજા ભાઈઓના અભીપ્રાય પણ અનેક વાર બદલાયા છે. બહેનો અને ભાઈઓ, આવા સંજોગ વચ્ચે “રાષ્ટ્રમાં લીન” થવાની અને મધારણ પ્રગ્ળમતને શ્રદ્ધાથી ટેકા આપવાની ફરજ એક પત્રકારે માનવી એ પત્રકારના ઉંચા દરજ્જા સાથે કેવી રીતે અંધપ્રેરણું થઈ પડે? એવો મત પ્રગ્ળને કેવા ભયંકર ખાડામાં હોમાવી દે છે તેનો એક દાખલો આપીશ. પશ્ચિમની પ્રગ્ળો વચ્ચે કેટલાક દાહોકાઓ થયાં વર્તમાનપત્રો અંગત સ્વાર્થને માટે ચલાવવામાં આવે છે. લાંબા કેટલાક પ્રકારના વેપાર ઉદ્યોગનું જીવન લડાઈઓ ઉપર ધણો આધાર રાખે છે. આવા વેપાર ઉદ્યોગ ચલાવનારાઓ પોતાની માલિકીનાં અનેક પત્રો ચલાવે છે તથા બીજાં અનેક પત્રોને સાલ્યાણા વગેરે મારફતે તેઓ હાથમાં રાખે છે. તેઓ એ પત્રોની મારફત દેશ પરદેશને એક બીજા સાથે લડાવી મારે છે, અને બુદ્ધ પોતાના દેશને પણ બીજા સાથે લડાઈમાં ઉતારવાને તરેહવાર પ્રકારની બનાવટી વાતો ઉભી કરી પોતાને લાંબા લોકોને ઉશ્કેરી મેલે છે. દક્ષીણ આફ્રીકામાંના જુર સંસ્થાનો અને ક્ષીટન વચ્ચે ગઈ સગીની આખરે જગેલી લડાઈના સંબંધમાં પાલોમેન્ટની એક કમીટીએ ચલાવેલી તપાસ દરમી-આન જણાવ્યું હતું કે ત્યાંની સોનાની તથા હીરાની ખાણો હાથ કરવાના લોકોથી કેપ કોલોનીમાંના કોરોડોપતી ક્ષીટીશ સોદાગર અને રાજદારી મહુમ સેસીલ રોહોડસે તે વખતના ક્ષીટનનાં સંસ્થાનો પોતાના પ્રધાન જોસફ ચમ્બરલીન સાથે પ્રપંચ કર્યો હતો અને તેઓએ લંડન ટાઈમ્સને પોતાની સાથે સામેલ કરી મીસ શેર નામ એક બાનુ લેખક પાસે લંડન ટાઈમ્સમાં જુર લોકો સામે ક્ષીટીશ પ્રગ્ળને ઉશ્કેરી મેલનારા ખોટા અહેવાલો પ્રગટ કરાવ્યા હતા, અને તેમાં વળી એક મુદ્દો દક્ષીણ આફ્રીકામાંના હીંદીઓ પ્રત્યે જુર લોકો તરફથી ભારે અન્યાય અને ધાતકીપણું ગુજારવામાં આવવાનો આગળ કરવામાં આવ્યો હતો. જોન મોરલી અને મેસીંગહામ સરખા ચંકાર રાજદારીઓ અને પત્રકારો લડાઈનું ખરું કારણ પામી ગયા હતા, પણ લડાઈ ઉભી કરનારાઓએ પોતાના કાથમાંના અનેક છાપાઓ મારફતે ક્ષીટીશ પ્રગ્ળને એટલી તો હીંપ્નેટાઈઝ કરી ઉશ્કેરી મુકી હતી કે આવા સુદ્ધા રાજદારીઓ અને પત્રકારોને હડડત કરવા તથા હેરાન કરવાને કાંઈ પણ બાકી રાખવામાં આવ્યું હતું નહિ. ગઈ મોટી યુરોપીય લડાઈના સંબંધમાં પણ હવે આ વાત ઉઘાડી પડી ગઈ છે કે ક્ષીટીશ પ્રગ્ળને એવીજ રીતે ખોટી વાતોથી હીંપ્નેટાઈઝ કરી ઉશ્કેરી મેલીને ક્ષીટનને લડાઈમાં ઉતારવામાં આવ્યું હતું. વેપાર ઉદ્યોગની સખ્ત હરીફાઈ એ લડાઈના બાતેનનું મુળ કારણ હતું, અને એક બીજાને હરીફાઈમાંથી નહસાડવાને માટે એ ખોટી લડાઈ ઉઠાવવાને કેટલાંક વરસો આગમ્યથી પ્રપંચ રચવામાં આમ્યા હતા, અને બંને સામસામી બાવણીવાળાઓ પોતે આગમ્યથી કરી

રાખેલી તૈયારીઓને આધારે ખાત્રી સાથે લગ્નપ્રમંમાં ઉતર્યા હતા. હુમલો ક્યાંથી લઈ જવો અથવા બચાવમાં ઉભું રહેવું પડે તો ક્યાં ઉભું રહેવું તેની પણ તેઓએ આગમચથી ગોઠવણ કરી રાખી હતી, તે હવે ઉઘાડું પડી ગયું છે. એવા પ્રપંચનું કેવું લયકર પરિણામ સમજા પક્ષકારોના સંબંધમાં આવ્યું છે તે જણાવવાની જરૂર નથી. રાષ્ટ્રમાં ક્ષીન થવા અથવા ખીજ શબ્દોમાં કહીએ તો માત્ર પૈસા કમાવાને ખાતર એક પત્રકારે પોતાનાં લખાણોને વજન આપવાનું પરીણામ એક દેશ અને પ્રજાને માટે કેવું શ્રાપસમાન છે તે બતાવવાને આટલા દાખલા હું ધારું છું કે પુરતા છે.

વર્તમાનપત્રોની ભાષા જોડણી કેવાં જોઈએ?

[એક પત્રકારની ધણી અગલની ફરજ પ્રજાને ખરી હકીકતોથી વાકેફ રાખવાને તેના વચ્ચેના વાંચનનો શોખ બની શકે એટલો વધારવાનો છે.] આ ફરજ અદા કરવાને માટે, મારા સાક્ષર બંધુઓની ક્ષમા ચાહીને હું જણાવીશ કે તેઓ જે નીચમ પોતાના સંબંધમાં ડરાવી ખેડા છે, તે ડહાપણુભરેલો નથી. આ તો જણીતું છે કે પ્રજાનો મોટા જથ્થો દેશના કમનસીબે અલણુ છે. એવા જથ્થાના સમાગમમાં જવા માટે ભાષા અને શૈલી અને બીજી શકે લાંસુધી જોડણી પણ વધતામાં વધતી સાદી અને સહેલી રાખવી જોઈએ. પાશ્વરની સુવરેલી પ્રજાઓના વર્તમાનપત્રો અને સાહિત્યોમાં જે ખુબી છે તે એ જ છે કે અલણુમાં અલણુ માણસ સમજી શકે એવા ધણા જ સાદા શબ્દોનો ઉપયોગ તેઓ કરે છે, અને એકદમ સમજવાને ધણું મુશ્કેલ પડે એવા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં તેઓ માત્ર આડંબર અને નાદાની માને છે. વળી તેઓ પરાધ ભાષાના લોકો વચ્ચે સાધારણ થઈ પડેલા સાદા શબ્દો સામે સુગ બતાવીને તેને બદલે પોતાની પ્રાચીન ભાષામાંથી જડબાંભાજક નવા શબ્દો ઉભા કરવામાં પણ ડહાપણુ માનતા નથી. અંગ્રેજ ભાષાના પોણા ભાગ શબ્દો પરાધ પ્રજાઓને લગતા છે. બ્રિટનના ઇતિહાસ ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે લાં અનેક પરાધ કોમવાળાઓનો અમલ આવ્યો હતો, અને હજી પણ લાંનું રાજકુટુંબ પરાધ એલાદનું છે. આ અનેક કોમો સાથે સહવાસમાં આવતાં તેમની ભાષાઓમાંના વહેવાર થઈ પડેલા સાદા શબ્દોને ઉચકી લઈ બીજી પ્રજાએ પોતાની અંગ્રેજ ભાષાને બહુ માતબર બનાવી છે, અને તેઓ એવી જ રીતે કેટલાક હિંદી અને બીજા એશીઆટીક તથા આફ્રીકન શબ્દોનો પોતાની ભાષામાં ઉમેરો કરતા અને તેમનો ઉપયોગ કરતા આવ્યા છે. આપણા કેટલાક સાક્ષર ભાષીઓની માફક તેઓ પરાધ કોમોના શબ્દોને મલેચ્છ તથા અરુપ્પ્ય માનતા નથી. આપણા સાહીબને તે જ કારણે વધારે ફેલાવવા કે ઉપયોગી કરવાને બનતું નથી. જોડાક્ષરો આપણાં સાહીબને માટે ખાસ કરીને આર્થિક નજરે શ્રાપસમાન થઈ પડ્યા છે. મંત્રી ભાષાઓ તરફનાં નિવેદનમાં ફરીઆદ ઉઠાવવામાં આવી છે કે બીજાં લાંબો સમય ટકી શકતાં નથી અને જલદી લસાઈ જાય છે. તેઓ તે માટે બીજાંમાં વપરાતી હલકી ધાતુનો દોષ કહાડે છે તે દોષમાં કેટલુંક વળુદ છે, પણ વધારે દોષ જોડાક્ષરોને માટે વાપરવામાં આવતાં માત્રા, અભણ, રેફ વગેરેનો છે. તેઓની રચના બીજાં ગોઠવવામાં એવા પ્રકારની હોય છે કે અનુભવી પ્રીન્ટરો જણાવે છે કે યંત્રમાં છાપતી વખતે તેમના ઉપર વધારે દબાણ આવે છે, અને તેને માટે અસાધારણ તણુમલંથી ગોઠવણ કરવામાં નહિ આવે તો, તે જલદી તૂટી

જય છે. દૈનિક પત્રોને ખાસ કરીને જે અસાધારણ ઉતાવળે કામ કરવાનું હોય છે તેને લીધે એવી તલુમલથી કામ લેવાનું અશક્ય નહિ તો ઘણું જ મુશ્કેલ હોય છે. ગમે તેવાં સારાં બીબાં માત્ર થોડાં અઠવાડીયાં પણ જવાબ દેતાં નથી. એ બીબાં બીબાં બીબાંઓનાં અંગ સરખાં હોય છે, એટલે તે તૂટી જતાં કે નબળાં પડતાં, બાકીનાં બીબાં કાંઈક પાંગલાં બને છે અને ઉપર કંહેલા બીબાં તૂટી જતાં અથવા નબળાં પડતાં સામાન્ય છપાઈની સફાઈ ઉપર તેથી અસર થવા પામે છે. યુરોપીઅન સાહિત્યનાં બીબાં હમેશાં વધારે લાંબા વખત જવાબ દે છે અને છપાઈ વધારે સફાઈદાર રહેવા પામે છે, તેનું એક કારણ તેમાં જોડાક્ષર જેવું કશું નહીં હોવાનું છે. માત્ર જર્મન સાદા અક્ષરો તેઓની સઘળી ગરજ નારે છે, અને તેથી તેમનું સાહિત્ય આપણા સાહિત્ય કરતાં ઘણું ઓછા વખતમાં અને ઓછા ખર્ચે પ્રગટ કરવાનું બને છે, તેમ વળી ગમે તેવા ઓછા ભણેલા વર્ગમાંથી પણ તેના વાંચકો મળી આવે છે. ભાષા વાંચવાને અને ઉકેલવાને તે ઘણામાં ઘણું સાદી બનાવવાને પશ્ચિમના સાહિત્ય સેવકો કેટલા ઈતેજાર છે તે એટલા ઉપરથી સમજશે, કે એ ભાષાઓમાંના જે શબ્દોની જોડણી અને ઉચ્ચાર વચ્ચે ફરક જેવામાં આવે છે, તે ફરક મટાડવાને ઉચ્ચાર કરવામાં આવે તે પ્રમાણે જ જોડણી કરવામાં આવે એવી નેમથી અસલ જોડણી ફેરવી “ ફોનેટીક્સ ” નામે નવી પદ્ધતી તેઓએ ચાલુ કરી છે. એ પદ્ધતીને ઉપયોગ કરનારાનો વર્ગ હમણાં ઘણો ન્હાનો છે, પણ તે ધીમે ધીમે અને મક્કમપણે વધ્યે જાય છે. ખરા સુધારાની દીશા બતાવવાને આ દાખલો અગત્યનો છે. અને તે ઉપર તમે જોઈને અને ભાઈઓનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની હું જરૂર માનું છું. જે આપણે પ્રજ્ઞના જથ્થાને જઈ મળવા અને તેને કેળવવાની ખરી ઇચ્છા ધરાવતા હોઈએ તો પશ્ચિમના સાહિત્યની આ બાબતમાં નકલ કરવાની ઘણીજ જરૂર છે. સાહિત્યની મુળ નેમ તે વાંચનારો એકેએક માણસ તે સહેલાઈથી સમજી શકે એવી રહેવી જોઈએ. જ્ઞાન મેળવવાનો અધિકાર ચોક્કસ સંકુચીત વર્ગને જ છે એ વીચાર ધરાવનારાઓ જ ભાષા વાંચવા તથા સમજવાને મુશ્કેલ પડે એવી તે રાખવાની હેમાયત કરી શકે. પત્રકારનું લક્ષણ તો એવું બીલકુલ પણ રહેવું નહીં જોઈએ. તેણે તો પ્રજ્ઞના દરેક વર્ગનું હિત સાચવવાનું છે, એટલે તેણે પોતાની ફરજ અદા કરવામાં સવળતા મેળવવાને માટે એવી સરળ અને સાદી ઇમારતમાં લખાણો કરવાં જોઈએ કે ગમે તેવા અભણ આસામી તે વાંચીને તે આધારે પોતાના વીચારો બીલવી શકે, તથા વળી તેના મંત્રણમાં પત્રકાર કોઈ ખોટી વાતોથી દોરાયો હોય તો તેનું લખાણ વાંચી તથા સમજીને પોતાની ખરી સ્થિતિથી તેને વાકેફ કરી શકે.

ભાષા અને લીપી.

જુના કાળમાં પોતાના હાથમાં સત્તા મળવવાને ચોક્કસ વર્ગોએ ધર્મને નામે એવી વાત ફેલાવી હતી કે અજ્ઞાનપણામાં જ આશીર્વાદ સમાયલો છે, અને જ્ઞાન માત્ર પોતાનાં વર્ગને માટે જ નીર્માણ થયેલું છે. તેટલાથી જ સંતોષ નહીં પામતા લોકોની પ્રચલીત ભાષાથી જુદી જ ભાષા અને લીપીનો ઉપયોગ કરવા માંડી પોતાના વર્ગની હદમાં જ સઘળી વીદ્યાકળા રાખવાની જોડવણુ તેમણે કરી હતી. તેનું પરીણામ ઘણું જ માહું આવ્યું છે. વખતના વહેવા સાથે અમુક જ્ઞાન અને કળા

અમુક કુટુંબની બાહેર નહીં જવા પામે એવી વ્યવસ્થા થવા માંડી, અને આવી અસ્વ-ભાવીક ગોઠવણનું પરીણામ એવું આવ્યું કે બાપ દીકરા ઉપર કે ભાઇ ભાઇ ઉપર એછો વિશ્વાસ રાખવા લાગ્યો, અને પોતાની સામે દીકરા કે બાપ હરીફાઇ નહીં કરી શકે તે અર્થે પોતાની જીંદગીના છેડા સુધી પોતાનું જ્ઞાન બાપે દીકરાને કે ભાઇએ ભાઇને શીખવવાનું મુલતવી રાખવા માંડ્યું, અને અંતે કુટુંબમાંથી પણ વીઘાકળાનો લોપ થવા માંડ્યો હતો. આવી સ્થિતિ અંતે અધિકારના જમાનાને ખેંચી લાવી અને જે દેશ અને પ્રજાઓ જુના કાળમાં વીઘાકળા અને સુધારામાં શ્રેષ્ઠ ગણાતી તે દેશો અને પ્રજાઓ વચ્ચેની વીઘાકળા સંબંધી સ્થિતિ ખરેખર અફસોસ ઉત્પન્ન કરાવે છે; ત્યારે જે દેશો અને પ્રજાઓ જુના કાળમાં વીઘાકળા અને સુધારામાં ઘણીજ પછાત હતી તેઓ આજે મહડતે દરબજે પહોંચી છે, કેમકે જ્ઞાન અને કળા કાઠના બાપની મતા નથી, તે ઉપર સાર્વજનિક પ્રજાનો હક્ક છે એ સૂત્રની તેઓએ પિછાન કરી છે અને તેઓએ તે અર્થે પોતાના દરેક વર્ગને ભણાવવાની અને ગમે એટલી ઓછી કેળવણીવાળો પણ સમજી શકે એવી ભાષામાં પોતાનું દરેક પ્રકારનું સાહીલ રચવાની ફરજ માની છે. એ પ્રજાઓ દુનિયા ઉપર કાશુ ધરાવવાને શક્તિવાન બની છે તેનું એજ મુખ્ય કારણ છે. કમનસીબે આપણા ભાઇઓ એથી જુદા જ માર્ગે કામ લેતા જોવામાં આવે છે એમ કહેતાં મને ભારે ખેદ થાય છે. ખરી સમાજ સેવા, ખરી પ્રજા સેવા, અને ખરી દેશ સેવા તો એવું સાહીલ ઉત્પન્ન કરવાની હરીફાઇમાં સમાયેલી છે કે જેથી દરેક કામ અને પ્રજાના દરેક વર્ગનાં જાહેનો અને ભાઇઓ તે ઝટ વાંચી તથા સમજી શકે. ત્યારે જ તેઓ સઘળાઓ સાથે મળીને સામાન્ય લાભના સવાલો વિષે વધારે સમજદારીથી ચર્ચા ચલાવવાને અને તેમાંથી ઉપયોગી માર્ગ કહાડવાને શક્તિવાન બને, એવું સાહીલ પ્રજાને અને દેશને માટે તેમજ તે રચનારાઓને પોતાને માટે પણ આશીર્વાદભરેલું ઘઈ પડે. આડંબરી ભાષાનું સાહીલ કેટલીક વાર મુશ્કેલી ઉત્પન્ન કરનારું થવા પામ્યું છે. રચનારે રાખેલી નેમથી જુદા જ પ્રકારના અર્થ તેના થવા પામ્યા છે અને પ્રજા તથા સરકાર વચ્ચે સારો સંબંધ બંધાવાને બદલે તેઓ બન્નેને નહિ ઈચ્છવા સરખી હદે એક બીજાની સામે એલી આપવા સરખું તેથી થવા પામ્યું છે. મારા કેટલાક ભાઇબાંધો એજ કારણે મુશીબતમાં આવી પડ્યા હતા. એ માર્ગથી એકદમ પાછું ફરવાને એક વાર ફરીને હું આમ્રહ કરું છું. તેઓએ પોતાના લખાણોના મુદાલેખ પ્રજાના ઓછામાં ઓછી સમજવાળો આદમી પણ તે વાંચીને ઉપયોગી શહેરી બને એવો રાખવો જોઇએ. હું ધારું છું કે પ્રજાની દરેક વ્યક્તિને ભણાવવાની તરફેણમાં મારા સઘળા બંધુઓ એકમત છે, અને તે અભીપ્રાયને વધતામાં વધતો વહેવાર બનાવવા માટે આવા સુધારાનો માર્ગ ઉતાવળે હાથ ધરવો જોઇએ. આપણે આ નિયમ યાદ રાખવો જોઇએ કે ભાષા અને લીપી તો એક વ્યક્તિએ બીજી વ્યક્તિને પોતાના વિચારો દર્શાવવા અથવા તેના વિચારો સમજવાનું એક વાહન માત્ર છે, એટલે તે વાહનને માત્ર શોભાયમાન બનાવવાની ખ્યાલથી નહિ પણ જે કામને માટે તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે તે વધારે અસરકારક રીતે કેમ બળવી શકાય તે જ ખ્યાલને પ્રધાનપદ આપીને આગળ વધવાનું છે. એક વહાણુ ઘણું જ દીપાયમાન બનાવવામાં આવે અને ધૂરેલી મજલે પહોંચાડવા માટે તે ઘણુંજ ઠંડું હોય અથવા લાંબી

મજા કરવાને શક્તિવાન નહીં હોય તેની કીમત કેટલી ? મને લાગે છે કે મારા સાક્ષર બંધુઓને મારો આ અભીપ્રાય જોરવો કદાચ મુશ્કેલ લાગશે, પણ હું તેમને એટલી જ વિનંતી કરીશ કે તેઓએ એ બાબતમાં શાંતિથી વીચાર ચલાવવાની તરફી લેવી અને મારી ખાત્રી છે કે તેમ કરતાં મારો અભીપ્રાય તેમને તફાવત મીઠ્યા નહીં લાગશે.

પત્રકારના ધંધાનો અભ્યાસ.

આપણા મંત્રી ભાઈઓ તરફથી જે નિવેદન પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે તેમાં પત્રકાર ભાઈઓનાં સાધનો કેટલાં ઓછાં અને અધુરાં છે તે ઉપર ખ્યાન ખેંચી તેનો ઉપાય શોધવાની જીતાસા બતાવવામાં આવી છે. મેં શરૂઆતમાં જ જણાવ્યું છે તેમ મેં મારી કારકીર્દીની શરૂઆત કોલેજના અભ્યાસમાં જોડાયા વગર કરી હતી, અને વળી મારી કારકીર્દી શરૂ કરી તે આગમ્ય દોષ વર્તમાનપત્ર વાંચવાની પણ મને જોગવાઈ મળી નહીં હતી, છતાં મારી કારકીર્દીમાં મેં સારી ક્તેહ મેળવેલી મારા ભાઈઓ માને છે, ત્યારે મેં ક્તેહ મેળવવાને કેવાં ધોરણે કામ લીધું હતું અને હજી પણ કામ કરું છું તે સંભાળવાની તરફી તમો લેશો. મારો પહેલો નિયમ એવો છે કે અસુક સવાલ વિવેચન માટે હાથ ધરવા પહેલાં આપણે જે વીચારોના પક્ષના હોઈએ તે પક્ષના લખાણોનો જ આધાર નહિ પકડતાં સામા પક્ષના લખાણો વધારે વાંચવા અને તેમની દલીલોનો બહુ સંભાળથી અભ્યાસ કરવો. આપણા કોઈ વીચારમાં આપણે કઈ વિગતમાં ભૂલ કરીએ છીએ અને આપણા વીચાર ખરેખર ખાત્રીભરેલા છે કે કેમ તે તે ઉપરથી સમજવાને બને છે. તે ઉપરથી આપણને આપણા અતને કેમ સુધારી અથવા વધારે વજનદાર બનાવી શકાય તેનો માર્ગ આપણને સુઝે છે. ખાસ કરીને એક જ પક્ષના વીચારો વાંચવા ઉપર સંતોષ નહિ પકડવો, કેમકે ધણી વાર તેથી ચિત્રની એક જ બાજુ જોવામાં આવે છે અને બીજી બાજુ નહિ જોવાથી ખરો અને સરળ રસ્તો મેળવવાનું કંઠશ્ચ થઈ પડે છે. સામે પક્ષ જે કાંઈ કહે તે બોલું જ હોય એમ માનીને આગળ વધવાથી ખાડામાં ઉતરી પડવાનો ભય રહે છે અને મારા કેટલાક ભાઈઓને તેથી કેટલીક વાર મુશ્કેલીમાં ઉતરી પડેલા મેં ખેદ સાથે અનુભવ્યું છે. સંભાળ રાખવાની બીજી જરૂર ગમે તેવા વિષયમાં ભાઈના અભીપ્રાય ઉપર અંધ શ્રદ્ધા રાખવાથી દુર રહેવાની છે. ગાંધીજી તો ચૂક કરે જ નહિ એમ માનીને આગળ ચાલનારાં અથવા ચલાવનારાંઓની સ્થિતિ આજે કેવી બની છે ? ગાંધીજીને પોતાના વીચારોમાં કેટલીક વાર ફેરફાર કરવો પડ્યો છે ? અને આ બીજા તો એક વારના તેમના આજેવાન હાલશરીકો સીધી અથવા આડકતરી રીતે સ્વીકારી રહ્યા છે કે તેઓને ગાંધીજીના કેટલાક અભીપ્રાય ઉપર શ્રદ્ધા નહિ હતી, છતાં તેઓની મુળ નેમ પ્રજાના જથ્થાને જાગ્રત કરવાની હોવાથી તે તેમને ખાતર તેઓએ ગાંધીજી સાથે જોડાઈને હાજીરા કરી તેમનું વડપણ સ્વીકારવાનું પસંદ કર્યું હતું. પ્રજાના જથ્થાને ખરા ખોટા કોઈ પણ માર્ગે જાગ્રત કરવાનું પરીણામ બેધારી તરવારના જેવું છે; અને ગાંધીજી પણ હવે પોકારતા થયા છે કે તેમની ધારણાથી બુદ્ધિ જ અને વધારે દુઃખદ પરીણામ આવ્યું છે. એક ખરા પત્રકારનું કામ ત્યારે કોઈના પણ મત ઉપર અંધ શ્રદ્ધા મેલીને આગળ વધવાનું નથી. તેની પવિત્ર ફરજ શીક્ષક અને ન્યાયમંત્રીના સંરક્ષક છે; એટલે તેણે સામસામા પક્ષના વીચારોનો એક સરખો અભ્યાસ કરવાની અને તે પછી તેને

માટે અભીમાય બાંધવાની તક પોતાના અંતઃકરણને આપવાની છે. દરેક અગત્યના સવાલની બાબતમાં એક પત્રકારને માટે વધારે સારો માર્ગ સામસામી દલીલોનો સાર આપવાનો અને તે ઉપરથી પોતાને યોગ્ય લાગે તે દલીલો પોતાના વાંચનારાઓની રાહબરી માટે મેલવાની તબ્બીબ કરવાનો છે. એવો માર્ગ લેવાથી તે પોતાને મુશ્કેલીમાં ખેંચી નહિ જતાં વધારે વજન મેળવશે. સામા પક્ષની દલીલો અને અભીપ્રાયમાં જે કાંઈ સાફ દેખાય તેનો સ્વીકાર પ્રથમ કરીને આગળ વધવાનો નિયમ હમેશાં નજર આગળ રાખવો.

પત્રકારોનું નાણુક કામ.

(સાર્વજનિક અગત્ય ધરાવનારાં વર્તમાનપત્રોને જુદી જુદી કોમોના ધાર્મિક અને સાંસારીક સવાલો વીધે પણ વીવેચન કરવાનું હોય છે. એ સવાલો ખચીત ધણા નાણુક હોય છે અને તેમના સંબંધમાં અસાધારણ સાવચેતીથી કામ લેવાનું છે. એ સવાલોની બાબતમાં લખવા પેહેલાં લોકોના પ્રચલીત મતના સંબંધમાં વીગતે માહેતી મેળવીને પ્રથમ બરાબર રીતે તે વર્ણવવું, અને તે પછી તે બાબતમાં જુના કાળના સત્તા સમાન ગણુતાં સાહીત્યમાં શું જણાવેલું છે તેનો અભ્યાસ કરી તેનું વર્ણન સરખામણીમાં બનતાં મુખી એવી રીતે મેલી આપવું કે વાંચનાર પોતે પોતાની મેળેજ તે ઉપરથી મત બાંધી શકે.) કેટલીક કોમો તરફથી એવો દાવો કરવામાં આવે છે કે તેમને લગતો કેમકે પણ સવાલ વર્તમાનપત્રોમાં ચર્ચાનો નહીં જોઈયે. આવો દાવો ખાસ કરીને કોમના લઘુમતીવાળા ભાગને અન્યાય કરનારો છે અને આજના પ્રગતીના જમાનામાં તે ટકી નહીં શકે. જેઓ એવો દાવો કરે છે તેઓ આપખુદ સત્તાના હેમાયતી છે અને પોતાની સત્તા અથવા પોતાના ચોક્કસ સ્વારથ જળવવાને માટે કોમનો જે મોટો જથ્થો ઓછો ભણેલો અને ઓછો ખબરદાર હોય છે તેમને અધારામાં રાખવા માટે જ આવી માગણી કરે છે. તેઓનો દાવો ખેડુદો વધારે એટલા માટે હોય છે, કે તેઓને સામા પક્ષની દલીલમાં જે કાંઈ ભુલ કે ખોટાઈ હોય તે પ્રગટ કરવા માટે વર્તમાનપત્રોની કટારો ખુલ્લી રાખવા જણાવવામાં આવતાં તેનો લાભ લેવાને તેઓ ચોખી ના પાડે છે, કેમકે તેઓ પાસે તકરારમાં ઉતરવાનો આધાર જ નથી હોતો. સઘળા પક્ષોને સરખી નજરે જોનાર એક પત્રકાર એવો દાવો સ્વીકારી જ નહીં શકે, પણ તેજ વખતે તેની જોખમદારી પણ ધણી વધે છે, અને તેથી તેની બેવડી દુરુજ છે કે એવા કોઈ પણ સવાલની બાબતમાં ખાસ સત્તાદાર આધાર વગર કાંઈ પણ લખવાથી તેણે પરહેજ રહેવું. એવો આધાર મેળવવાનું હમણાના વખતમાં મુશ્કેલ નથી. ખાસ કરીને છાપાકળાના પ્રતાપથી સઘળી કોમોના સત્તાદાર અને માનનીય ગણુતાં સાહીત્યમંથે અને તેમના તરજુમા આપણે માટે તૈયાર છે અને કોઈ પણ સારા કેતાબખાનામાંથી તે મેળવી શકાય એમ છે. સામા પક્ષ તરફથી તે તરજુમા ખોટા હોવાનું ડોલ કેટલીક વાર આપવામાં આવે છે, પણ તેનો ઉપાય તેમના જ હાથમાં છે. તેઓ ખરા તરજુમા બાહેર પાડવાની અને તે ચર્ચા માટે પ્રગટ કરવાની દુરુજ ધરાવે છે. એ જ વખતે એક વાર પાછું જણાવવાની જરૂર છે કે એ સવાલોની ચર્ચામાં કોમને પણ માટે કોઈ પણ પ્રકારના કઠોર કે અવીવેકી શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં નહીં આવે તેની ખાસ સંમતિ લેવી, કેમકે સામા પક્ષ પાસે દલીલો

નથી હોતી ત્યારે આપણી દલીલો ઉપરથી નજર ખસેડવાની ચુકતી આવા કઠોર કે અવીવેકી શબ્દો ઉપર રમત કરી ઝોછા બણેલા ભાઇઓ અને ઝોછા ખબરદાર લોકોને ઉશ્કેરી મેલો નહારા ઝંઘડા ઉત્પન્ન કરાવે છે.

ઉપસંહાર.

જહેનો અને ભાઇઓ, મેં તમારો ઘણો વખત રોક્યો છે. મને લાગે છે કે મેં અહીં ઉભા કરેલા કોઈ કોઈ મુદ્દા તમને વીચીત્ર લાગશે, પણ એક અભ્યાસી તરીકે માગ અભ્યાસના પરીણામ તરીકે જ તે મેં આગળ ક્યાં છે. અને અભ્યાસી તરીકે તેમની ખીજ બાળુંનું ચીત્ર તમારી મારફતે જાણવાને હું ઇતેજર રહીશ. આપણી આ પરીષદનો અર્થ હું એવો માનું છું કે એક ખીજ સાથે વીચારોની ફેરબદલી કરી આપણા ધંધાની ભવિષ્યની આબાદી અને મજબુતીનો મારગ દેહાડવા આપણે અહીં ભેગા મળ્યા છીએ. તેમ કરતાં આપણે ફેટલીક બાબતમાં સંપૂર્ણ મળતા થઈશું, પણ આપણે જે જે ખમ-ભરેલો ધંધા ચલાવવાનો છે તેની ફતેહ માટે સર્વોપરી અગત્યનો ગુણ એક ખીજ પ્રત્યેના મત તરફ સંપૂર્ણ સહનશીલતા બતાવવાનો છે. વધતાનાં વધતી સહનશીલતા અને શાંતી વડે જ શીક્ષણ આપવા તથા ન્યાય તોળવાની આપણા ધંધાની મુખ્ય નેમને આપણે જેખ આપવી શકીએ. છેવટે એક વાર ફરીને તમે જહેનો અને ભાઇઓનો તમે મને આપેલા અસાધારણ માન મટે આભાર માની તમને અરજ કરું છું કે મારી કોઈ ખામીઓ જણાય તો મને ક્ષમા કરી નીલાવી લેશો.

પ્રમુખનું ભાષણ પૂરું થયા બાદ ગુ. વ. સોસાયટીની ઓશીસમાં વિષય “વિચારણી સમિતિ”ની બેઠક થઈ હતી અને કેટલાક ઠરાવો રવિવારે સહવારે સમિતિએ નક્કી કર્યા હતા.

પહેલા દિવસનું પરિષદનું કામકાજ પૂરું થતાં તેજ સાંજે ભોળાનાથ સારાભાઈ લેડીઝ ઈન્સ્ટીટ્યુટમાં પરિષદના અંગે પત્રોનું પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું, તે ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા ૬૧૧ વાગે કરવામાં આવી હતી. તે વખતે પરિષદમાં લાગ લેનારાઓ ઉપરાંત ખીજ કેટલાક સંભાવિત સ્ત્રી પુરૂષોએ પણ હાજરી આપી હતી.

પ્રદર્શન વિભાગના મંત્રીઓનું નિવેદન.

શરૂઆતમાં પ્રદર્શન વિભાગનાં મંત્રીઓ તરફનું નિવેદન રા. ડાહ્યાભાઈ લક્ષમણભાઈ એ વાંચ્યું હતું, તે નીચે પ્રમાણે હતું:—

પ્રદર્શનનો મુખ્ય હેતુ પત્રો રજુ કરી, તેની તુલના કરવાનો અને પત્રોનો દિન-પ્રતિદિન વિકાસ કરવાનો હોય. આ દૃષ્ટિએ પત્રોના પ્રદર્શનમાં એકલાં ગુજરાતી નહિ પણ હિંદુસ્થાનની અનેક ભાષાનાં પત્રો તેમજ જગતનાં સર્વ પત્રો અવલોકનકારની દૃષ્ટિ સન્મુખ મૂકવાનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ અને તેજ હજી છે. પત્રકારોની આ પહેલી જ પરિષદ છે, તેને અંગે આ પ્રદર્શન પણ પહેલુંજ છે, એટલે હાલ તો આ પ્રદર્શનને કાર્યપ્રદેશ સંકુચિત કરી ગુજરાતી પત્રોજ રજુ કરવાનો અને અંદર અંદર તુલના કરી

સચનાઓ મેળવવાનો રાખવામાં આવ્યો છે. ભવિષ્યમાં જગતનાં પત્રોનું પ્રદર્શન ભરવાનો યુગરતને પ્રસંગ આવે એ તદ્દન મન્યજીવા ભોગ છે. હિંદુસ્થાનના અન્ય વિભાગનાં પત્રો અને ખાસ કરીને ઇંગ્લાંડ, અમેરિકા, ફ્રાન્સ, જર્મની જેવા આગળ વધેલા મુલકો પાસેથી પત્રકારની પ્રવૃત્તિઓ અને પત્રોના સ્વરૂપ વિષે આપણે ઘણું શીખવાનું છે. અને ભવિષ્યની કોઈ પરિપક્વ આપણને તે તક તૈયાર કરી આપશે એવી આપણને આશા રહે છે.

વર્તમાનપત્રોનું પ્રાચીનતમ ઉત્પત્તિસ્થાન ઇજિપ્ત અને રોમ છે પણ તે, પત્રની અત્યંત પ્રાથમિક સ્થિતિ હતી. અર્વાચીન પત્રકારના પ્રાદુર્ભાવનું પ્રથમસ્થાન ઇટલિ છે. આપણે ત્યાં પત્રોનું વય ૧૦૦-૧૨૫ વર્ષથી વધારે નથી. આપણામાં જૂનામાં જૂનું પત્ર ‘મુબઈ સમાચાર’ ૧૦૫ વર્ષના વયનું છે. યુરોપમાં પત્રોનું વય એાઠામાં એાણું ૫૦૦ વર્ષનું છે. આપ જાણશો ત્યારે આપને નવાઈ લાગશે કે પત્રોની પહેલી ઉત્પત્તિ હાથે લખીને પ્રસિદ્ધ કરવાથી થઈ હતી અને તે ઇટલિનાં પત્રોના ઇતિહાસ ઉપરથી માલમ પડી આવે છે. યુરોપનાં તેમજ પાછળથી હિંદુસ્થાનમાં પહેલાં બહાર પડેલાં ઘણાં પત્રોને ગ્રેગેટ જેવાં નામ લગાડવામાં આવતાં. આવાં નામ પહેલાં ઇટલિમાંજ લગાડવામાં આવ્યાં હતાં, તે ઉપરથી પણ ઇટલિ આ બાબતમાં માર્ગદર્શક હતુ એમ જણાઈ આવે છે. માનવ સ્વભાવ જગતમાં સમાન હોય છે. તેમની પ્રવૃત્તિઓના ક્રમમાં પણ સમાનતા હોય છે. એ રીતે હિંદુસ્થાનમાં પણ કેટલેક સ્થળે મુદ્રણકલાના પ્રારંભકાલમાં લિખિત પત્રો બહાર પડતાં. અહીં, અઝદાવાદમાં હાલ ૨૦ કરતાં વધારે લિખિત માસિક પત્રો નીકળે છે પણ લગભગ ૩૫ વર્ષ પહેલાં અત્રે જાપેલાં પત્રો પ્રસિદ્ધ થતાં તે સમયમાં પણ અમારા એક મિત્ર રા. ચિમનલાલ મોતીલાલ મુનશી એક લિખિત અઠવાડિક પત્ર પ્રસિદ્ધ કરતા. લિખિત પત્રો મૂલ્યથી વેચાય એ સંભવિત નથી. અઠવાડિક લિખિત પત્રની તો એાછીજ ઉપયોગિતા હોય. પરંતુ તરૂણ વર્ગ-ભાઈઓ અને બહેનો, પત્રકાર અગર લેખક કે ચિત્રકારના ઉદ્યોગમાં પ્રવીણતા સંપાદન કરે તે સારૂ લિખિત માસિકોની ઉપયોગિતા રહેશે.

પત્રોની પહેલી શરૂઆત કેવા સ્વરૂપમાં થઈ હતી તે પણ તપાસવું જરૂરનું છે. ઇંગ્લાંડનાં પત્રોનો ઇતિહાસ લગભગ ૪૦૦ વર્ષનો છે. ત્યાં પત્રોની શરૂઆત આજે બહાર પડતાં હેંડવિલના સ્વરૂપથી થઈ હતી. આવી પત્રિકાની કિંમત રાખવામાં આવતી અને તેવી પત્રિકાઓ જાહેર જગાઓ ઉપર પણ ચોટવામાં આવતી. અમુક સમયે જ તે પત્રિકાઓ પ્રસિદ્ધ થાય એવો નિયમ નહોતો. આ પત્રિકાઓમાં ૧૦-૨૦ ખબરો જાપવામાં આવતી. અને તે વખતે રેલ્વે અને તારનું અસ્તિત્વ નહિ હોવાથી ખબરો માત્ર સ્થાનિક રહેતી. આ સ્થિતિએથી વિકાસ થઈ ધીરે ધીરે ઇંગ્લાંડના પત્રોએ જગતનાં ઉચ્ચ પંક્તિનાં પત્રોમાં સ્થાન લીધું છે.

હિંદુસ્થાનમાં પત્રોનો ઉદ્ભવ બ્રિટિશ અમલ પછી છે. પહેલાં, તે કામ ગોણુ અંશે ભાટ આપણો વાણી વડે કરતા. આ ઇલાકામાં મુદ્રણકલા દાખલ કરવાનું અને પત્રો પહેલવહેલાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું માન મુંબાઇને અને આપણા પારસી ભાઈઓ અને ખ્રિસ્તી

શિક્ષનરી ભાષ્યોને છે. ગુજરાતી ભાષાનાં પત્રોનો વિકાસ તો યુરોપનાં પત્રોને અનુસરીને જ થયો છે. સુબાઈ શહેર શિવાય, ગુજરાતમાં વર્તમાનપત્ર અને માસિકી શરૂઆત અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ કરી છે. “અમદાવાદ વર્તમાન-પત્ર” બુધવારે પ્રકટ થવાથી, વર્તમાનપત્રનું પહેલું નામ અહીં “બુધવારીયું” પડ્યું.

(એક ખીજ બાબત નોંધવા જેવી છે કે પ્રારંભભાષામાં સમાચાર એજ પત્રોનું સુખ્ય અંગ હતું. વિચારો, ચર્ચા એ તેનું અંગ નહોતું. ચર્ચા શરૂ થઈ ત્યારે પણ તે ગૌણ હતું. હાલ સમાચાર જેટલીજ અગત્ય ચર્ચાની થઈ પડી છે અને દૈનિક કરતાં અઠવાડિક સાપ્તાહિક પત્રોમાં સમાચારનો વિભાગ હ્રસ્વ રાખવામાં આવે છે અને માત્ર ચર્ચાનેજ સ્થાન મળે છે. ખબરો અને ચર્ચા બંને આપતાં પત્રો લોકસમૂહમાં વધારે પ્રિય થઈ પડે છે. માત્ર વિચાર, માત્ર ચર્ચા રજુ કરતાં પત્રો કોઈ અસુક વિચાર સંપ્રદાયમાંજ અગર તો વધારે સુશિક્ષિત વર્ગમાંજ પ્રચાર પામી શકે છે. સામાન્ય લોકસમૂહને આ બંનેનું મિશ્ર સ્વરૂપ વધારે ઉપયોગી છે એમ અમારું ધારવું છે.)

(વર્તમાનપત્રો જગતનું એક મહાન જ્ઞાનપ્રસારક અને ઉદ્ધારક બળ છે.)

(રોજ્યાસનોને તે ડોહાવે છે, જૂલમગારોને તે ઘસારાવે છે. તેના તાપથી અન્યાયી રાજા બહારાજ, આપખુદ અમલદારો અને અગ્રેસરો હાથી શક્તા નથી. પત્રો અને પત્રકારોએ યુદ્ધ જગાડ્યાં છે અને યુદ્ધ બંધ પણ કર્યાં છે. જગતભરનાં અસલનો ઉચ્છેદ કરી, ગુલામગિરીને કાઢી, આપખુદને પદબ્રજ કરી, જગતના એકસરખા શાસન માટે, સત્ય, જાતલજાવ, સમાનતા અને સ્વતંત્રતા દેવીની સ્થાપના કરી છે.

પત્રો વર્તમાનની નોંધ લઇ, વર્તમાનમાં તેમજ ભવિષ્યમાં કર્તવ્યનું તેમ પ્રેરક માર્ગોનું સૂચન કરે છે. ઇતિહાસ નોંધનાર પત્રો છે.

(દેશદેશની પ્રજામાં સુખ દુઃખની વાતો તે કરે છે, દેશદેશ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરે છે. સ્વદેશ અને ભગિની પ્રજાઓના સંકટ નિવારણ, તેમનાં સ્વાતંત્ર્ય, તેમના સુખને માટે તે લડત ચલાવે છે.

રાજા તેમ રાંક સર્વને સહેલાઈથી અને સસ્તી રીતે સામાન્ય, તેમજ વિદ્યાહુનર અને વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન જગતના એક છેડેથી ખીજા છેડા સુધી પહોંચાડનાર, રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક તેમ જ્ઞાનની અન્ય શાખાઓમાં સમાજને શું શું જાણવા જેવું, વિચારવા જેવું, વાંચવા જેવું કે ફેડી દેવા જેવું છે એ સ્પષ્ટ રીતે કહેનાર સમર્થ સાધન વર્તમાનપત્રો અને સામાયિક પત્રો છે.)

(પત્રો સંખ્યામાં થોડાં સારાં કે વધારે સારાં, તે બાબતમાં કહી શકાય કે અનેક નિર્માત્ર્ય પત્રો કરતાં તો થોડાં સુંદર પત્રો વધારે સારાં.) પરંતુ સુંદર પત્રો તો સંખ્યામાં જેમ વધારે તેમ વધારે સારાં એ તો નિર્વિવાદ છે. પત્રો તો એક પ્રકારની જ્યુરી છે. એક કરતાં વધારે પત્રોના વાચનથી કેટલાક ખાસ ઉપયોગી વિષયોની ચર્ચામાં મુકાયેલાં કરવાની સરલતા મલી શકે છે અને વધારે સારા, વધારે સુંદર નિર્ણય ઉપર આણસ આવી શકે છે. શ્રી ગાંધીજી કહે છે તે મુજબ એકાદ “નવજીવન” અને એકાદ “અગ્રાહીયા” ની જરૂર છે એમ નથી. પણ અનેક “નવજીવન” અને અનેક

“ યંગઈડિયા ” ની જરૂર છે. આ સાથે એમ પણ કહેવાની આવશ્યકતા છે કે ચાર નિર્માદ્ય પત્રો નીકળે તેના કરતાં તે ચારેની શક્તિનું ઝંગઠન થઈ સાધનથી ભરપૂર એક સમર્થ પત્ર નીકળે એ વધારે મહત્વનું છે.

જગતના પત્રકારોની પ્રવૃત્તિઓનું આપણે નિરીક્ષણ કરીશું તો માલમ પડશે કે વિદેશી પત્રકાર-મહાકાય સન્મુખ આપણે માત્ર વામનસ્વરૂપ છીએ. ખીજા દેશોમાં પત્રકારની જે શક્તિ છે, જે અસર છે, જે વજન છે તે આપણે ભાં નથી. આ ખેદજનક સ્થિતિનાં અનેક કારણ છે. એક કારણ નો એ છે કે આ ધંધાને અભાર સુધી હલકો માનવામાં આવ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓ ગ્રેજ્યુએટ થઈ મામલતદાર કે ખીજું કંઈક થવા ધારે છે પણ નહિ જેવા ગ્રેજ્યુએટો સુશિક્ષણ જોડેનાં લક્ષ આ ધંધા તરફ ખેંચાય છે. પત્રકાર તરીકે પ્રવીણતા મેળવવા સારૂ આખા દેશમાં પણ શિક્ષણની એક શાળા કે સગવડ નથી એ ઉપરથી પણ આ ઉદ્યોગ તરફ આપણું કેટલું દુર્લક્ષ છે તે જણાઈ આવે છે.

પત્રકાર પ્રવૃત્તિનું રૂપજ ફેરવી નાંખે તેવા, માથે માત્ર રાજમુકુટ નહિ એવા ઈંગ્લાંડના રાજ સમાન લોર્ડ નોર્થકિલ્ક જેવા સાહસિક પત્રકાર આપણે ભાં ક્યાં છે ?

(અમુક સિદ્ધાંતને ખાતર, સમાજને, સમગ્ર દેશને હાયમચાવી નાંખે તેવા, લાખખોની લાલચને પણ ઠોકર મારી પોતાના સિદ્ધાંત અને લડતને વળગી રહેનાર સ્ટેડો આપણે ભાં ક્યાં છે ?

મરવાની પણ પરવા નહિ રાખનાર, અન્યાયી, જૂઠ્ઠામગાર રાજ્યો અને સમાજના બદમાશોને, પ્રપંચી કુંપનીઓ અને સ્નાનેરી ટાળીઓને ઉઘાડી પાડનાર, પ્રગ્લને છેતરનાર, પ્રગ્લના પૈસા ઉચાપત કરનાર, પ્રગ્લનાં નાણાંનો, સમાજસેવા દેશસેવા કે પ્રગ્લ-હિતચિંતનને નામે દુરુપયોગ કરનાર દુષ્ટજનોનાં ભોપાળાં ઉઘાડાં પાડનાર લેખુશીરો આપણે ભાં ક્યાં છે ?

ટાલ તડકો, અધરાત મધરાત વેકનાર, જમીનમાર્ગ તેમ જળમાર્ગના પ્રવાસનાં ઝંકટ સહન કરી લેનાર, સમાજનાં અધમ અને ભયંકર તત્વોની વચ્ચે જઈ જીવને જોખમે ખપ્પરો મેળવનાર અને ખપ્પરોને વીજળીને વેગે હરિકાષ્ઠથી પહેલી પહોંચાડવાની જીવતોડ મહેનત કરનાર રિપોર્ટરો અને ખબરપત્રી, અને તેવા રિપોર્ટરો અને ખબરપત્રીઓની કદર કરનાર તંત્રીઓ અને માલિકો ક્યાં છે ?

અહીં વર્તમાનપત્રોને ૧૦૦ કરતાં વધારે વર્ષ થયાં તોપણ, આપણે ભાં ગુજરાતી દુકાશ્વર ક્યાં છે ?

કલ્પના અને સુંદરતાનાં રમણીય ક્ષેત્રોમાં વિહાર કરાવનાર, ભૂતકાળ અને વર્તમાનનું તાદૃશ્ય ચિત્ર રચી કરનાર, પત્રકારના ધંધાને પ્રકાશ આપનાર, પોતાના ધ્યેયમાં જ રહેનાર, પોતાના ધ્યેયને માટે પ્રાણ પાથરનાર ચિત્રકારો ક્યાં છે ?

પત્રોની પ્રસિદ્ધિની ઝડપ, પત્રોની પ્રિયતા અને આકર્ષણમાં વૃદ્ધિ કરનાર આદર્શ મુદ્રો ક્યાં છે ?

આ સર્વ વિષયો આપણાથી અજ્ઞાત નથી. આપણે પ્રગતિમાન છીએ. પરંતુ આપણી પ્રગતિ ધીરી છે; તેને વેગ મળવાની આવશ્યકતા છે.

આપણે જાત્રિતા જમાનામાં છીએ. આપણે આશાવંત છીએ. પત્રકારના ધંધામાં જે કાંઈ ઉચ્ચ, જે કાંઈ સુંદર, જે કાંઈ આદર્શરૂપ, જે કાંઈ જ્ઞાનને વધારનાર, અંધકાર, અન્યાય અને જૂઠ્ઠાને ફેડનાર, જે કાંઈ બળ અર્પનાર-તે સર્વ તત્વ આપણા પત્રોમાં દાખલ થશે એટલી શુભેચ્છા સાથે હાથ તો વિરમીયું.

પણ એક બાબત અત્ર લૂલવા જેવી નથી. પત્રકારપ્રવૃત્તિમાં સ્ત્રીઓ દીપ્તી નીકળે, ઉપયોગી થઈ પડે એમાં કશો પણ શક નથી. “The hand that rocks the cradle, rules the world”-જે હાથ પાલણું ઝૂલાવે, તે જગત ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવી શકે. પત્રકારના ઉદ્યોગમાં પણ તે જગતને હક્કમશાવી શકે એમાં કાંઈપણ સંદેહ નથી. અર્ધા કરતાં પણ ધણું વધારે જગત સ્ત્રીઓ અને બાલકોનું બનેલું છે; અને ખાસ કરીને, સ્ત્રીઓ અને બાલકોને લગતી, અને સામાન્ય રીતે સમગ્ર સમાજને લગતી બાબતમાં સ્ત્રીઓનું દૃષ્ટિબિંદુ સમાજને, જગતને ધણુંજ ઉપયોગી, ધણુંજ હિતકારક છે. અચાર સુધી જગતે સ્ત્રીઓના અભિપ્રાય જાણવાને થોડાજ પ્રયાસ કર્યો છે. આ દેશના સ્ત્રીઓના હિમાયતીઓને ખાસ કરીને અભિનંદન ધટે છે કે સ્ત્રીઓની નિરક્ષરતા દૂર કરવાને તેઓએ ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે અને આજે થોડી પણ સન્મારીઓ પોતાના વિચારો હિમ્મતથી પ્રજા સમક્ષ મૂકી શકે છે, થોડી પણ સ્ત્રીઓ, સમાજસેવા માટે, દેશસેવા માટે તૈયાર થઈ શકી છે.

આજે આપણે શ્રીમતી બાઈઆઈ અને ભીખાઈજી પાલમકોટ, શ્રીમતિ વિદ્યાબહેન અને શારદા બહેન, મિસિસ પુતળીબાઈ કાળરાજ અને દાવર બહેનો, મિસ બાનુ બુમનજી અને શ્રીમતી હુંસા બહેન તથા કેટલાંક બીજાં બાનુ-અધિપતિઓનાં નામ આનંદથી લઈ શકીએ છીએ તો ભવિષ્યમાં આ ક્ષેત્રમાં કામ કરનાર તે કરતાં પણ વધારે સન્મારીઓ આપણને મળી આવશે અને ભવિષ્યના પ્રદર્શનમાં સ્ત્રીઓનો હાથ, સ્ત્રીઓનું વધારે સુંદર, વધારે અસરકારક કામ આપણે જોઈ શકીશું.

સ્ત્રીઓનું સ્ત્રી તરીકે મહત્વ, ગૃહિણી તરીકે તેમની નિપુણતા, તેમની મનોહરતા, માતા તરીકે સ્ત્રીઓનું સમર્પણ, તેમની કર્તવ્યનિષ્ઠતા, નાગરિક તરીકે સ્ત્રીઓની નિશ્ચલ સેવાભાવના, તેમના આત્મભોગ, સ્ત્રીઓની વિક્રતા, સ્ત્રીઓની બહુશ્રુતતા, સ્ત્રીઓનું સર્વ કાંઈ-એમાં આદર્શ એવાં પત્રકારબહેન શ્રીમતી વિદ્યાબહેનની પ્રદર્શન ખૂલ્લું મૂકવા માટે કાર્યકારિણી કમિટીએ પસંદગી કરી એ સર્વ રીતે યોગ્ય થયું છે અને અમે તેમને પ્રદર્શન ખૂલ્લું કરવા સંવિનય વિનંતિ કરીએ છીએ.

ઉપરનું નિવેદન વંચાઈ રહ્યા બાદ સૌ. વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ નીલકંઠે પ્રદર્શન ખૂલ્લું મુકતાં પૂર્વે નીચે પ્રમાણે લાખણ આપ્યું હતું:—

સૌ. વિદ્યાગવરી રમણભાઈ નીલકંઠ

પત્ર પ્રદર્શન ગુરુ મુક્તાર જાગૃતા વિદ્યુતી.

સૌ. વિદ્યાગૌરીનું ભાષણ.

સત્યમીઓ અને સદ્ગુહસ્થો,

અમદાવાદ શહેરમાં પત્રકારોની પરિષદ ભરવાનો વિચાર કર્યો તે સાથે પત્રોત્તર પ્રદર્શન ભરવાની યોજના કરી છે તે યથાયોગ્ય થયું છે. આ નવીન દિશાની પ્રવૃત્તિ ખરેખર સત્કારને પાત્ર છે. સર્વ પત્રકારો તરફથી આ પ્રદર્શનમાં નમુનાઓ આપ્યા હશે એવી આશા રાખું છું. સર્વ પ્રદર્શનો ભરવાનો જે હેતુ રાખે છે તે આ પ્રદર્શનમાં પણ છે. આપણામાંના ધણાંખરાં એ સર્વ પત્રોથી પરિચિત હોઇશું તથાપિ કેટલાંક પત્રો કેટલાંકને અને કેટલાંક ખીજાને અપરિચિત હશે તેમજ જેમને પરિચિત હોય તેમને પણ સર્વની સાથે એટી વખતે તુલના કરવાની તક મળે; તે ઉપરાંત સમગ્ર પ્રગ્નનું ધ્યાન, આ વિષયમાં તો વાંચનાર જગત્તું ધ્યાન ખેંચવાનો આ જમાનાનો આ એક માર્ગ છે. ખીજા પ્રદર્શનો થવાનાં હોય ચારે કારીગરો, કલાવિધાયકો તેને માટે ખાસ પરિશ્રમ લઈ વિશિષ્ટતાવાળી કૃતિઓ તૈયાર કરે છે. જે નમુના અસામાન્ય હોઈ કારીગરો કેટલી ઉચ્ચ કોટીએ કામ કરી શકે છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. વર્તમાન પત્રો અને માસિકો કાંઈ પ્રદર્શનમાં મૂકવાના ખાસ હેતુથી રચી શકાતાં નથી તથાપિ તેમાંના કેટલાંક વિશિષ્ટ અંગે કાઢે છે તે તેમની કૃતિઓ યોગ્ય સંજોગોમાં કેટલે દરજ્જે ચઢીઆની થઈ શકે તેના નમુનારૂપ બને છે. એ બધું છતાં પત્રોના મામુલી અંગે પણ જાત જાતનાં દિગ્દર્શન કરાવે છે. અને તેમનો એકત્ર સંગ્રહ નમુનારૂપે કોઈ સ્થાને જળવાય તો આગળના જમાનામાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ કીમતી બને તેમ છે.

એક તરફથી વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે એવું પ્રદર્શન ભરવા જેટલી મંજૂર અને વિવિધતા ગુજરાતી પત્રોમાં છે તે સાથે એમ પણ જોઈએ છીએ કે હાલમાં અનેકાનેક નવાં પત્રો નીકળે છે અને કદાચ આપણા પ્રાંતની શક્તિ કરતાં તે વધારા પડતાં થઈ પડવાથી તેમજ ખીજાં અનેકાનેક કારણોથી તેઓ ચિરંજીવ થાય કે નહીં તે ખજી મંદાય પડતું છે. વર્તમાનપત્રો અને માસિકોમાં સૃષ્ટિકર્મના સામાન્ય નિયમ મુજબ Survival of fittest—યોગ્યતા મુજબ ચિરંજીવતા આવે એમ હંમેશા બનતું નથી. કદાપિ ધણા નમાલા અને વધારે ઉચ્ચ કોટિના પત્રો ટુંકા વખત ચાલે અને સાધારણ પ્રતિના દીર્ઘકાળ ટંકે એમ બનતા વધારે સંભવ છે. છેક ઉતરતા પ્રકારનાં પત્રોના યોજકોની સાધન-સામગ્રી પૂરી થતાં વાર નથી લાગતી અને વાંચનાર પણ કંટાળી જાય છે. કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વગર તેના પ્રવર્તકોએ તે કાર્ય આદરેલું હોય એટલે સ્વભાવિક રીતે થોડા વખતમાં આટોપી લેવું પડે. બહુ ઉચ્ચ પ્રતિનાં પત્રોનો વાંચક વર્ગ પરિમિત, થોડાં જ તેની કદર કરનારાં હોય, અને તેથી થોડાં તે માટે પૈસા ખર્ચી શકે તેવાં હોય. એટલે તેવાં પત્રોનો નિભાવ એ હજી આપણા દેશને માટે મુશ્કેલ કાર્ય છે તે વાત તેમના પ્રયેજકોને સુવિદિત છે. આપણા દેશમાં તેમજ અન્ય દેશોમાં પણ પત્રો; ધણા દેશવાવાળાં વર્તમાનપત્રો પણ ધણા દ્રવ્ય વ્યય વગર ચાલી શકતાં નથી અને

એકંદરે Journalism એ ધંધા તરીકે કમાણીનું સાધન બાગ્યે જ બને છે. સરસ્વતી દેવીના સેવકા, દેશની સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિના કાર્યમાં રસ લેનાર હિતેચ્છુઓ પોતાનો ધર્મ માનીને આ કાર્ય ધણુંખંડ કરે છે. આવા અંતરાયો છતાં, આપણા દેશ જ્યાં નિરક્ષર માણસોની ઘણી મોટી સંખ્યા છે ત્યાં પણ આટલાં પત્રો નીકળે છે, નીમે છે અને ઉત્સાહી જનો નવાં નવાં પત્ર કાઢે છે એ આ જમાનાનું શુભ ચિહ્ન છે. પ્રમાણિક હેતુથી, પોતાને ખીજાં પત્રોમાં યથાયોગ્યતા ન જણાય તે ઉણપ પૂરી પાડવાના પ્રયાસ તરીકે, વિવિધ દૃષ્ટિબિન્દુથી નવાં નવાં પત્રો જન્મે એ દેશજનોનાં હૃદયોના મંથનનું બાહ્ય ચિહ્ન છે—અને સામાન્ય વર્ગના ગમે તેટલા બડબડાટ છતાં, એ પ્રયોજકોની પ્રવૃત્તિ ચાલવાની જ. અલગત જેમના પૈસાવડે કાર્ય કરવાનું હોય તેમને તે રૂચિકર ન હોય તો તેઓ પાસેથી નાણાં લેવા દુરાગ્રહ ન કરવો જોઈએ. તેવાઓ નાણાં આપે એવી આશા પ્રયોજક ન રાખવી અને તેવા નાણાં આપનારાએ નાણાં ન આપવાં એ વાજબી છે. પરંતુ નવાં પત્રો ન નીકળે એવી ઇચ્છા રાખવી યોગ્ય નથી તેમ તે સફળ થાય એ સંભવ પણ નથી. જગતમાં ઘણા Experiments યાને પ્રયોગો નિષ્ફળ જાય છે. કુદરતમાં પણ જમાનાઓભરના નિષ્ફળ પ્રયોગો ચાલે છે તે જ મુજબ પત્રકારોના પ્રયોગો પણ ઘણા અફળ જવાના અને તેમાંના કોઈ સફળતા પ્રાપ્ત કરવાના. પત્રકારોના હેતુ પ્રમાણિક હોય એ પત્રકારોને જોવાનું છે; તેમનામાં જે કાર્ય ઉપાડ્યું હોય તે કેક પહોંચાડવાની શક્તિ છે કે નહીં તે પણ પોતે વિચારવાનું છે તેમજ જાહેર પ્રગ્નના મહા મહેનતે કમાએલાં નાણાંનો દુરુપયોગ ન થાય તે વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે. જે વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધાથી પ્રજા તેમને ગમે તેવી નાની રકમ પણ આપે છે તે માત્ર પોતાના ફાંટા—hobbies—તુરંગને સંતોષવા નથી આપતી પરંતુ ઉપયોગી કાર્યને સહાયતા કરવા અને સાથે સાથે પોતાને વાંચવાનો લાભ મળે એવા ઇરાદાથી આપે છે. માટે પત્રકારોને પોતાની ભારે જવાબદારી ધ્યાનમાં હોવી જોઈએ.

આજકાલ પરિપક્વ અને પ્રદર્શનોનો જમાનો છે અને એ જમાનાના વહેણ સાથે વહેવું એ પણ અનિવાર્ય છે. એ સર્વના પ્રયોજકો શુભ ભુદ્ધિથી કામ કરતાજ હશે. આવાં demonstration થી ધારે તેટલો નહીં તો થોડો ઘણો ફાયદો—ખાસ કરીને લોકમંત કેળવવામાં થાય એ સંભવિત છે. તેમાં નાણાંનો વ્યય થાય છે તે જો લક્ષમાં ન લઈએ તો તેથી નુકશાન કે હાનિ તો નથી જ. પ્રગમસમુદના ભિન્ન ભિન્ન શોખ કેળવવામાં આવાં પ્રદર્શનો સહાયબૂત થાય છે એ નિર્વિવાદ છે અને તેની કીમત રૂ. આ. પા. માં ચર્ચ શકે નહીં. હુન્નર કળાનાં પ્રદર્શનોથી હુન્નર કળાને ઉત્તેજન મળે છે અને, હુન્નરકળા ખીલવાથી પ્રદર્શનો ભરવાની વૃત્તિ સતેજ થાય છે એમ એ અન્યોન્યાય છે. તેજ મુજબ પત્રોનાં પ્રદર્શનથી ભિન્ન ભિન્ન પત્રોના ગુણુ દોષ તાદૃશ થાય છે અને પત્રકારોના કાર્યને પરીક્ષા રીતે ઉત્તેજન મળે છે તેજ સાથે પત્રોની સંખ્યા અને સ્થિતિ વધે ત્યારે જ પ્રદર્શન ભરવાની પ્રવૃત્તિ થાય.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં વર્તમાનપત્રો અને ખાસ કરીને માસિકોનો હિસ્સો દિનપર દિન વધતો જાય છે. પુસ્તકોની ગતિની જેડે જેડે માસિકોની પણ ગતિ વધતી જાય છે અને એ વેગ સાથે વિજ્ઞાનતા અને ઉડાણ વધે તથા વાંચક વર્ગની સહાનુભૂતિ દિનપર દિન વધે એ ઇષ્ટ છે. પ્રગ્નની

ઉત્પત્તિ સાથેજ પ્રજ્ઞના સાહિત્યની ઉન્નતિ સંકળાએલી છે. શુર્જર સાહિત્ય માટે ઉજળું ભવિષ્ય છે એમ માનનાર આશાવાદીઓના વર્ગમાં હું પોતે છું અને એ ભવિષ્ય ધરાવનાર આજના સાહિત્ય સેવકોજ છે. પુરાણ વડ વૃક્ષ સરખી સુદૃઢ અને સર્વમાન્ય સંસ્થાઓ તરફ આદરભાવ રાખીને સાથે સાથે નવ કુસુમતિ નાભુક પણ સુંદર વલ્લરીઓનો સંકાર સમભાવ દર્શાવવો એ સર્વ જનસમાજના હિતેચ્છુઓનો ધર્મ છે. પત્રકારો પ્રજ્ઞ વર્ગના જ્ઞાનને પોષનાર, તેમની રસત્રિતિને ખીલવનાર અને ઉચ્ચ ભાવનાને પ્રેરનાર છે. પ્રજ્ઞવર્ગને હિંચા આદર્શ તરફ લઇ જવામાં પત્રકારો અનેક રીતે સહાયભૂત થઇ શકે છે અને એવા પવિત્ર કાર્યના પ્રયોજકો પોતાની પવિત્ર ફરજનું યથાયોગ્ય પાલન કરે, પરસ્પર રત્નેહભાવનું સંવધન કરે અને પત્રના ચાલકો અને વાંચકોનું સહકારી-પણું વધે એવા હેતુથી યોગ્યેશ્વરો આ પ્રદર્શન અને પરિપૂર્ણ ને હેતુ સફળ કરે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

સન્નારીઓ અને સજ્જનો મેં જે એ બોલ તમારી આગળ મૂક્યા છે તેમાં આપ સરખા પ્રતિષ્ઠિત મંડળ આગળ કહેવા જેવું નવીન કાષ્ઠ નથી. આ પ્રદર્શનના કાર્યકર્તાઓએ મારા તરફના સદ્ભાવને લઇને આજની જવાબદારીભરી ફરજ મારે માથે નાંખી છે. મારા વિવેચનમાં અપૂર્ણતા તો છે જ તે તરફ દુર્લક્ષ કરવા આપ સહુને હું વિનંતિ કરું છું. આપણી પ્રજ્ઞની પ્રગતિના સર્વ યોગ્ય પ્રયાસોમાં દીલસોજ છે અને સાહિત્ય તરફની મારી શુભેચ્છાઓ દશાવવાનો તેમજ સાહિત્ય માટે તન મન અને ધનથી અવિશ્રાન્ત પ્રયત્ન કરનારાઓ તરફ પૂજ્ય ભાવ પ્રદર્શન કરવાનો આ સુપ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે તે માટે આભાર દર્શાવવાની આ નક લઉં છું.

ખીજ દિવસની બેઠક.

પરિપક્વ ખીજ દિવસની બેઠક રવિવારે બાર વાગતાં પ્રેમાભાષ હોલમાં થઇ હતી. તે વખતે પ્રથમ કેટલાક નિમંત્રિત વાંચવામાં આવ્યા હતા.

મી. પાલનજી બરબોરજી દેસાઇનો લેખ મી. હોમી. પી. ચાહેવાળાએ વાંચ્યો હતો. પોતાના લેખમાં મી. દેસાઇએ પત્રકાર તરીકે પોતાનો અનુભવ વર્ણવ્યો હતો અને પત્રકારોને પોતાની ફરજો, ભાષાશુદ્ધિ વગેરે સંબંધી કેટલીક સૂચના કરી હતી.

રા. બા. હરગોવિંદદાસ દાંટાવાળાનો 'ભાષા શુદ્ધિ' વિષેનો લેખ રા. કેશવલાલ હ. શેઠે વાંચ્યો હતો. તેમાં પણ વર્તમાનપત્રોની ભાષાશુદ્ધિ વિષે સામાન્ય સૂચનાઓ કરવામાં આવી હતી.

રા. પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઇએ પોતાના નિમંત્રણમાં પત્રકારની જવાબદારીઓ વિષે લ'ખાણુથી વિવેચન કરી તેમનું કાર્ય જનમૂલકના વિચારોને યોગ્ય માર્ગે દેરવાનું તથા લોકમત કેળવવાનું તથા ઉત્પન્ન કરવાનું છે એમ દર્શાવ્યું હતું.

શ્રી. દત્તાત્રય કાલેલકરે પત્રકારોની ખામીઓનું નિવેદન કરી વૃત્ત વિવેચન વિષે કેટલીક વહેવાર સૂચનાઓ કરી હતી.

રા. કેશવલાલ હ. શેઠે 'કોમી' માસિકને લગતી ઉપયોગી માહિતી રજુ કરી હતી.

મી. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહે 'ગુજરાતી ભાષાના વિકાસમાં વર્તમાનપત્રોનો હિસ્સો' એ વિષે નિર્મલ વાંચી વર્તમાનપત્રોની ભાષા શુદ્ધ, શિષ્ટ તથા સરળ થાય તે માટે કેટલીક સૂચનાઓ કરી હતી.

રા. ચંદુલાલ એન. શાહે 'હિન્દી પત્રકારિત્વ' વિષે લેખ વાંચ્યો હતો.

'જ્ઞાતિ માસિકો' વિષેનો મી. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેશાધીનો લેખ ડા. હરિપ્રસાદે વાંચ્યો હતો.

મી. આદરજી રિપોર્ટરે પત્રકાર તરીકેનો પોતાનો અનુભવ વર્ણવી દેશી પત્રોના વિચારોની કાપલીઓવાળું એક વર્તમાનપત્ર 'voice' ના નામે બહાર પાડવાની ભલામણ કરી હતી.

રા. ડાહ્યાભાઈ એમ. પટેલે 'વર્તમાન પત્રો વિષે'નો પોતાનો અનુભવ જણાવતાં લાલનાં પત્રોની કેટલીક ખુબી-ખામીઓનું નિવેદન કર્યું હતું.

મી. વાડીલાલ મુળજીભાઈએ 'ગુજરાતી માસિકો' વિષે પોતાનો લેખ વાંચ્યો હતો.

રા. મણિલાલ જ્યારામ ભટ્ટે પત્રકાર અનુભવી અને ડરેલ વિચાર તથા પાકી વયના હોવા બદલ પોતાના લેખમાં ભાર મૂક્યો હતો.

રા. હોમતલાલ ગાંધીએ પત્રકારોને જાહેર ખર્ચર આપનારાઓ પ્રત્યેની પોતાની પ્રમાણિક ફરજોનો ખ્યાલ આપ્યો હતો.

બાદ શ્રી હીરાલાલ પારેખ, શ્રી. ડાહ્યાભાઈ લ. પટેલ, શ્રી. શંકરપ્રસાદ નાણાવતી વગેરેના લેખો વખતના અભાવને લીધે વાંચી લેવાએલા ગણવા કર્યું હતું.

પસાર થએલા ઠરાવો.

અર્ધા કલાક આરામ લીધા બાદ પરિષદ ફરી ડા. વાગતાં મળી હતી. તે વખતે નીચે મુજબ ઠરાવો પસાર થયા હતા.

શાસ્ત્રીય શિક્ષણની અગત્ય.

"પત્રકારના ધંધાના વિકાસ માટે ધંધાનું શાસ્ત્રીય શિક્ષણ અત્યંત આવશ્યક છે, એવી આ પરિષદની દૃઢ માન્યતા છે, તેથી મુંબઈ યુનિવર્સિટીને તેમજ ગુજરાત વિદ્યાપીઠને તે જાતના શિક્ષણનો સત્વર પ્રબંધ કરવા આ પરિષદ વિનંતિ કરે છે."

આ ઠરાવ શ્રીયુત દત્તાત્રય ખી. કાબેલકરે રજુ કર્યો હતો અને પત્રકારો કેળવણી વિના પોતાની જવાબદારી સંબંધે ઉધે માર્ગ દોરાતા હોવાનું જણાવ્યું હતું. તે ઠરાવને રા. ચંદુલાલ નંદલાલ-જ-મલ્હારના અધિપતિએ ટેકો આપ્યો હતો.

બૃહદ્ ગુજરાત પ્રત્યેની પત્રકારોની ફરજ.

ગુજરાતી ભાષાનો મોટા પ્રમાણમાં દુરનાં સંસ્થાનો, દેશી તથા પ્રાંતોમાં જન્મ વસેલા છે અને તેમની મુસીબતો ઘણી હોય છે; તેથી ગુજરાતી પત્રોએ બૃહદ્ ગુજરાતના પ્રશ્નોને ગુજરાતના પ્રશ્નો જેટલુંજ મહત્ત્વ આપવું ઘટે છે, તેટલા માટે તે પ્રશ્નોનો ખાસ અભ્યાસ કરવા તેમજ તે વિષે ચર્ચા કરતા રહેવા આપણા વર્તમાનપત્રોને આ પરિષદ આગ્રહ કરે છે

એ દરાવ શ્રીયુત બનારસીદાસ ચતુર્વેદીએ રજુ કર્યો હતો અને સંસ્થાનોના ગુજરાતીઓની સ્થિતિનો તેમણે સારો ખ્યાલ આપ્યો હતો. પત્રકારોએ તેવા સવાલોને પોતાના પત્રમાં વધુ જગ્યા આપવાની તેમણે અરજ કરી હતી. સદરહુ દરાવને મી. નારાયણજી સાંગાણીએ ટેકા આપ્યો હતો. બાદ એ દરાવ પસાર થયો હતો.

ગુજરાતી ટ્રંકાક્ષર.

ગુજરાતી પંત્રાનું રિપોર્ટિંગ વધારે ચોક્કસ થવાની જરૂર છે, તેથી અંગ્રેજીમાં જેવી ટ્રંકાક્ષરી (Short-hand) પદ્ધતિ છે, તેને મળતી ગુજરાતી ટ્રંકાક્ષરી પદ્ધતિ શાસ્ત્રીય રીતે જે કાંઈ તૈયાર કરી મોકલી આપશે અને તે ઉત્તમ તથા ઉપયોગી માલુમ પડેથી તેને ગુજરાત પત્રકાર મંડળ તરફથી એક સુવર્ણ ચંદ્રક આપવામાં આવશે.

કોમી પત્રોને સૂચના.

ગુજરાતનાં જૂદાં જૂદાં કોમી પત્રોએ પોતપોતાની કોમનું સ્વાભિમાન કેળવવાની સાથે તેમનું 'હિંદીત્વ' પણ ખીલવતા રહેવું, એવી આ પરિષદની કોમી પત્રોને લક્ષ્યમણ છે.

તાર તપાલના દર.

વર્તમાનપત્રો માટેના ટપાલના તથા તારના હાલના દરમાં જતાં વળનમાં તથા શબ્દોમાં વધારો કરવાની અત્યંત જરૂર આ પરિષદ માને છે અને આશા રાખે છે કે વડી ધારાસભાના સભ્યો સરકારને તે દિશામાં ઘટતા ફેરફાર કરવાને દયાણુ કરશે. (અ) પોસ્ટ ખાતા તરફથી જે ખાસ દર અને વળનની છૂટ અન્ય વર્તમાનપત્રો, માસિકા વિ. ને આપવામાં આવે છે તેવીજ છૂટ દ્વિમાસિક અને ત્રિમાસિકને પણ મળવી જોઈએ એવો આ પરિષદનો અભિપ્રાય છે, અને તે દિશામાં પ્રયત્ન કરવા ધારાસભાના સભ્યોને વિનંતિ કરે છે.

ઉપરના ત્રણે દરાવો પ્રમુખ તરફથી રજુ થયા હતા અને તે પસાર કરવામાં આવ્યા હતા.

પત્રકારો ઉપર તાર તથા ટપાલ સંબંધી અંકુશ.

તાર ખાતાના હાલના કાયદા મુજબ “ જાહેર સલામતીના હિતમાં ” જે તારો અટકાવવામાં આવે છે તે વર્તમાનપત્રોની સ્વતંત્રતા ઉપર અનિષ્ટ અંકુશરૂપ છે. ઉપર જણાવી તે પ્રકારની સત્તા ૧૯૧૦ નો પ્રેસ એક્ટ ૨૬ કરતી વખતે પોસ્ટ તથા કસ્ટમ ખાતાને શીતુરી મોપાનીઆ અટકાવ કરવાના સંબંધમાં આપવામાં આવી છે, વાસ્તે એ પ્રમાણે કારોબારી, તાર, પોસ્ટ અને કસ્ટમ ખાતાના નોકરોને આપવામાં આવેલી સત્તા સત્વર લઈ લેવા પ્રયાસ કરવા આ પરિષદ વડી ધારાસભાના સભ્યોને વિનંતિ કરે છે.

તારના કાયદામાં સુધારો કરવા શ્રી. વીક્રમભાઈ પટેલે ધારાસભામાં જે નોટીસ આપી છે તેની આ પરિષદ નોંધ લે છે અને એવી આશા રાખે છે કે તેઓ ઉપર દર્શાવેલી અડચણ દૂર કરાવવા પણ ચોગ્ય તજવીજ કરશે.

પ્રસ્તુત દરાવ રા. ચીમનલાલ મેઢીએ રજુ કર્યો હતો અને પત્રકારોના તારો સંબંધી સરકાર જે અનિયંત્રિત સત્તા ભોગવે છે તે સંબંધી તેમણે વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું હતું. રા. હમનલાલ ભાવાનીશંકર તરફથી તેને ટેકા આપવામાં આવ્યો હતો. તે પછી એ દરાવ પસાર થયો હતો.

૧૨૪ (અ).

પત્રકારોની સ્વતંત્રતાને માથે લટકતી હિંદો ફોજદારી કાયદાની કલમ ૧૨૪ (અ) ધણીજ કડક તથા વ્યાપક છે. તેને નરમ બનાવવા શ્રી. રંગસ્વામી આચાર્યે વડી ધારાસભામાં જે ખીલ રજુ કર્યું છે તેની આ પરિપદ્ નોંધ લે છે અને વડી ધારાસભાના સભ્યોને એ દિશામાં પોતાથી બનતું કરવા ભલામણ કરે છે.

એ ઠરાવ રજુ કરતાં રા. હરિરાય ખૂચે કેટલુંક પ્રસંગોચિત વિવેચન કરી ૧૨૪(અ) નો ભોગ થઈ પડેલાઓના દાખલા આપ્યા હતા. રા. નારણજી સાંગાણીએ તે ઠરાવને ટેકા આપ્યા બાદ તે પસાર થયો હતો.

કોર્ટના તિરસ્કારનો કાયદો.

કોર્ટના તિરસ્કારનો હાલનો કાયદો (The law of contempt of Court) છે તે અલંત વાંધાભર્યો છે. તદનુસાર જજ ઉપર કોમી કે રાજકીય વલણનું આરોપણ કરી શકાતું નથી; પરંતુ તમામ જજને એવા વલણથી પર હોય એ અશક્ય હોવાથી તે કાયદામાં એવો ફેરફાર થવાની જરૂર આ પરિપદ્ માને છે કે વર્તમાનપત્રોને જજની વર્તણૂંક બાબત ટીકા બદનક્ષીના કાયદાની હદમાં રહીને કરવાની સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ.

રા. ચીમનલાલ મોદીએ તે ઠરાવ રજુ કરી જણાવતા ‘કેસરી’ તથા ‘કોનીકલ’ પત્રના અધિપતિઓને થએલી સજના દાખલા આપી આ ઠરાવની અગત્ય સમજાવી હતી. ‘ગૈન’ ના અધિપતિ મો. દેવચંદ દામજીએ તેને ટેકા આપ્યા બાદ તે ઠરાવ પસાર થયો હતો.

સરકારી જાહેર ખબરો.

પોતાની જાહેર ખબરો અને નોટીસો મરજીમાં આવે તે પત્રોને આપીને સરકાર આડકતરી રીતે પત્રોની સ્વતંત્રતા ઉપર જે ત્રાપ મારવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે અનિષ્ટ છે અને તેનો તાકીદો ત્યાગ કરવા આ પરિપદ્ સરકારને વિનંતિ કરી છે.

ઉપરનો ઠરાવ પ્રમુખસ્થાનેથી રજુ થઈ પસાર થયો હતો.

દેશી રાજ્યોના રક્ષણનો કાયદો.

જૂનો વડી ધારાસભાના વિરોધ સામે સર્ટિફિકેટ આપીને પસાર કરેલા ‘પ્રીન્સીપલ પ્રોટેક્શન એક્ટ’ સામે આ પરિપદ્ પોતાનો સખ્ત વિરોધ જાહેર કરે છે અને તે સત્વર રદ કરવા સરકારને આગ્રહ કરે છે.

અ કેટલાંક દેશી રાજ્યોમાં વર્તમાનપત્રોની સ્વતંત્રતા ઉપર જે આક્રમણો કરવામાં આવે છે તે પ્રત્યે આ પરિપદ્ પોતાના સખ્ત વિરોધ જાહેર કરે છે અને પોતાના મુદ્દકમાં નિકળતાં વર્તમાનપત્રોને પૂરતું ઉત્તેજન આપે એવી તેમને ખાસ આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરે છે.

એ ઠરાવ ‘કચ્છ વર્તમાન’ ના અધિપતિ મો. હગનલાલ જવાનીશંકરે રજુ કર્યો હતો. તેને રા. હરિરાય ખૂચે ટેકા આપ્યા બાદ તે પસાર થયો હતો.

અનિષ્ટ જાહેર ખબરો અને પત્રો.

વર્તમાનપત્રો તથા માસિકા વગેરે જનતાની નીતિના રક્ષક છે, તેથી તેમણે અનીતિને પોષે તેવી જાહેર ખબરો છાપવી જોઈએ નહિ એવી આ પરિપદ્ની માન્યતા છે. આ ઠરાવ પ્રમુખસ્થાનેથી રજુ થઈ પસાર થયો હતો.

જેલમાં ગયેલા પત્રકારો.

ગુજરાતના જે વર્તમાન પત્રકારો, ફેશસેવા કરતાં જેલયાતના ભોગવી રહ્યા છે, તેમના પ્રત્યે આ પરિષદ માનભરી દૃષ્ટિથી જુવે છે.

અ. હિન્દુસ્તાની જેલોમાં વર્તમાનપત્રકારોને ચોર, હુંટારા ને બદમાશો ભેગા રાખી, તેમના પ્રત્યે એક સામાન્ય કેદી જેવું જે વર્તન ચલાવવામાં આવે છે, તે માટે કાયદામાં યોગ્ય સુધારો કરાવવા, આ પરિષદ ધારાસભાના સભ્યોને વિનંતિ કરે છે.

એ ઠરાવ રા. ચંદુલાલ નંદલાલ દેશાધ્યે રજુ કર્યો હતો અને મી. છમનલાલ ભવાનીશંકર મહેતાએ તેને ટેકા આપ્યો હતો. ત્યારબાદ તે પસાર થયો હતો.

મી. હોરનીમેન.

જાણીતા પત્રકાર મી. હોરનીમેન સામે ખોટી રીતે જે અંકુશ મુકવામાં આવ્યો છે તે તાકીદે દૂર કરવા માટે ફરીથી સતત ધલાજ લેવા ધારાસભાના સભાસદોને આ પરિષદ ભલામણ કરે છે.

એ ઠરાવ પ્રમુખસ્થાનેથી રજુ થઇ પસાર થયો હતો.

વર્તમાનપત્રોની જોડણી.

આપણા પંત્રામાં એકધારી જોડણીનો ઘણો અભાવ જોવામાં આવે છે તેથી મહાત્મા ગાંધીજી, ગુજરાત પરિષદ મંડળ વગેરે જેઓ જોડણીના નિયમો નક્કી કરી રહ્યા છે તેમની સાથે ગુજરાતી પત્રકારો સહકાર કરી શકે ત્યાં સુધી ખીખાંની તથા થોડા વધુ ખર્ચની મુશ્કેલીની ખાતર હસ્ત, દીર્ઘ અને જોડણીઓમાં ફેરફાર કરી તેને અશુદ્ધ નહિ કરવા આ પરિષદ પત્રકારોને ભલામણ કરે છે.

આ ઠરાવ રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતાએ રજુ કર્યો હતો અને રા. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહે તેને ટેકા આપ્યો હતો. મી. દેવચંદ દામજીએ જણાવ્યું હતું કે મારા અનુભવપરથી કહીશ કે પત્રકારો ઇચ્છે તો ગમે તેવી ઉતાવળમાં પણ શુદ્ધ જોડણી છાપી શકે. બાદ તે ઠરાવ પસાર થયો હતો.

કમિટીની નીમણુંક.

ગુજરાત પત્રકાર પરિષદનું કાર્ય આગળ ચાલુ રાખવાને નીચે મુજબ-વધુ નામો ઉમેરવાની સત્તા સાથે-કામચલાઉ મંડળ નીમવામાં આવે છે. તે ખીજી પરિષદ ભરવાને તજવીજ કરશે તેમજ પરિષદે પસાર કરેલા ઠરાવો યોગ્ય સ્થળે પહોંચાડશે.

મે. મહેરજીભાઈ પાલનજી માદન, મે. અધિપતિ સાંજ વર્તમાન, મે. અ. મુંબઈ સમાચાર, મે. અ. પ્રજામિત્ર, મે. અ. હિન્દુસ્થાન, મે. અ. જમે જમશેદ, મે. અ. ગુજરાતી, મે. અ. ગુજરાત, મે. અ. સ્ત્રીઓ, મે. અ. સમાલોચક, મે. અ. સાહિત્ય, મે. અ. સયાજી વિજય, મે. અ. ગુજરાત મિત્ર, મે. અ. નવયુગ, મે. અ. નવજીવન. મે. અ. પ્રજાપંથુ, મે. અ. ગુજરાતી પંચ, મે. અ. સૌરાષ્ટ્ર, મે. અ. આત્માનંદ પ્રકાશ, મે. અ. ખડાયતા મિત્ર, મે. અ. બુદ્ધિપ્રકાશ, મે. અ. કુમાર, મે. અ. કચ્છ વર્તમાન, મે. અ. જન્મભૂમિ, મે. અ. શારદા, મે. અ. દશા સોરઠીયા, મે. અ. સુંદરીસુખોદ, મે. અ. યુગધર્મ, રા. ડાહ્યાભાઈ લક્ષમણભાઈ, અને રા. દેવચંદ દામજી. રા. હીરાજીલાલ ત્રી. પારેખ, અને ચીમનલાલ એમ. મોદી, એઓ મંડળના મંત્રીઓ તરીકે કાર્ય કરશે.

છેવટે પ્રમુખનો, સ્વાગત કમિટીનો અને હાજર રહેલા પત્રકારોનો આભાર માનવામાં આવ્યો હતો. તેમજ પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકનાર સૌ. વિદ્યાગૌરીનો અને પ્રદર્શન કમિટીના સેક્રેટરીઓ તથા સંગીતશાસ્ત્રી મી. કુલકર્ણુનિ આભાર માનવામાં આવ્યો હતો.

પ્રમુખના છેલ્લા શબ્દો.

પ્રમુખે જણાવ્યું કે આ પરિષદના કામમાં મેં મારી શક્તિ મુજબ સૂચનાઓ કરવા સિવાય બહુ ભાગ લીધો નથી. મારા કેટલાક વિચારો તમો ભાષ્યોને પસંદ ન પડે તે માટે હું દિલગીર નથી. હું તો માત્ર સેવક છું અને વિચારની આપ લે કરવા માટે આપણે એકત્ર થયા છીએ. નિર્ણયોના લેખક ભાષ્યોએ પણ ધંધાની ખીલવણીમાં સારો રસ તથા ઉત્સાહ દર્શાવ્યાં છે. પત્રકારોએ સરકાર તથા પ્રજાના મધ્યસ્થ તરીકે રહેવું જોઈએ. પરસ્પર વિશ્વાસ વધારવાનો મુદ્દાલેખ તેમણે ધારણ કરવો જોઈએ. આપણું કામ શિક્ષક તેમજ ન્યાયાધીશનું છે. માટે આપણે બેઉ બાજીનું સાંભળવું જોઈએ.

બાદ પ્રમુખને હારતોરા અપાયા હતા અને પરિષદ બરખાસ્ત થઈ હતી.

સ્નેહ સંમેલન.

પત્રકાર મંડળ તરફથી પ્રમુખ અને હાજર રહેલા પરોણાઓના માનાર્થે બોળાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટીટ્યુટના કમ્પાઉન્ડમાં સ્નેહસંમેલન ગોઠવવામાં આવ્યું હતું. રીફ્રેશમેંટ તથા ચા લઇને સાંજના રાત્રીના સમયે તેજ રાત્ર પ્રમુખ મેલમાં મુબરક તરફ વિદાય થયા હતા, જેમને વળાવવાને મંત્રીઓ, સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ તથા કેટલાક પત્રકારોએ સ્ટેશન પર હાજરી આપી હતી.

નિબંધ સંગ્રહ

વર્તમાનપત્રો વિષે એ બોલ.

મહાશયો,

આપ તરફનો એક લેખીત પત્ર તથા પરીપત્રની જાણેલી પત્રીકાઓ મોકલીને આપે મને ઉપકૃત કર્યો છે.

જાણીને હર્ષ ઉપજે છે કે ગુજરાતના પાટનગરમાં ગુજરાત પત્રકાર મંડળ એક વર્ષથી સ્થાપવામાં આવ્યું છે અને તેના તરફથી આવના નવેમ્બર માસની તા. ૧ લી અને ૨ જીએ મારા ઇષ્ટમિત શેઠ મેહરજીભાઈ માદનના પ્રમુખપદ હેઠળ પહેલવહેલી ‘ગુજરાતી પત્રકાર પરીષદ’ ભરવાનું સ્તુતિપાત્ર કાર્ય માથે ઉડાવવામાં આવ્યું છે. મને કહેવાની પરવાનગી આપશો કે પરીષદના પ્રમુખપદ માટે આ કરતાં વધારે લાયક નામ ગુજરાતી પત્રકારો મધેથી મળવું મુશ્કેલ છે. દીલગીર છું કે આંખની નળળાઇને કારણે પરીષદમાં મારાથી હાજરી આપી શકાશે નહીં. તોપણ હું તેને અંપુર્ણ કૃતેહ ઇચ્છું છું.

પરીષદ ભરવાના લાભો અનેક છે અને ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ થતાં પત્રો અને માસિકાને તેવા લાભો મળવાજ જોઈએ. છેક ઇસ્વી. ૧૮૨૨ નાં સાલથી મુંબઈમાં પહેલ વહેલો ગુજરાતી જાપો તેના પારસી માલીક અને અધીપતી મોખેદ ફરદુનજી મરજખાનજીએ જાત મહેનતથી બીબાં વગેરે બનાવીને પ્રગટ કરવા માંડ્યો તે વાતને આજે ૧૦૦ વર્ષ થઈ ગયાં છે. સાર આદ ઘણાં ગુજરાતી પત્રો હસ્તીમાં આવ્યાં તે મોટે ભાગે પારસી લેખકાથીજ લખાતાં હતાં. “મુંબઈ સમાચાર” ગુજરાતી જાપાની માતા સમાન છે, અને તેના સ્થાપક ફરદુનજી મરજખાનજી તેના પીતા સમાન છે. ‘ચાલુક’ ‘પારસી રીફારમર’ વગેરે પહેલાં પારસી પત્રોની ભાષા એક સદીની વાત ઉપર કેવી હોય તેના ખ્યાલ કરવો મુશ્કેલ નથી. તે જમાનામાં પુરીપાધરી કેળવણી નહતી એટલે તે જાપાની ભાષા શુદ્ધ તો ક્યાંથીજ હોય ?

આજ પચાશ વર્ષની વાત ઉપર ૧૮૭૪ ની સાલમાં ‘રાસત ગોફતાર તથા સલ પ્રકાશ’ પત્ર સાથે હું જોડાયો ત્યારે ગુજરાતી જાપાની જોડણી અને ભાષા અને શૈલી બીલકુલ ખામીભરેલી મેં જોઈ હતી. જોડાક્ષર તો લખનાર અને વાંચનાર જાણે જાણે-તાજ ન હોય તેમ સઘળું ચાલ્યું જતું હતું. એ દીશામાં સુધારો દાખલ કરવાની પહેલ ‘રાસત ગોફતાર’ ના તે વેળાના સુપ્રસિદ્ધ તંત્રી શેઠ કે. ન. કાપરાજીએ કાઢી, અને શેઠ મા. બ. મીનોચેરહોમજીના તંત્રીપણા તળે ચાલતું પ્રખ્યાત ‘મુંબઈ સમાચાર’ તુરતજ આ સુધારામાં જોડાયું. જોડાક્ષર દાખલ કરવામાં થોડેક દરજ્જે પોતે ફાવ્યું છે એમ જોઈને ‘રાસત ગોફતારે’ હસ્ત ધ અને દીરઘ બે દાખલ કીધાં. ત્યાર પછી આજ સુધીમાં બીજા પારસી પત્રોએ આ જાતના સુધારામાં અંપલાવ્યું ખરું, પણ આજે ઉભરાર્ધ જતા પારસી લેખકામાંના કેટલાક પોતે વ્યાકરણ બહેલા ન હોવાથી વગર સમજે

ન ધટે તેવા જોડાક્ષરો તથા હરસ્વ ધ અને દીરધ ળ લખીને પોતાનું અત્તાનપણું બતાવી આપે છે. આજ પચીસ વર્ષથી પારસી લેખક મંડળે જન્મ લીધો છે, પણ એ મંડળ આ દીશામાં કશો સુધારો કરી કે કરાવી શક્યું નથી.

ખીજા હાથ ઉપર હોંદુ લખકોએ ગુજરાતી છાપાની લગભગ કેટલાંક વર્ષ પાછળથી હાથમાં લીધા છતાં જોડણી અને શૈલી સંબંધે ઘણો સારો સુધારો બતાવ્યો છે. હું ઇચ્છું છું કે પારસી લેખક બહેનો અને ભાઈઓ આ વિષયમાં પોતાના હોંદુભાઈ બહેન લેખકોનું અનુકરણ કરે.

ભાષા શુદ્ધિ સંબંધે એક સામાન્ય ફરીયાદ આ છે કે આપણી કને એક પણ વિશ્વાસ-પાત્ર શબ્દકોષ નથી. ગુજરાતી સાક્ષરો વારંવાર પરીષદો ભરી પરવાર્યા છે, પણ તેઓમાં કોઈ એવો બુદ્ધિશાળી વિદ્વાન જણાયો નથી કે જે કવી નર્મદાશંકરને પગલે ચાલીને ઉત્તમ શબ્દકોષ બનાવી શકે. લેખો લખવા સુચનાઓ કરવી, ઠરાવો પસાર કરવા, એ બધું ઠીકજ છે; પણ તેવા ઠરાવને અનુસરીને બધું કાર્ય બજાવવાનું કશું કેકાણું જણાતું નથી. ફારસી શબ્દોની અવગણના કરનારા સાક્ષરો કંઠે સંસ્કૃત શબ્દોથી ગુજરાતી શબ્દ ભંઠાર ભરવા માગતા હોય તો તે ગ્રહસ્થો બેઠે આંખોનો ઉપયોગ કરતા કહેવાશે નહીં. આપણા ગુજરાતી પત્રકારો સાક્ષરો વચ્ચેની સાહમારીથી જેમ અળગા રહેશે તેમ તેઓ પોતાના વાંચનારાઓની ઉત્તમ સેવા બજાવતા લેખાશે. છાપાની ભાષા સદા સહેલી અને સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ. છાપામાં શુદ્ધ ભાષા આવવી તો જોઈએજ પણ જરૂર્યાંતોડ સંસ્કૃત કે તેવાજ ફારસી અરખી શબ્દોથી વાંચનારને કંટાળો ખવાડવો ન જોઈએ.

આ વાત હર્ષ માની લેવા યોગ્ય છે કે ગુજરાતી પત્રો અને માસિકામાં ચીત્રો પ્રગટ થવા લાગ્યાં છે. આગલાં વર્ષોમાં વીલાયતનાં પત્રોમાં છપાઈ ગયેલાં ચીત્રોની આપ-ણામાં નવાઈ હતી પણ તે યુગ ગયો છે. આજે તો મુંબઈનું ઈંડિયન ડેલી મેલ પત્ર ગઈ કાલે કે ગયા હફતામાં બનેલા ધ્યાન ખેંચનારા બનાવોના તાજાં ચિત્રો આપવા લાગ્યું છે, તેના અનુકરણને યુગ ચાલે છે.

ગુજરાતી છાપામાં નવલકથા પ્રગટ કરવાનો યુગ હાલ ચાલે છે. આગળ ફક્ત માસિકામાંજ ચાલુ વાર્તા પ્રગટ થતી હતી અને તે પણ એકજ, પણ આજે તો માસિકા ઉપરાંત પખવાડીક અને અઠવાડીક અને દૈનિક પત્રોને પણ વાર્તા વીના ચાલતું નથી. એકેકની હરીફાઈમાં એકને બદલે બીજે અને કોઈ વાર ત્રણ ત્રણ ચાલુ વાર્તાઓ કોઈ કોઈ છાપામાં છ દીવસના અઠવાડીયામાં આંતરે આંતરે છપાય છે. આમાંની સફળીજ વાર્તાઓ નીતિબોધક હોતી નથી. સ્વતંત્રપણે યાને લેખકની કલ્પનાથી લખાયેલી વાર્તા તો ઘઉંમાં કાંકરા જેટલી પણ હોતી નથી. મોટે ભાગે તો ઇંગ્લેન્ડ કે હોંદી કે અંગાળા કે મરાઠી ઉપરથી ભાષાંતર કરેલી કે અનુવાદ જેવી કે તફાડાયેલી વાર્તાઓ અપાય છે. પારસી લેખકો ઇંગ્લેન્ડ નવલકથા બહુ વાંચે છે, માટે તેવી વાર્તાઓમાં દશવેલી યુરોપીઅન નીતિરીતિ પારસી સંસારી વાર્તારૂપે બહુ જોવામાં આવે છે. પર કામની નીતિરીતિ અપ-ણથી ઘણી વાતે જુદી છે, માટે તેવાં સંસાર ચીત્રો દોરી તે ઉપરથી રૂંડો ધડો આપ-વાની છે. એક યુરોપીઅન કુમારીકા શૌકર સાથે પરણી જાય અને પાછળથી દુઃખી

થાય તેની કશ્ચામય કથા જાણવાની આપણી કુમારીકાઓને કશી જરૂર નથી. તેવી કહાણીઓ ગુજરાતી છાપામાં પ્રગટ થાય તેમાં કોઈને લાભ નથી.

ગુજરાતી છાપાને માટે સાધારણ માન્યતા એવી છે કે તે પત્રની ધરાડી ઉપર નહીં પણ તેમાં પ્રગટ થતી જાહેરખત્તર ઉપર જીવે છે. ઘણુંખરાં પત્રો સંબંધે આ માન્યતા ખરી હશે. અવશ્ય કરીને દવાદારની જાહેરખત્તરથી છાપાને સારી કમાણી થતી મનાય છે. કેટલીકવાર જાહેર ખત્તરોને અગ્રલેખ જેટલુંજ અગ્રસ્થાન આપાય છે. કેમકે તેના દામ વધારે મળે છે. છાપાની ઉંચી આબરૂની ખાતર આમ થવું જોઈતું નથી.

આપણા છાપાના સુધારા માટે પહેલી તકે ધ્યાન પર લેવા જોગ ખીના ખીયાં ગોઠવનારા માણસોનું ભાષા જ્ઞાન અથવા અજ્ઞાન છે એક જાણીતાં દૈનિક પત્રનો હોંદુ લેખક ફરીયાદ કરે છે કે તેવા ખીયાં ગોઠવનારને સંસ્કૃત શબ્દોની જોડણીની ખબર ન હોવાથી તે ગોળનું ખોળ ખનાવી દબને લેખકને હાંસીમાં લાવી મુકે છે. આ વાત ખરી છે; પણ તેમ આ ખીના પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ કે કેટલાક લેખકો પોતાનું પાંડિત્ય ખતાવવા માટે અતિ કહણ સંસ્કૃત શબ્દો લખીને આવી હાંસીના પોતેજ કારણરૂપ થઈ પડે છે. કમુલ કરવું જોઈએ કે આવી અશુદ્ધિ પારસી છાપામાં વધારે જોવામાં આવે છે.

છાપાનો દરજ્જો જેવો તેવો નથી. સુધરેલા દેશોમાં તેને “ ચોથી ખુરસી ” નું માન આપાય છે. તંત્રી ઉપર છાપાની નામનાનો મુખ્ય આધાર છે. તેના અગ્ર લેખો સઉથી ધ્યાન ખેંચે છે, માટે તે પુખ્ત જ્ઞાનથી, નિષ્પક્ષપાતપણે, પરમેશ્વરને હાજરનાજર જણીને લખાવા જોઈએ. તંત્રીનો અભીપ્રાય સદા અપક્ષ હોવો જોઈએ, તેમ તે કેટલીકવાર જણાવે તો નથી. કોઈ કોઈવાર તે ભુલભરેલો પણ હોય છે. એટલા માટે તેને સર્વમાન્ય ગણી લવાની ઉતાવળ થવી જોઈએ નહીં. તેનાથી વીરૂદ્ધ વીચારનાઓને અજ્ઞાન માની લેવા જેવું હુંપદ તંત્રીને માટે શોભાભરેલું ન હોય. એજ રીતે પરીક્ષાને માટે આવતા ગ્રંથોની તપાસ પણ તંત્રીની એક આંખ બંધ રહીને થવી જોઈતી નથી. કેટલીક વાર આવી તપાસ વેળા ગ્રંથકારની સ્તુતિ સીવાય બીજું કંઈ આપણે જોતા નથી. વળી ગ્રંથમાં ચર્ચાયેલા વીષયના ઉંડાણમાં ઉતર્યા વીના પ્રસ્તાવના કે અનુક્રમણિકા ઉપરથી જ તંત્રી પુસ્તક પરીક્ષા કરી પરવારી જતા જણાય છે. છાપાના માન ને વજનમાં આવાં કામથી કશો વધારો થતો નથી.

તંત્રીને માટે બીજી એક વાત આ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે, જેમ પીળું તેટલું સોનું નથી અને કાળું તેટલું કથીર નથી, તેમ જેટલું સ્વદેશી તેટલું ધંધરપ્રણિત નથી અને વિદેશી તેટલું તીરસ્કાર પાત્ર નથી. તેમ સમજવામાં મોટી હાની છે. સરકાર અને રૈયત વચ્ચેની સાંકળ છાપાના હાથમાં છે. એ બંનેને દોરનાર છાપો છે. એ બેમાંના એકની પણ શાખાશીની દરકાર વીના છાપાએ પોતાનું નીર્માણ થયેલું કામ બળવવાનું છે. જનસમુહના મોટા ભાગને થોડાંક આગેવાનો જ્યાં ગમે ત્યાં દોરે તે કરતાં છાપો તેને સીધે માર્ગે દોરે તેમાં એ બેઉને લાભ છે. સરકાર અને પ્રજા વચ્ચેના ઝગડા વેળા છાપાની દરમિયાનગીરી સ્વાર્થરહીત હોવી જોઈએ. એવી વેળાએ આગેવાની લેવા અનેક

ઇસમો તત્પર થાય, પણ છાપાનો અપક્ષ અભીપ્રાય સરકાર તેમજ પ્રજાને માટે એક-સરખો માનનીય લેખાય.

છેલ્લે એકજ વધુ શબ્દ તંત્રીને માટે કહીશ. સહ કાંઈથી તંત્રી થવાતું નથી. નીશાળના મહેતાજી થયા, અથવા પરીક્ષા આપી વકીલ થયા, એટલેથીજ છાપાના તંત્રી થવાતું નથી. તંત્રીમાં ચોતરફનું જ્ઞાન જોઈએ, ઉપરાંત તેનામાં જાહેર હોમ્મત જોઈએ. જેમ સરકારની સામે લખવાની તેમ પ્રજામાં બેખબરીથી પુણતાં પુતળાંઓ સામે લડવાની એક તંત્રીમાં એક સરખી જાહેર હોમ્મત હોય નહીં તે તે પોતાના પદને લાયકો ન ગણાય. હાથમાં કલમ આવી ગઈ તેથી, અથવા સત્તાવાળા તરફના અન્યાયથી રોષ ઉપજ્યો તેથી કાંઈ તંત્રી થઈ બેસાતું નથી. સાંભળેલી વાત ઉપરથી હરકાઈને તક-સીરવાર ઠરાવી દેવાની ઉતાવળ હાનિકર્તા છે, તેમજ સરકારની અમુક મહેરબાનનીને છાપરે ચઢાવવા જેવી લખીને સરકારાજીની ઉમેદ બાંધવામાં મુર્ખાઈ છે. એવા તંત્રી પ્રજાના પ્રતિનિધી ન હોય. દેશમાં ઘણાં છાપાં ઇચ્છવાળે છે, પણ દેશમાં પ્રજા તથા રાજા એ બંને પક્ષોને જરૂર પડે ત્યારે એક સરખી લાકડીએ હાંકનારા છાપા વધારે ઇચ્છવાળે છે.

સારાંશ કે સર્વમાન્ય તંત્રી તેજ હોઈ શકે કે જે કેળવાયેલો, જ્ઞાની, હોમ્મતવાન, અપક્ષ, પ્રજાપ્યારો અને રાજભક્ત હોય. તેવા તંત્રીથીજ છાપાની આબરૂ છે, પણ તેવા તંત્રીની આપણામાં ખોટ છે તે પુરાવી જોઈએ.

પાલનજી બરજોરજી દેસાઈ

ભાષાશુદ્ધિ.*

તમે કાઈ પણ અંગ્રેજી છાત્રું, ચોપાનિયું કે પુસ્તક જોશો, તો તેમાં ભાષાની અશુદ્ધિ ભાગ્યે જ જોવામાં આવશે. સારાં વર્તમાનપત્રોના અગ્ર લેખ બહુ ધ્યાન રાખીને વંચાય છે, કેમકે તેમાં વિષયો વિદ્વતાભર્યા હોય છે, તેની જ સાથે તેની ભાષા પણ અભ્યાસ કરવા લાયક હોય છે, તેથી તેમાંના ફકરા, વાક્યો, કે પ્રયોગો વાંચનાર મોઢે કરે છે; ને તે પ્રયોગો ઉપયોગમાં લે છે. આપણે અહીં તેથી ઉલટો પ્રકાર જોવામાં આવે છે, એટલે ધણાક લેખો જેમ વસ્તુની બાબતમાં નમાલા હોય છે, તેમ તેની ભાષા ઉચ્ચ પ્રકારની કે શુદ્ધ હોતી નથી. તેનાં કારણ અનેક હોય છે, જેવાં કે—

(૧) ખીબાં ગોઠવનાર સાઈ શીખેલા હોતા નથી, તેથી તે ગોઠવવામાં ઘણી ભૂલો કરે છે.

(૨) જેલીઓ ને ફર્મા તપાસનાર પણ સુશિક્ષિત હોતા નથી, તેથી તેઓ તેમાં ઘણી ભૂલો રહેવા દે છે, અથવા લેખકનું લખાણ બરાબર જોયા વગર મનસ્વી રીતે જોડણી કરી નાખે છે.

(૩) ખીબાં ઘસાઈ ગયાં હોય, તોપણ તેનો ઉપયોગ ચાલુ રાખવામાં આવે છે, એટલે કાના માત્ર વગેરે ઉપડતા નથી, કે વંચાઈ શકે એવા સ્પષ્ટ હોતા નથી. આથી ભાષાની અશુદ્ધિમાં ઘણો વધારો થાય છે.

(૪) ખરી વાત છે, કે આપણી જોડણી હજી થાળે પડી નથી. બાર પૂર્વાઆના તેર ચોકાની માફક લેખકો જોડણી મનસ્વી રીતે લખે છે; તથાપિ લેખકે જે જોડણી કરી હોય તેજ પ્રમાણે જો કરવા સુધારવામાં આવે તોપણ ઘણું છે.

(૫) ખીબાં પ્રથમ બનાવવાનું માન પારસી ભાષાઓને છે, તેમ વર્તમાનપત્રોની શરૂઆત કરવાનું પણ માન તેમને ઘટે છે. ખીબાં બનાવવામાં જોડાક્ષર આદિ પર ધ્યાન અપાયું નહિ, અને શરૂઆતમાં જે ભાષા વપરાઈ તે પારસી—ગુજરાતી હતી, એટલે તેમાં અશુદ્ધિ બહુ આવતી. જે કે પારસી ભાષાઓએ પોતાના લખાણોમાં ધીમે ધીમે સારો સુધારો કર્યો છે, છતાં ઘણાં પત્રોમાં હસવા જેવી ભૂલો થાય છે. દાખલા તરીકે પરમેશ્વરને ઠેકાણે પ્રમેશ્વર, પ્રભુને ઠામે પરભુ, હતું ને બદલે ઉતું, કરે છે, ની જગાએ કરેય, સાડી ને ઠામે સારી વગેરે. ગુજરાતી પત્રોવાળા પણ શરૂઆતમાં પારસીઓની નકલ કરવામાં માન સમજતા, ને અશુદ્ધ ભાષાનું અનુકરણ કરતા.

(૬) વર્તમાનપત્રોની ભાષા સાદી ને સરળ હોવી જોઈએ. તેવી ભાષા વાપરવામાં અશુદ્ધિ ઓછી આવવાનો સંભવ છે. વર્તમાનપત્રો એકલા સાક્ષરો કે વિદ્વાનોને માટેજ નથી. તેનો બહોળો ઉપયોગ તો જનસમૂહમાં એટલે સાધારણ ભણેલાં પુરૂષો, સ્ત્રીઓ ને

* પત્રકાર પરિષદમાં વંચાએલો.

બાળકોમાં થવાનો છે એ વાત યાદ રાખવી. કોઇ પારસી લેખક ફારસી શબ્દોનો ધણો ઉપયોગ કરે છે, સારે તેના લેખ માટે ગુજરાતીઓને અણુગમે આવે છે. એ રીતે કોઇ ગુજરાતી સાક્ષર લખવામાં એટલા અપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દો વાપરે છે કે તે સમજવા માટે સંસ્કૃત કોષ લઈને બેસવું પડે. અને તેથી પારસી કે મુસલમાનભાઈ તો તે કંટાળાને વાંચવાનું પડતું મૂકે છે.

(૬) ગુજરાતી ભાષા બિચારી એવી સરળ છે કે તેને શુદ્ધ લખવામાં ધણી અડચણ પડતી નથી. માત્ર તે ગામડીઆ જેવી અશુદ્ધ હોવી ન જોઈએ. આપણે જેવો દોષ પારસી ભાષાઓ ઉપર અશુદ્ધિના સંબંધમાં મૂકીએ છીએ, તેવો દોષ હિંદુઓ ક્યાં નથી કરતા ? પારસીઓને ગુજરાતી ગામડીઆઓની ભાષા ગ્રહણ કરવી પડી હતી, તથા ગુજરાતી શહેરીઓ પણ જેવી બોલી વાપરે તેની તેઓ નકલ કરે એ દેખીતું છે. ગુજરાતીઓમાં લ ને ઠેકાણું ૨ બોલવાનો કે કરે ને ઠેકાણું કરેઅછ, કરછ, સને ઠામે હકાર વાપરવાનો, કે ઇને ઠેકાણું એ વાપરવાનો, અથવા ખાંડણીને બદલે ખાંચણી-ખાણણી વાપરવાનો પ્રથા ચાલે છે, પરંતુ એવી ભાષા લખાણમાં તો આવવી નજ નોંધએ.

(૭) ‘પારસી સંસાર’ નામનું પત્ર કરાંચીમાંથી નીકળે છે, તેમાં પારસી નવલકથાઓના ધણા દોષ બતાવવામાં આવે છે, તેની સાથે ભાષા કેવી વાપરવી જોઈએ તે વિષે ધણું સુંદર લખાણ આવે છે, એમ છતાં મી. શીરોજીશા મહેતાના લખાણમાં છાપખાનાવાળા તેમની હમેશની આદતને લીધે ધણી ભૂલો કરે છે.

એટલા માટે હું ખાસ આગ્રહ કરું છું, કે છાપખાનાવાળા છાપવામાં વધુ સાવચેતી રાખે, લેખકો ભાષા તરફ લક્ષ આપે, અને વર્તમાનપત્રો શુદ્ધ ભાષામાં પ્રગટ થાય એવું દરેક પત્રકારે લક્ષમાં રાખવું જોઈએ.

હરગોવિંદ દ્વારકાંદાસ કાંઠાવાળા.

પત્રકારની દીક્ષા.*

આ પરિપદ આગળ એકાદ નિબંધ રજૂ કરવાનો અધિકાર મને છે કે નહિ એનો વિચાર કરતો હતો. લાગે છે કે અધિકાર છે અને નથી. ઘણાં વરસો થયાં દેશપરદેશનાં છાપાં રસપૂર્વક વાંચતો હતો. પત્રકારના કાર્ય અને કર્તાવ્ય વિષે વિચાર કરતો આવ્યો છું. બંગલંગ પછીની રાષ્ટ્રીય હીલચાલમાં પ્રથમ એક સ્થાનિક સાપ્તાહિક પત્ર સાથે, અને પછી એક પ્રમુખ દૈનિક પત્ર સાથે અત્યંત નિકટનો સંબંધ રાખ્યો હતો. આ વખતની પ્રજાજાગૃતિની અને આત્મશુદ્ધિની હીલચાલમાં પણ ‘નવજીવન’ જેવા પત્ર સાથે તેટલો જ નિકટનો સંબંધ થઈ ગયો અને આ બે હીલચાલ વચ્ચેના લાંબા ગાળામાં વિચારનું અને કલમનું બદલવું પણ કેળવ્યું હતું એમ કહું તો તેમાં અતિશયોક્તિ નથી. એ રીતે પત્રકાર પરિપદ સમક્ષ મારા વિચારો રજૂ કરવા જેટલો અધિકાર મેળવ્યો છે એમ કહી શકાય. છતાં એમ પણ ખરું કે આજકાલ પત્રકારના ધંધાનો જે આદર્શ બંધાતો જાય છે તે વિચારતાં એ ધંધાની લાયકાત મેળવવાનું મને કોઈ કાળે મન જ થયું નથી પત્રકાર કરતાં કેળવણીકારનું કાર્ય વધારે ઉપયોગી છે એવું મને પહેલેથી જ લાગતું હોવાથી પત્રકારને માટે જોઈતી યોગ્યતા કેળવણી જ નથી. પત્રકારને આવશ્યક એક ગુણ જ મને આ નિબંધ લખવા પ્રેરે છે. પત્રકાર એ મુખ્યત્વે વિચારપ્રચારક હોય છે. વિચારનો પ્રચાર કરવાની, વિચારો ‘ક્ષાકાર’ કરવાની વૃત્તિ કહો કે ચળ,—પત્રકારને જેટલી હોય છે તેટલી લાગે જ બીજાને હશે. ધર્મોપદેશક અને અધ્યાપક એ બંનેમાં પણ તે વૃત્તિ આછાવત્તા પ્રમાણમાં જરૂર હોય છે.

૧

ખરું જોતાં ધર્મોપદેશક, પત્રકાર અને કેળવણીકાર ત્રણેનું કાર્ય લગભગ સરખું જ છે. સૂતેલી પ્રજા ન્યારે જગવા માગે છે તે વખતે તો પત્રકારનું સ્થાન અસાધારણ મહત્ત્વ અને જવાબદારી ભોગવે છે. પત્રકાર એટલે લોકશિક્ષણનો આચાર્ય, બ્રાહ્મણનો બ્રાહ્મણ અને ચારણનો ચારણ. પ્રજા ન્યારે યુયુત્સુ થઈ જાય છે ત્યારે ધણીવાર પત્રકારને લડવૈયો અને સેનાપતિ પણ થવું પડે છે અને સારી પેઠે ક્ષાત્રધર્મ કેળવવો પડે છે. જ્યાં જ્યાં અન્યાય થતો હોય, જ્યાં જ્યાં દીનદુર્બળ અને મૂક વર્ગોપર જુલમ ચાલતો હોય ત્યાં ત્યાં ‘ક્ષતાત્કિલ ત્રાયતે’ પોતાના ગિરદનું સ્મરણ કરી પત્રકાર ઝંપલાવે છે. એવા પ્રસંગો હોય ત્યારે વિચાર માહિતી, સંસ્કારો, અભિરુચિ અને આદર્શોની પરખ ચલાવી તે સમાજસેવક બની જાય છે. અજ્ઞાનને લીધે અથવા અદ્વૈતદષ્ટિને લીધે લોકો જ્યાં લઢતા હોય ત્યાં જ્ઞાનાંજનશાલાકયા લોકોની દષ્ટિ શુદ્ધ કરવાને તે મથે છે. સમાજ-ચક્રનાં પૈડાં ન્યારે એકરાગ ભૂલી જઈ ચીતકાર કરે છે ત્યારે તે યોગ્ય ઠેકાણે સ્નેહ રેડી ધર્ષણ દૂર કરે છે. અને ન્યારે ન્યારે સરકારદરબારના પ્રસંગ આવે છે ત્યારે ત્યારે તે પ્રજાનો

* અમદાવાદમાં મળેલી પત્રકાર પરિપદ સમક્ષ વચ્ચાએવો નિબંધ.

પ્રતિનિધિ થઇ લોકમતને એકધારે બનાવી લોકશક્તિ ચેતવે છે. આવી રીતે લોકસેવક, લોકપ્રતિનિધિ, લોકનાયક અને લોકચુરની ચતુર્વિધ પદવી પત્રકાર ભોગવી શકે છે.)

આજકાલના વૈશ્વયુગમાં પત્રકારનો એક જુદો જ આદર્શ બંધાતો જાય છે અને તે શિષ્ટસંમત થતો જાય છે. 'અમારી આગળ ધર્મની વાત ન કરતા, અમે એક વહેવારને ઝાળખીએ; આદર્શોના તાર સ્વરમાં લોકોને ગાવાનું નહિ કહેતા, મધ્યમ કે મન્દ્ર સ્વરમાં જ જે ગવાનું હોય તે જગાવાનું કહે; અમારી પાસેથી સાધુ કે વીરની અપેક્ષા ન રાખતા, પણ નફાતોટાના દાખલા ગણુનાર કુટુંબીને રુચે અથવા પોસાય એવી જ વાતો અમને સૂચવો; દુનિયા અમારી છે, વીર અને સાધુ સમાજને શોભારૂપ તો છે, પણ તેઓ તો પાષડીના છેડાના કસબ જેવા છે, પાષડી નથી.' આ આદર્શ કબૂલ રાખનાર લોકો કહે છે, 'પત્રકારે પોતાના આદર્શનો આંક નાહક ઉંચો રાખવો નહિ. લોકો જે માગે છે તે પૂરું પાડવું એ જ પત્રકારનો આદર્શ હોવો જોઇએ. આપણે લોકોના વિદ્યાચુર નથી કે તેમને મારીમારીને બાણાવીએ. આપણે તો લોકોના ખિદમતગાર છીએ. ધરાકને જોઇતો માલ પૂરો પાડી તેમને રાજી રાખવાં એજ દુકાનદારનો આદર્શ. રાજા ઈચ્છે તે રાજ ગાર્હ તેનું રંજન કરવું એ જ ગાયકનો આદર્શ. લોકો કંઈ આપણા શિષ્ય નથી, શેક છે. શેકને શીખામણ આપવા જાય તે નોકર કેવો ? ધરાકને ધર્મશાસ્ત્ર અથવા સંમમ શીખવવા જાય તે દુકાનદાર કેવો ?'

અહીં સૂધી આવ્યા એટલે પછી એવી દુકાનદારીનું જ જ્ઞાન આગળ ચાલે છે. દુકાનદાર ધરાકને ક્યો માલ જોઇએ છે એનો વિચાર હમેશાં નથી કરતો, પણ પોતાની પાસે પડેલો માલ ધરાકને જોઇતો કેમ કરવો એનું જ ધ્યાન ધરે છે. ધરાકને શેક માનવાને બદલે શિકાર માને છે અને દુનિયાને નીચે ખેંચે છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આજે શું ચાલી રહ્યું છે ? કેટલાક પત્રકારો કબૂલાદલાલ બન્યા છે, તેમણે કુચલીનાં પીઠાં ઉધાડ્યાં છે, રાષ્ટ્રીય આપત્તિ અને કોમી વડેમો ઉપર 'તિબ્બત' કરવા માગે છે. લોકવાર્તામાં ગામનો અદકપાંસળિયો જેમ એક પ્રધાન પાત્ર હોય છે તેમ આ પત્રકારો સમાજના મહાપિથુન બની ફરે છે. શેક્સપીયરના આયાગોએ આથેલો અને ડેરિડોમોનાની જે દશા કરી મૂકી તે જ દશા તેઓ આ ભોળા રાષ્ટ્રની કરવા તૈયાર થાય છે. ફરક એટલો જ કે આયાગો પોતાના ધંધાનાં સ્વરૂપ અને પરિણામ બરાબર જાણતો હતો અને ધરાદાપૂર્વક નીચતા આદરતો હતો; આ બધાની સ્થિતિ તેવી નથી. આ દુર્દૈવી થવો પોતે જ વિકારમત થએલા છે અને યાદવાસ્થળીના યાદવોનું અનુકરણ કરી રહ્યા છે.

પત્રકારની વૃત્તિ જે જાણ્યું તે પ્રગટ કર્યું એવી ચળવાળી નજી હોવી જોઇએ. ખાનદાન માણસના પેટમાં કેટલીયે વસ્તુઓ સમાએલી હોય છે, પણ કેટલીક બાબતોમાં તે હોઠ સરખો ફફડાવતો નથી. પત્રકારે કાર્યોનંદ શોધવો જોઇએ, વાદાનંદ નહિ; નહિ તો કલમની પટાખાજ એકવાર શરૂ કરી એટલે આખી દુનિયાનો સંહાર જ થઇ જવાનો. વિદ્વાયતમાં તો જ્યારે હીલચાલોનો કે ચર્ચાવિષયોનો દુકાળ હોય છે ત્યારે પત્રકારો સામસામી અભદ્ર ટીકા કરી એકબીજા પરજી થવે છે. મિથુનો મિથુનો વડા ખાનગત ગુર્ગુરાવતે ।

સદ્ભાગ્યે ગુજરાતમાં છાપાંઓ સજ્જનતાની મર્યાદા જવદ્દેજ ઓળંગે છે. ગુજરાતના પત્રકારો સૌમ્ય છે, ઝગડાળુ નથી હોતા; કઞ્જિયાથી કંઈક ભાગે છે એમ પણ કહી શકાય. તેથી સમાજ એક જાતની બદામાંથી ઉગરી ગયો છે એમ કહી શકાય. પણ આ વાદવિમુખતા ગુણરૂપજ છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. સામાજિક જવાબદારી ઓળખનારી પ્રખર સમાલોચનાને અભાવે રાષ્ટ્રીય હિંસ્યાલમાં અને સાહિત્યોદ્ધાનમાં કાંટાઝાંખરાંની જંખળળ છૂટથી વધવા પામે છે. દરેક સુંદર આદર્શની નબળી નકલો સમાજમાં ફેલાય છે. રવિવર્માનાં ચિત્રો જેમ દીવાસળીની પેટી પર ચીનરાય છે તેમ હીન અને હીનતર નકલો ફેલાવા પામે છે અને મળતે ગૂંચળાવી નાખે છે. ‘તું મને કાલિદાસ કહે, હું તને ભવજૂતિ કહીશ’ એવા અહો રૂપમ્ અહો ધ્વનિ : ચાલે છે અને સમાજમાં આદર્શ ચઢવા પામતોજ નથી. જ્યાં જુઓ ત્યાં અદ્યપ્રસંતાપ. આને લીધે વિચારશુદ્ધિ; ભાષાશુદ્ધિ, કાર્યશુદ્ધિ. તો એક કોરેજ રહી, પણ જોડણીશુદ્ધિ પણ જળવાતી નથી. મત-બેદને લીધે આવતી વિવિધતા ઝાઝી નથી હોતી અને તે ઓધક પણ નથી હોતી. આજે તો બધે અનવસ્થા છે.

મને લાગે છે કે દીક્ર કરવાનો મારો અધિકાર નથી એટલે આ વાત અહીં પડતી મૂકું, અને છાપાં ચલાવવામાં ઉપયોગી થાય એવી કેટલીક સૂચનાઓ જ રજૂ કરું.

૨

છાપું એ મુખ્યત્વે વર્તમાન-પત્ર હોય છે. પ્રજાના લાગનો વિચાર કરી આખી દુનિયાની ખબરો આપવી એ પત્રકારનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. પણ એ બાબતમાં—અને અલગત મહત્ત્વની બાબતોમાં આપણે પારકી આંખે જોવું પડે છે. આંકડા જેમ સરકાર પાસેથી જ મળી શકે છે તેમ માહિતી ‘રેકૉર્ડર’ કે ‘એસોશીએટેડ’ પ્રેસ પાસેથી જ મળી શકે છે. તેઓ પોતાની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની એવી જ ખબરો આપણને પૂરી પાડે છે. અને ધીમે ધીમે કંઈ વસ્તુને કેટલું મહત્ત્વ આપવું, કયા સવાલને કંઈ દૃષ્ટિએ જોવો એ વિષે પોતાની દૃષ્ટિ આપણા પર ઢાંકે છે. જેમ કેળવણીમાં અને સાહિત્યમાં તેમ જૂતવિવેચન * (Journalism)માં આપણે પારકાના અનુયાયી થયા છીએ. તેથી આવેલી ‘સ્લેવ મેન્ટલિટી’ (પરમ્પ્ટચયનેય લુહિ:) હજી જતી નથી. આજે આપણે ત્યાં અનેક પક્ષો પડ્યા છે અને વિચાર પ્રગતિ થતી નથી એમાં આ પરપ્રલયના અવલંબનોનો ઓછો હાથ નથી અને આશ્ચર્ય તો એ છે કે ‘સ્લેવ મેન્ટલિટી’ સામે પોક્કર તો બધાજ કરે છે! જૂતવિવેચનનો મૂળ આધાર જે સત્તાવાર ખબરો છે તેનું તન્ત્ર હજી આપણે ઉભું જ કર્યું નથી. પાયામાં જ પરાવલંબન.

* Journalismને માટે આપણે ત્યાં હજી એક શબ્દ રૂઠ થયો નથી એ આશ્ચર્ય છે, આને સારૂ દૈનિકથી માંડીને માસિક, ત્રૈમાસિક અને વાર્ષિક સુધીનાં બધાં છાપાંઓ અને તેમાં આવતી ભૂલ ખબરથી માંડીને ગંભીર ચર્ચા સૂધી બધું જેમાં સમાય એવો શબ્દ જોઈએ છે. આપણે ત્યાં ‘લોક-જૂત’ એ એવો ભૂનો અને વિપુલાર્થવાહી શબ્દ છે. આમાં પ્રાણજીવનનાં બધાં અંગો આવી જાય છે. એ ઉપરથી ‘જર્નાલીઝમ’ને ‘લોકજૂતવિવેચન’ અથવા સંક્ષેપમાં ‘જૂતવિવેચન’ કહી શકાય. જ્યાં જ્યાં ‘જર્નાલીઝમ’ શબ્દ વપરાય છે તે દરેક જગ્યાએ આ શબ્દ બંધબેસતો આવે છે,

ન્યારે હું અંગ્રેજ વાંચતાં શીખ્યો ત્યારે ચાર આનાવાળું ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ વાંચવાનો પ્રયત્ન કરતો. હિંદુસ્તાનની બધી ખબરો વાંચ્યા પછી મને થતું, શું હિંદુસ્તાનમાં ફક્ત અંગ્રેજો જ રહેતા હશે? સરકારી અમલદારો અને ગોરાઓના બહાર અને સામાજિક જીવનની ખબરો જ તેમાં આવતી. મારામારી કે અકસ્માતનાં વર્ણન આવે ત્યારે જ ખબર પડે કે ગોરા પડ નીચે નેટિવ લોકોનો કાળો સમુદ્ર છે. અંગ્રેજો છાપાં તેમની દૃષ્ટિએ જે વસ્તુ મહત્વની તે જ આપે એમાં આશ્ચર્યકારક કે અયોગ્ય કશું નથી. આપણે આપણું પોતાનું જીવન ખીલવવા માગતા હોઇએ તો આપણી પોતાની દૃષ્ટિએ માહિતી આપવી જોઇએ. બંગાળી લોકો આ કળા કંઇક શીખ્યા લાગે છે.

આપણા વૃત્તિવિવેચનમાં આપણે અંગ્રેજી શીખેલી દુનિયાનો જ વિચાર કરીએ છીએ. સરકાર અને તેનાં કૃત્યો, પરદેશ સાથેનો વેપાર, અંગ્રેજી કેળવણી, કોર્ટો, સાક્ષરોનું સાહિત્ય અને ભણેલા વર્ગનાં સુખદુઃખ, એ જ આપણા વૃત્તિવિવેચનનો મુખ્ય વિષય હોય છે. હિંદુસ્તાનની જનતા, હિંદુસ્તાનના હુન્નરો અને કારીગરો, ખેડુતોનું જીવન, ગામડાંની સ્થિતિ, ધર્મપ્રચાર, ગરીબોનું ગૃહજીવન, પછાત કામોની હાડમારીઓ વગેરે રાષ્ટ્રીય જીવનના પ્રધાન પ્રશ્નોને જોઇતું પ્રાધાન્ય આપણે આપતા જ નથી. સ્થાનિક છાપાંનો એક પણ સરસ નમુનો આપણી આગળ નથી. આપણા ખબરપત્રીઓ ગામડાંમાં જતા જ નથી. ખરી સ્થિતિ તો એ હોવી જોઇએ કે દરેક વર્તમાનપત્રે ગામડાંના રહીશોમાંથી સમભાવવાળા કેટલાક ખબરપત્રીઓ શોધી કાઢવા જોઇએ, તેમને તે કળામાં ધીરજપૂર્વક કેળવવા જોઇએ, અને ગ્રામીણ જીવનની ચર્ચામાં દરેક છાપાએ રસ લેવો જોઇએ. આપણી સભાઓમાં જેમ શહેરવાસીઓ ઉચ્ચાસન પર બેસે છે અને બિચારા ગ્રામપ્રતિનિધિઓ પોતાનો સ્વાભાવિક વિનય અખત્યાર કરી દૂર ખૂણામાં ક્યાંક જગા લઇ લે છે, તેમ છાપામાં પણ લોકજીવનને એકાદ ખૂણો જ મળે છે, અને તે પણ હમેશાં નહિ. ગ્રામવાસીઓ ન્યારે આત્મનિંદા છોડી સ્વમાન અને આત્મપ્રત્યય કેળવશે ત્યારે જ આ સ્થિતિ સુધરવાની છે એ ખરું, તોપણ છાપાંઓ આ કામમાં શરૂઆત અને મદદ તો જરૂર કરી શકે છે. રેલવે કંપની ભલે ત્રીજા વર્ગની ઉપેક્ષા કરે; છાપાંવાળાઓએ પોતાની ૪૦ ટકા ધરાકી ન્યાં છે તે ગ્રામજીવનની સાવ ઉપેક્ષા કરવી ન ઘટે. પ્રતિષ્ઠિત અને જવાબદાર છાપાં આ દિશામાં બેદરકારી રાખે તો તેમાં તેમની સજ્જામતી પણ નથી. પ્રગ્નમાં અસ્મિતા આવતી જાય છે એ જોઇ કેટલાક ત્વરિતદૃષ્ટિ પત્રકારો અભણ વર્ગોની ખુશામત કરી લેમને ગમે તે રસ્તે દોરી પોતાની પ્રતિષ્ઠા જમાવશે, અને સાચી પ્રગ્નપ્રીય શક્તિના આરા બેજવાબદાર સરદારો દેશમાં કયો ઉત્પાત ન મચાવી શકે? પરિણામે પ્રતિષ્ઠિત આગેવાનોને આખરે એવાઓને પણ માન આપવું પડશે અને એમની જોડે માંડવાળ કરવી પડશે. અચાન જનતા જે બેજવાબદાર લોકોની સરદારી હેઠળ જાય તો તે સરકારને આપણી હીક્ષ્યાલ ભાંગી પડવાનું રામચાણુ અન્ન જડયું કહેવાય. અંગ્રેજ સરકારને લોકમતથી વાકેફ કરવામાં અને વિશ્વાયતની જનતામાં હિંદની હાલત વિષે લોકમત કેળવવામાં આપણે જે એક જમાનો શુભાભ્યો તેડલો જ જે હિંદુસ્તાનની ગ્રામનિવાસી જનતાને કેળવવામાં ગાળ્યો હોત તો આજે આપણે સ્વરાજ્યમાં નૂના થયા હોત. સાચા કામની શરૂઆત કષ્ટદાયક

અને ધીમી ભલે હોય, શરૂઆતની મંદતા અસહ્ય ભલે હોય, પણ સરવાળે સાચા કામનાં જ ફળ વહેલાં પાકે છે. હજી પણ જાગ્યા ત્યાંથી સવાર ગણીને ખેડુતો, વણકરો, મજૂરો, સ્ત્રીઓ અને કારકુનોની સ્થિતિનું મહત્વ સમજી તેમની દુર્દશા દૂર કરવા માટે, તેમને કેળવવાની દૃષ્ટિએ, તેમના સવાલો તરફ ધ્યાન આપવાનું વ્રત પત્રકારોએ લેવું જોઈએ. અસાર સુધી તો સંસારસુધારો અને ધર્મસંસ્કરણ જેવા મહત્વના વિષયનું પણ આપણે મધ્યમવર્ગ પૂરતું જ વિવેચન કર્યું છે.

પત્રકારો જેમ જેમ ગ્રામીણ જીવન વિષે વધુ ને વધુ લખતા જશે તેમ તેમ પ્રચારકો, ઉપદેશકો, આગેવાનો અને મુત્સદ્દીઓને ગામડાંની મુલાકાત લેવાની ફરજ પડશે, પણ તેમ થવા માટે પત્રકારોના લખાણો સ્થાનિક રંગથી રંગાએલાં હોવાં જોઈએ. સ્થાનિક અધ્યયન અને સ્થાનિક સમભાવ તેમાં પૂરેપૂરાં જોઈએ. ‘તન્ત્રીસ્થાનેથી’ ગોળ ગોળ લખેલા સામાન્ય સિદ્ધાંતોથી કામ સરશે નહિ.

બરાબર તૈયારીપૂર્વક જે આ દિશામાં પ્રયત્ન થાય તો તે ખોટો ન વહેવાર ન જ નીવડે. લોકોને મળ પડે, બોધશૂન્ય મનોરંજન થાય એવાં લખાણો લખીને કેટલાક પત્રકારોએ વાચકવર્ગની અભિરુચિને બગાડી મૂકી છે. નહિ તો જેમાં પોતાનું હિત ચર્ચાએલું છે એવા વ્રતવિવેચનને જનતા જોઈતું મહેનતાણું આપ્યા વિના રહે જ નહિ. અને છાપાં એ કાંઈ ગજવાં ભરવાનો ધંધો તો ન જ બનવો જોઈએ. ઇન્સાફની ખાતર, ધર્મની ખાતર, લોકકલ્યાણની ખાતર પત્રકારે લોકમતથી વિરુદ્ધ પણ જતું ઘટે છે. પરાયા બુલમનું વર્ણન અને તેનો નિષેધ લોકપ્રિય થઈ શકે, પણ સામાજિક અન્યાય અને કુચાલો સામે થઈએ ત્યારે લોકો ચીડાય પણ ખરા. ખુસામતથી ટેવાયલા વાચકો અને લેખકો આવું વીરકર્મ શેના કરે? એકાદા મહા અન્યાય સામે અભિમન્યુ જેવો ક્રોધ વીર એકાકી અસહાય લઢતો હોય તો પત્રકારે તેની પડખે ઉભી રહેવું જ જોઈએ. પ્રતિષ્ઠાની ન્યાત ધણીવાર લાયકાતવાળા પણ પ્રતિષ્ઠાવિનાના માણસને દયાવી રાખવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કરે છે. પત્રકાર જે હિમતવાન હોય તો પ્રતિષ્ઠાની ન્યાત તોડીને પણ લાયકાતનો પુરસ્કાર કરે.

જે વાત વ્યક્તિની તે જ સંસ્થાઓની, દેશમાં કામ કરતી, સાચી સેવા કરતી, સંસ્થાઓનું સ્વરૂપ સમજી લઈ તેનો પરિચય લોકોને કરાવવો અને સંસ્થાઓ એટલી બની ન જાય એટલા માટે તેમના પર ચોક્કસ કરવી એ પત્રકારનું ખાસ કર્તવ્ય છે. દેશમાં જેટલું સાર્વજનિક પ્રલક્ષ કાર્ય થતું હોય તેને મદદગાર થવું એમાં જ વ્રતવિવેચનની બધી ફરજ સમાઈ જાય છે. વ્રતવિવેચન આ ફરજ બરાબર અદા કરે તો તેની શક્તિ એટલી વધે છે કે જેમ સરકારો અને વિદ્વાપીઠો લાયકાતને માટે ઈલકામો આપે છે તેમ છાપાં પણ કરી શકે અને પછી આવી લોકમાન્યતા આગળ રાજમાન્યતા તુચ્છ થઈ જાય છે.

ક્રોધ પણ વિશાળ અને નવો સવાલ હાથમાં લેવો હોય તો માસિક પ્રથમ એનું વિવેચન કરે, ત્યાર પછી સાપ્તાહિકો તે હાથમાં લે, એ ક્રમ યોગ્ય છે. આમ કરવાથી વિષય આડે રસ્તે જતો નથી અને કામ બગડતું નથી. દૈનિક છાપાંઓ તો જે હીલચાલ આદતી હોય તેને વિષે જ લખે એટલી મર્યાદા જરૂરી છે. આપણે ત્યાં દૈનિક છાપાંનું તંત્રીમંડળ વિશાળ નથી હોતું, ધણીવાર રાજ, પ્રધાન, સેનાપતિ બધા એક જ હોય છે; અને રોજ ને રોજ લેખો તો પ્રસવવા જ જોઈએ. આવી દશામાં સમાજને કાચું પીર-

સાચ તો હીલચાલમાં ચૂંક આવવાની જ. આપણે ત્યાં વિદ્યાવ્યાસંગી લોકોએ છાપાંઓને નિયમિત મદદ કરવાની પ્રથા હજી બરાબર પાડી નથી. એક છાપા પાછળ બિન બિન ક્ષેત્રમાં વિશેષ યોગ્યતા ધરાવનાર લોકોનું એક મોડું મંડળ હોય અને તેની નિરપેક્ષ સેવા સતત મળતી રહે ત્યારે જ આપણું વૃત્તિવિવેચન સમૃદ્ધ થાય. ભગિની નિવેદિતા અથવા દીનબંધુ એન્ડ્રુઝ જેમ અનેક છાપાનાં મદદગાર હતાં અને છે, તેમ આપણા કેટલાયે વિદ્વાનોનાં નામ લઈ શકાય જેઓ એવી મદદ કરી શકે એમ છે. લેખો દ્વારા કેટલાક મદદ કરતા હશે, પણ સૂચનાઓ કરવા જેટલો રસ બહુ જ ઓછા લે છે.

આ આક્ષેપ સામે લેખકો એવી દલીલ કરી શકે કે પત્રકારોમાં સુરખીઓનાં વચનને માન આપવાની વૃત્તિ જ ક્યાં છે કે તેમને સલાહ આપીયે ? ખરું જોતાં તો સલાહકારો આગ્રહી સાસુ બને એ પણ ન પાલવે, અને પત્રકારો પડિતમન્ય બને એ પણ ન ખમાય. આપણું સામાજિક જીવન જેમ બગડ્યું છે તેમ જાહેરજીવનનું પણ થયું છે. સંઘર્ષક્રિયા કામ કરવાના નિયમો હજી ગળે ઉતર્યા જ નથી. નીતિનાં બંધનો શિથિલ કરવામાં, અભિરુચિના આદર્શો ઉતારી પાડવામાં, અને દરેક જાતનો સ્વચ્છંદ ફેલાવવામાં અત્યાર સુધી છાપાંઓએ કશી મણા રાખી નથી. ન્યાં જુઓ ત્યા નવાં છાપાં શરૂ થાય છે, થોડાક જીવનકાલ ચલાવે છે, અને ટ્રેન્યુએટના વિદ્યાવ્યાસંગી પેઢે થોડા જ દિવસમાં આથમી જાય છે. પછી બધો ઉત્સાહ પક્ષાપક્ષીમાં જ રહી જાય છે. સ્વતંત્ર મૌલિક કલ્પનાઓના દુકાળ હોવા છતાં પ્રતિભાનો દાવો કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર આડંબરી સાહિત્ય એવું તો વધી ગયું છે કે સાહિત્ય-રક્ષક મંડળ સ્થાપવાનો વખત આવી પહોંચ્યો છે.

૩

(પત્રકાર એ જાતના હોય છે. કેટલાક પોતાના પત્રદ્વારા વાસ્તવ્યની જેટલી સેવા થાય છે, તેટલીથી સંતોષ માનીતે બેસી જાય છે, મોતીલાલ ઘોષ, રામાનંદ એટરજી અને નટરાજન એ આ વર્ગના નમૂનારૂપ ગણાય.) બીજા પ્રલક્ષ દેશકાર્ય કરતી વખતે પોતાના વિચારો જાહેર કરવાના સાધન તરીકે ઊંડું ચલાવે છે. ગાંધીજી, દેશબંધુ, લાલા લજપતરાય, લોકમાન્ય તિલક એ આ વર્ગના પ્રતિનિધિઓ છે.) પ્રથમ વર્ગના પત્રકારો વિવિધતાના ઉપાસક હોય છે. દરેકનો કંઈ ને કંઈ મુખ્ય વિષય હોવા છતાં તેઓ સર્વાંગી વિચાર-પ્રચારના હિમાયતી હોય છે. બીજા વર્ગવાળા કાર્યપરાયણ હોઈ બનતા સૂધી એકાગ્રતા લાવવા માગે છે. બંનેનો ઉપયોગ છે. પણ એ બે આદર્શને સેળમેળ કરવા ઉચિત નથી. પ્રથમ વર્ગના પત્રકારો જો ધારે તો પોતાના છાપાને સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર બનાવી એક સંપ્રદાય અથવા બંધુસમાજ તૈયાર કરી શકે છે. જૂના વખતમાં મંદિરો જે ભાગ ભજવતાં તેજ ભાગ ભજવવા સૂધી પત્રકાર પોતાના પત્રને ચઢાવી શકે છે. બીજા વર્ગના પત્રકારો દેશ-સેવકોની અડગ સેના તૈયાર કરી શકે છે.

પત્રકારોનો ત્રીજો વર્ગ તો પગારને ખાતર ગમે તે મતનો પ્રચાર કરનારાનો. અમે-રિકન નીઓની એક શાળામાં માળાપોએ શિક્ષકને પૂછ્યું, ‘પૃથ્વી ગોળ છે એમ તમે બણાવો છો કે ચોરસ છે એમ ?’ એણે કહ્યું ‘મારો મુદ્દલ આગ્રહ નથી. તમારી ટાઉન કાઉન્સિલ બહુમતિથી જે નક્કી કરે તે બણાવવા હું તૈયાર છું.’ આવા લોકોને હાથે સમાજસેવા શી થતી હશે તે એક પ્રશ્ન જ નહીં.

પત્રકાર ઉપરાંત એક નવો વર્ગ સમાજમાં પેદા થવાની જરૂર છે. પોતપોતાના વિષયમાં કે ક્ષેત્રમાં જે જે પ્રવૃત્તિ ચાલી હોય, જે સાહિત્ય પ્રગટ થયું હોય, નવી શોધો થઈ હોય, નિર્ણયો બંધાયેલા હોય, વાદો ઉદ્ભવ્યા હોય, નવા નવા નમૂનાઓ જન્મ પામ્યા હોય તે બધાનો વાર્ષિક સંગ્રહ કરવાનું કામ કોઈએ માથે લેવું જોઈએ. સામાજિક જીવનના કેટલાંક ઉપાંગો જરૂર એવાં છે જેમને માટે સાપ્તાહિક શું પણ સ્વતંત્ર માસિક પત્ર પણ ન ચલાવી શકાય, છતાં જેને વિષેની માહિતી સામાન્ય જાપાંઓમાં યદ્યચ્ચા આવે અને વેરાએલી પડી રહે એ ન પોસાય. ‘વાર્ષિક’ કાઢનાર કોઈ માણસ હોય તો કેટલાક લોકો જરૂર એવાની પાસે જ એ વિષયની સામગ્રી મોકલી દેશે.

સાહિત્યની ચર્ચા કરનાર નહિ પણ જૂનાનવા સર્વ પ્રકારના ગ્રંથોનો ટૂંકો પરિચય કરાવનાર એકાદ માસિકને માટે ગુજરાતીમાં જરૂર સ્થાન છે. આવું માસિક વિદ્યાર્થીઓને અને સામાન્ય પ્રજાને બહુજ કીમતી નીવડવાનું, અને સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખવામાં તો એની સેવાનો આંક બાંધી જ ન શકાય. મેઝીનીની સાહિત્યસેવા આવા પ્રયત્નથી જ શરૂ થઈ હતી એ ઘણા જાણે છે. આવાં માસિકોમાં માત્ર ગુજરાતી સાહિત્યનો જ પરિચય આવે એવું નથી. ગુજરાતી સાહિત્યને મુખ્ય રાખી હિંદુસ્તાનનાં બીજાં સાહિત્યોને પણ યથાપ્રમાણ સ્થાન આપી શકાય.

લોકો અલારે વાચનમાં છાપાં અને માસિકો બહાર જાય છે તો તે નવલકથામાં ઉતરવા. આવી સ્થિતિ જ્યાં સૂધી દેશમાં છે ત્યાં સુધી આખી દુનિયાની માહિતી તેના પૂર્વોપર સંબંધ સાથે આપવાની ગોઠવણ લોકશિક્ષણની દૃષ્ટિએ અત્યંત આવશ્યક છે. દુનિયાં ક્યાં ક્યાં પથરાએલી છે, ત્યાં શું શું ચાલે છે, દરેક દેશનું શું શું દર્દ છે, અને દુનિયા ક્યાં સૂધી આવી પહોંચી છે, એનો ખ્યાલ આપણા લોકોને હોવો જ જોઈએ. આમાં પણ આપણે ઘણે અંશે પરાવક્ત્રી રહેવાના એ અપરિહાર્ય છે, છતાં આપણી દૃષ્ટિએ દરેક વસ્તુનું પ્રમાણ અને મહત્ત્વ નક્કી કરી લોકશિક્ષણનું કામ શરૂ તો કરવું જ જોઈએ.

ત્રીસ કરોડ ગુલામોના રાષ્ટ્રમાં આપણું જીવિવેચન મોટે ભાગે અંગ્રેજીમાં જ ચાલે છે. સમર્થ લેખકો અંગ્રેજી તરફ જ દોડે છે. અને જેને માટે આ બધો પ્રયાસ ચાલે છે તેમને એ બધા પ્રયાસના ફળથી વંચિત રહેવું પડે છે, એ કેટલી શરમભરેલી સ્થિતિ છે. એ શરમ તરફ ધ્યાન જતું નથી; ધ્યાન ખેંચાય છે તો સાચી વાત ગળે ઉતરતી નથી. આના કરતાં વધારે દયાજનક સ્થિતિ કઈ ?

દેશી ભાષામાં જે છાપાં ચાલે છે તેમની પાછળ તૈયારી બહુ જ ઓછી હોય છે. પત્રકારોને અત્યંત આવશ્યક માહિતી સમગ્રજ એવા રૂપમાં જેમાં આપેલી હોય એવી ચોપડીઓ આપણી ભાષામાં નથી જ એમ કહીએ તો ચાલે. ‘ઇન્ડિયન ઇયર બુક’, ‘એન્યુઅલ રજિસ્ટર’, ‘હ ઇઝ હ’, ‘પીઅર્સ સાઈકલોપીડિયા’, ‘કમર્શિયલ એટલાસ’, ‘હેન્ડબુક ઓફ કમર્શિયલ ઇન્ફર્મેશન’, વગેરે સર્વોપયોગી સાદી ચોપડીઓ પણ હજી દેશી ભાષામાં તૈયાર થઈ નથી. આને લીધે તેમજ યોગ્ય અભ્યાસને અલાવે દેશી છાપાં એટલે અંગ્રેજી છાપાનાં કેવળ શાહીયુસ બની ગયાં છે !

આટલી પ્રાથમિક તૈયારી પણ જ્યાં નથી ત્યાં અમુક વિષય પર કે અમુક બીના પર સત્તાવાર હકીકત મળવવા માટે ખાસ ખચરપત્રીઓ મોકલવાની, છાપાં તરફથી તપાસ સમિતિઓ નીમવાની, વગેરે વાત તો ક્યાં ?

વૃત્તવિવેચન ઉપર જીવનાર અને વૃત્તવિવેચનનો પોષવાનો ડોળ કરનાર એક ભારે રોગ તે જાહેરખબરો. જાહેર નીતિ બગાડનાર અને કૌટુંબિક અર્થશાસ્ત્રને તોડી પાડનાર આ બધી એટલી તો ફેલાઈ છે કે ‘નવજીવન’ મારફતે ગાંધીજીએ જે તેનો આટલો સખત અને સક્રિય વિરોધ કર્યો છે તેની કશી જ અસર ખીન્ન છાપાં પર પડેલી દેખાતી નથી. છાપાંઓમાં જ્યારે આટલી બધી હીન જાહેરખબરો જોઉં છું ત્યારે મનમાં વિચાર આવે છે કે પ્રભુસેવાને સારૂ એકાદ ઉત્તમ દેવમંદિર બાંધીને પછી તેનું ખર્ચ ચલાવવા માટે તેના કમ્પાઉન્ડની ઓરડીઓ શરાબખાનાઓને અને વેશ્યાઓને ભાડે આપવા જેવું આ નથી ?

૪

પત્રકારોના ધંધો અથવા વૃત્તવિવેચન આપણે સાં યુરોપથી આવેલું છે. બાળકો જે ૫ તેમનાં ચરિત્ર અને આદર્શ બંધાયેલાં સૂધી માળાપાનુ અથવા ગુરુનું જ અનુકરણ કરે છે તેમ અસાર સૂધી આપણે વિલાયતી ‘જર્નાલિઝમ’નું અનુકરણ કર્યું. અમેરિકન ઢંગ દાખલ કરવાના પણ પ્રયત્ન શરૂ થયા છે. શું હજી અનુકરણનો જમાનો પૂરો થયો નથી ? શું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ કેળવવા જેવું આપણા રાષ્ટ્રમાં કર્યું છે જ નહિ ? જો આપણી પાસે સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વ હોય, જો અપણામાં આસ્થિતા જાગૃત થઈ હોય, -તો તે ઓળખવાનો, કેળવવાનો અને પ્રગટ કરવાનો સમય હવે નથી આવ્યો ? આપણો સવાલ એકલો રાજકીય નથી. એકલો રાજકીય હોત તો ક્યારનોયે તેનો ઉકેલ આવ્યો હોત. જેમ દુનિયાના બધા ધર્મો આ દેશમાં ભેગા થયા છે તેમ દુનિયાના લગભગ બધા જ સવાલો આ દેશમાં ભેગા થવા લાગ્યા છે, થઈ ગયા છે. હજી કંઈ રહ્યા હશે તો તે પણ ભેગા થવાના છે. બધી બાબતોથી પાણીની રેલ આવી હોય એટલે બેબાકળા થએલા લોકો જેમ ઉંચામાં ઉંચી જગા શોધે છે તેમ (દુનિયાનાં બધા સવાલો, ધર્મ ધર્મ વચ્ચેના, જાતિ જાતિ વચ્ચેના, સામાજિક, આર્થિક, કેળવણી વિષયક, -બધા જ સવાલો આ દેશમાં ભેગા થવા લાગ્યા છે અને તેમની ચર્ચા કરવાનું કૃત્રિમ વર્તમાનપત્રકારોને લાગે આવ્યું છે. પત્રકાર થયો એટલે તે વિચારક થયો જ એમ છતાં તેણે દરેક સવાલનું સ્વરૂપ અને ગાંભીર્ય યરાયર સમજી લેવું જોઈએ, અને એટલે એટલે વિચારકોએ તેમને માટે શા શા ઉપાયો સૂચવ્યા છે અથવા યોગ્ય છે તેનું સૂક્ષ્મતાથી અધ્યયન કરવું જોઈએ ને ત્યાર પછી યથાશક્તિ યથામતિ દેશ આગળ તે રજૂ કરવા જોઈએ.) આપણા જીવનમાં અને ઇતિહાસમાં, આપણા ધર્મમાં અને આપણી સમાજ-રચનામાં એજ દિશામાં ઉપયોગી શું શું છે એ પણ તપાસી તેમણે તે દુનિયા આગળ ધરવું જોઈએ.

આ વાત સહેલી નથી. દીર્ઘ વાચનથી માણસમાં વિદ્વતા આવે, પણ શુદ્ધ અને ઉચ્ચ જીવન વગર દિવ્ય દષ્ટિ અને અડગ શ્રદ્ધા આવતી નથી. આજનો જમાનો જ એવો છે કે ચઢી શકાય તેટલું ચઢવાની આવશ્યકતા છે. સેતાન લગભગ ચઢી વાગ્યો છે. તેને મ્હાત કરવા દેવસેના સંજ્ઞ થવાની જરૂર છે. આવે આ પ્રસંગે પત્રકરો કયો ભાગ જીવનશે એ જ તેમની આગળ આજે મોટો સવાલ છે.

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર.

પત્રકારોના કર્તવ્યો અને જવાબદારીઓ. *

આપની પરિપક્વતા એક મંત્રી રા. હીરાલાલ પારેખની આજ્ઞા માથે ચઢાવી પત્રકારોના કર્તવ્યો અને જવાબદારીઓ સંબંધે એ બોલ આપની સમક્ષ બોલવા હું ઉભો થયો છું. મેં કોઈ દિવસ પત્રકારનો ધંધો કર્યો નથી, તેમ તે ધંધાની મુશ્કેલીઓનો મને બિલકુલ ખ્યાલ નથી, છતાં આપની સમક્ષ હું આપના કર્તવ્યો અને જવાબદારીઓ સંબંધે બોલવા ઉભો થયો છું, એ એક જનની ધૃષ્ટતા કહેવાય તે હું જાણું છું. પરંતુ ધણીવાર બેલાડીઓ કરતાં પ્રેક્ષકો અને ખાસ કરીને રમતમાં રસ લેનારા પ્રેક્ષકો રમતની બાબતોમાં સારા અભિપ્રાયો આપી શકે છે. પત્રકારના ધંધામાં હું અત્યંત રસ લઉં છું. પત્રકારો પ્રત્યે મને અત્યંત માન અને પ્રેમ છે. માટેજ આજના વિષય પરત્વે આપની સમક્ષ બોલવાની મેં હિમ્મત ધરી છે. તેમાં કંઈ અનુગતુ લાગે તો ક્ષમા કરશો.

બ્રિટિશ રાજ્ય બંધારણમાં રાજસત્તા આમવર્ગના પ્રતિનિધિઓ, ઉમરાવોના પ્રતિનિધિઓ અને રાજ એમ ત્રણ વચ્ચે વહેંચાયેલી છે. પરંતુ એમ કહેવાય છે કે ત્યાં આ ત્રણેના કરતાં વધારે સત્તા પત્રકારોની છે. તેથી ધણીવાર પત્રકારોને બ્રિટીશ રાજસત્તાનું ચોથું અંગ કહેવામાં આવે છે. ત્યાં પત્રકારો પ્રધાનોને ઉત્પન્ન કરે છે, અને ધારે તો ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં તેમને પદ્મજી કરે છે. પરરાજ્યો સાથેના વ્યવહારમાં પણ ત્યાંના પત્રકારો જેવો તેવો ભાગ ભજવતા નથી. સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે છેલ્લા મહાન યુરોપિયન વિગ્રહને માટે માજી કૈસરનો સત્તા લોભ જેટલો જવાબદાર છે તેના કરતાં પણ વધારે જવાબદાર લોર્ડ નોર્થકલીફના તંત્ર નીચે ચાલતાં ઇંગ્લાંડના વર્તમાનપત્રો છે.

આપણા દેશમાં હાલનો સમય સંક્રાન્તિનો છે. રાજસત્તા ધીમે ધીમે અમલદાર વર્ગ પાસેથી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ પાસે આવતી જાય છે. નાતના પટેલોઆનું સામાજિક બાબતમાં જહેલાના જેવું જોર હવે રહ્યું નથી. ધર્મગુરુઓની સત્તા પણ ધીમે ધીમે જતી રહેતી આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ.

સત્તાધારી વ્યક્તિઓ અને સંકુચિત અધિકારી મંડળો પાસેથી સત્તા જ્યારે લોક સમુહ પાસે આવવા માંડે છે ત્યારે પત્રકારોની સત્તા અને તેમનો વગરસીલો વધે એ નિઃસંશ્કય છે. પરંતુ સત્તા અને વગરસીલાના વધારા સાથે પત્રકારોની જવાબદારીઓ પણ વધે છે, એ વાત તેમણે ભૂલતી નેમએ નહિં. લોકસભાઓ તથા મ્યુનિસિપાલિટીઓ જેવા સ્થાનિક મંડળોમાં તેમ પ્રાંતિક અને વડી ધારાસભાઓમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓનું પ્રમાણ હવે વધ્યું છે. પ્રજાને આડકતરી ચુંટણીને બદલે સીધી ચુંટણીનો હક મળેલો છે. તેથી મતદારોની સંખ્યા પહેલાના કરતાં વધી પડી છે. આથી અસંખ્ય મતદારોને કેળવવાનું કર્તવ્ય પત્રકારોને માથે આવી પડ્યું છે. બહાર પડેલા ઉમેદવારો ખરી દેશદાઝથી

* અમદાવાદમાં ભરાયેલી પહેલી ગુજરાતી પત્રકારોની પરિપક્વતા વચ્ચેનો નિબંધ.

પ્રેરાઈ લોક સેવાના ઉદ્દેશથીજ બહાર પડે છે કે તેઓ માત્ર સ્વાર્થ સાધવાને ક્રાંતિના લોભથી બહાર પડે છે. તે મતાદારોને બરાબર સમજાવી તેમને સીધે રસ્તે દોરવાનું કામ પત્રકારોનું છે. વળી ઉમેદવારો બધા મતાદારોને સીધી રીતે પોતાના સંદેશ પહોંચાડી શક્તા નથી તેથી તેમને કેટલીક બાબતોમાં પત્રકારોની મદદ લેવી પડે છે. આથી ખાસ કરીને ચુંટણીના સમયમાં પત્રકારોના માન વધે છે અને તેની સાથે તેમની જોખમદારીઓ પણ વધે છે. ખરૂં પુછાંવા તો ચુંટણીના સમયમાં પત્રકારોજ ઉમેદવારોની તરફેણમાં કે ઉમેદવારોની વિરૂદ્ધ લોકમત ઉત્પન્ન કરે છે. આ કથનની સાબીતીમાં આપની સમક્ષ એક આબાદ દૃષ્ટાંત રજુ કરું તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય. મુંબાઈ ઈલાકાની ધારાસભામાં યુનિવર્સિટી તરફના પ્રતિનિધિની ચુંટણીમાં કેળવણી ખાતાના માજી પ્રધાન ડૉ. પ્રાંજપેની વિરૂદ્ધ ગુજરાતનો લોકમત ઉત્પન્ન કરવામાં તે વખતે આપણા પ્રમુખ સાહેબના તંત્રીપણા નીચે ચાલતાં “પ્રજ્ઞમિત્ર” અને આપણા સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ સાહેબના તંત્ર નીચે ચાલતાં “પ્રજ્ઞબંધુ” પત્રોએ જેવો તેવો ફાળો આપ્યો નથી. “પ્રજ્ઞમિત્ર” અને “પ્રજ્ઞબંધુ” આ બે પત્રોએ જ ડૉ. પ્રાંજપેને કાઉન્સિલમાંથી વિદાય કરી દીધા અને પ્રધાનના સ્થાન પરથી તેમને પદબ્રજ કરી નાંખ્યા એમ કહેવામાં આવે છે તેમાં કાંઈ અતિશયોક્તિ જેવું નથી.

અત્યારનો જમાનો ચળવળનો છે. માત્ર રાજકીય ક્ષેત્રમાં ચળવળ જેવામાં આવે છે એમ નથી. સાહિત્ય, સામાજિક સુધારા અને ધાર્મિક સુધારાના ક્ષેત્રોમાં પણ ચળવળ વધતાં આજા પ્રમાણમાં દાંષ્ટ્યે પડે છે. ચળવળને મોટે જાહેરપત્રો જેવું ઉપયોગી સાધન બીજું એક પણ નથી. આપણા દેશમાં અસારે ચાલી રહેલી રાજકીય ચળવળો મોટે ભાગે જાહેરપત્રોનેજ આભારી છે. આધુનિક રાજકીય ચળવળને પ્રતાપે પ્રગ્નના લાંબા સમયના આચાર વિચાર, અભિપ્રાયો, માન્યતાઓ તથા દૃષ્ટિકાણોમાં અગત્યના ફેરફારો થઈ ગયા છે. દાદાભાઈ તથા રાનડે જેવા રાજદારી નેતાઓના શિક્ષણથી આપણા કેળવણીએલા વર્ગોમાં એવી માન્યતા સાધારણ થઈ પડી હતી કે આપણા દેશમાં અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપના થઈ તેમાં પરમાત્માનો ગુલ્લ સંકેત રહેલો છે. The finger of God is working therein. અને અંગ્રેજ પ્રજાનું હિંદુસ્તાનમાં આગમન થયું છે તે હિંદુસ્તાનનાં લાભાર્થેજ છે. મહાત્મા ગાંધીના તંત્રીપણા નીચે ચાલતા “નવજીવન” અને “યંગ ઇન્ડિયા” આ બે પત્રોએ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય અને બ્રિટિશ પ્રજા પ્રત્યેન સમસ્ત હિંદી પ્રજાના અભિપ્રાયો અને દૃષ્ટિકાણો બદલી નાખ્યા; અને રાનડે જેવાઓના શિક્ષણથી ઉત્પન્ન થયેલી બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય અને બ્રિટિશ પ્રજાના પારમાર્થિક હેતુઓની આખી માન્યતા ફેરવી નાખી. રૉલેટ એક્ટના પસાર થયા પછી તુર્તજ આપણા દેશમાં પૂર્વે કદી જેવામાં નહિ આવેલી એવી રાજકીય ચળવળ ફાટી નીકળી. આ ચળવળ મોટે ભાગે મુંબઈના “કોનીકલ” પત્રને આભારી હતી. બોમ્બે કોનીકલના માજી અધિપતિ મી. હોર્નિમેનને દેશનિઘાલ કરવાના અને તેમને હજી સુધી હિંદમાં નહિ પેસવા દેવાના બીજા કારણો હશે પણ એક પત્રકાર તરીકે તેમની અદ્ભુત શક્તિ એ પણ એક અગત્યનું કારણ હોવું જોઈએ એવી મારી માન્યતા છે. મી. હોર્નિમેન એક કુશળ પત્રકાર હતા. ચળવળ ફેલાવવાની કળામાં તેમનાથી ચઢતા કે તેમનો સમોવડીઓ

ખીન્ને કોઈપણ પત્રકાર અસારે હિંદુસ્તાનમાં ભાગ્યેજ હશે. તેમની આ અદ્વિત શક્તિ-ઓનો ઉપયોગ તેઓ હિંદુસ્તાનના અંગ્રેજી અમલદારો વિરૂદ્ધ કરતા હોવાથી, હિંદમાં તેમની હાજરી અંગ્રેજ અમલદારોને રુચતી ન આવે એ સ્વાભાવિક છે. મિસિસ-ખિસાંટ પણ એક બાહોશ પત્રકાર છે અને જાહેર પત્રોની માર્ગદર્શિત ચળવળ ચલાવી તેમણે દેશના ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય વિચારોમાં કેટલું બધું પરિવર્ત કર્યું છે તે જાણીતી વાત છે.

આ રીતે આપણે જોઈ ગયા કે હિંદુસ્તાન જેવા વર્તમાનપત્રોની બાબતમાં પછાત દેશમાં પણ પત્રકારોની સત્તા ધીમે ધીમે સારી રીતે જામતી જાય છે. દેશમાં અત્યારે ખરેખરો સકાંતિનો સમય છે. જુના કિલ્લાઓ ધીમે ધીમે તૂટતા જાય છે. અમલદારો, ધર્મગુરુઓ, અને નાતના પટેલીઆઓ પાસેથી સત્તા ધીમે ધીમે જવા માંડે છે. આ સત્તા જનસમુહો સ્વીકારેલા પ્રતિનિધિઓ પાસે આવતી જાય છે. આ પ્રતિનિધિઓ અને જન સમુહને એક બીજા સાથે જોડનારી સાંકળોનું કામ પત્રકારોએ કરવાનું છે. દેશમાં લોક-શાસનના જમાનાની શરૂઆત થાય છે તેવે સમયે પત્રકારોએ પોતાનાં કર્તવ્યો અને જવાબદારીઓ સારી રીતે સમજી જનસમુહના વિચારોના પ્રવાહને યોગ્ય દિશાએ વાળવાનો છે. પત્રકારોએ માત્ર જનસમુહના વિચારો તથા આદર્શોનો પડથો પાડી બેસી રહેવાનું નથી; પરંતુ જનસમુહને માટે બદલાયતી પરિસ્થિતિને બંધબેસતા નવીન વિચારો, નવીન આદર્શો ઘડી તેમની સમક્ષ મૂકવાના છે. પત્રકારોનું કર્તવ્ય માત્ર લોકમત રજૂ કરવાનું નથી; પરંતુ લોકમત ઉત્પન્ન કરવાનું અને કેળવવાનું પણ છે. સુપ્રસિદ્ધ મહારાજ લાઈબ્રેરી કેસના તેમના ચુકાદામાં જસ્ટીસ જેસેફ આર્નોલ્ડે પત્રકારોનાં કર્તવ્યો વિષે જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અત્રે નોંધવાનું મને મન થાય છે.

“A Public journalist is a public teacher; the true function of the press—that by virtue of which it has rightly grown to be one of the great powers of the modern world—is the function of teaching, elevating and enlightening those who fall within the range of its influence.

To expose and denounce evil and barbarous practices; to attack usages and customs, inconsistent with moral purity and social progress is one of its highest, its most imperative duties.

(“ જાહેર પત્રકાર એ એક જન સમુહનો શિક્ષક અને પ્રચારક છે. જેઓ તેના પત્રની અંસર નીચે આવે છે તેમને શિક્ષણ આપવું, તેમને ઉચ્ચ બનાવવા, તેમનામાં નવો પ્રકાશ પાડવો; એ પત્રકારના ખરાં કર્તવ્યો છે. આધુનિક દુનિયામાં જાહેરપત્રો એક મોટી સત્તા થઈ પડી છે, તે એમના આ મહાન કર્તવ્યને લીધેજ છે. અનિષ્ઠ અને જંગલી રીવાજોને ઉઘાડા પાડવા, તેમનો જાહેર તિરસ્કાર કરવો, નૈતિક પવિત્રતા અને સામાજિક પ્રગતિને જે રીતરીવાજો બંધબેસતા નથી, તેમના પર સખત પ્રહારો કરવા એ પત્રકારોના મોટામાં મોટા અને આવશ્યક કર્તવ્યો છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે જન સમુહના વિચારો અને આદર્શોનો માત્ર પક-
 ધોજ પાડી બેસી રહેવામાં પત્રકારોનું કર્તવ્ય સમાપ્ત થતું નથી. પોતાના વાચક વર્ગને
 રૂચ્ચીજ વાતો કહી તેમને ખૂશ રાખનારા, તેમની નીચ વૃત્તિઓને પોષનારા, તેમના મિથ્યા-
 ભિમાનને ઉત્તેજન આપનારા અને તેમના દોષોથી તેમને અજ્ઞાન રાખનારા પત્રકારો
 પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવતા નથી; અને પોતાની જોખમદારીઓ બરાબર સમજતા
 નથી. પોતાના વાચકોને રૂચે કે ન રૂચે પરંતુ તેમની સમક્ષ ઉચ્ચ વિચારો અને નવિન
 આદર્શો રજુ કરી વાચકોને પ્રગતિને માર્ગે લઇ જવા, જનસમુહના દોષો તરફ વાચક
 વર્ગનું ધ્યાન ખેંચી એ દોષો સુધારવાનું તેમને શિક્ષણ આપવું; અને તેમને દેશભક્તિ,
 નીતિ, સભ્યતા અને સુરચિના પાડો શીખવવાનું કર્તવ્ય પણ પત્રકારોને માથે રહેલું છે.

મહાન ઐતિહાસિક પ્રસંગોએ વાચક વર્ગની લાગણીઓને ઉશ્કેરી તેમને “યા હોમ કરી
 પડો ફતેલ છે આગે”નો બોધ આપવો જરૂરનો છે એ ખરૂં છે; પરંતુ જનસમુહની
 મનોદશાને નિરંતર ઉશ્કેરાઓથી સ્થિતિમાં રાખ્યાજ કરવી એ ખીલકુલ ઇષ્ટ નથી. કેટ-
 લાકે પ્રસંગો એવા હોય છે કે જ્યારે જનસમુહની લાગણીઓનો પ્રવાહ જોઇએ તેના
 કરતાં વધારે પ્રમાણમાં આગળ ધસે છે અને હાનિકારક દિશાઓ તરફ વહે જાય છે.
 આવા સમયોએ આ પ્રવાહના વેગને અટકાવો તેને મર્યાદામાં રાખી પ્રવાહને યોગ્ય દિશા-
 માં વાળવાનું કર્તવ્ય પત્રકારોનું હોવું જોઇએ. પોતાના ખબરપત્રીઓ અને અન્ય
 સંસ્થાઓ દ્વારા મળેલી લોક લાગણીને ઉશ્કેરે એવી ખબરો છાપી મારવાની ઉતા-
 વળ કરવી નહિ; આ ખબરો સંખંધી પુરતી ચોક્કસાઈ કરી લોક લાગણી જેમ ઓછી
 ઉશ્કેરાય તેવી રીતે તેમને પ્રસિદ્ધ કરવી જોઇએ. પ્રજામાં ઉશ્કેરણી ફેલાય તેવી
 બાબતો પર અગ્ર લેખો લખતાં પહેલાં એ લેખોની જન સમુહ પર કેવી અસર થશે તેનો
 પણ વિચાર કરવો આવશ્યક છે. અન્ય સ્થળો કરતાં આપણા દેશમાં આવી જાતની ચોક્-
 સાઈની વધારે જરૂર છે. આપણા દેશમાં જેટલી ધર્માંધતા, મતાંધતા, અક્ષમ્યતા, ઈર્ષા,
 અંગત દ્વેષભાવ અને અવિશ્વાસ જેવામાં આવે છે તેટલો દુનિયાના ખીજા કોઈ સ્થળે ભાગ્યે
 જ જેવામાં આવતો હશે. આપણા દુર્ભાગ્યે આ દેશમાં વિધવિધ ધર્મના, વિધવિધ નાતજાતના,
 અને વિધવિધ સંસ્કૃતિના લોકો વસે છે. જાણે કે ધર્મના, નાત જાતના, કોમ કોમના, પ્રાંત
 પ્રાંતના બેદો ઓછા હોય તેમ હમણાં વધારા ખાતે રાજકીય અભિપ્રાયોને લીધે નવા
 બેદો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા છે. નાફેરવાદીઓ, સ્વરાજ્યો, હોમરૂલ્સો, સ્વતંત્ર પક્ષવાદીઓ,
 લીમરલો અને સંપૂર્ણ વફાદારીવાળા રાજભક્તો વગેરે વગેરે રાજકીય, ધાર્મિક અને સામા-
 જિક અભિપ્રાયોના મતબેદોને લીધે પક્ષો પડે એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ આ પક્ષાપક્ષીએ
 આપણા દેશમાં તો ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કયું છે. તેને લીધે એક ખીજા તરફ અવિશ્વાસ
 અને દ્વેષ વધી પડ્યા છે. ઐક્યના સર્વ પ્રયાસો નિષ્ફળ થાય છે. કોમ કોમ વચ્ચે અથ-
 ડામણ અને કોઈ કોઈવાર તો ભયંકર હુલ્લડો એટલાં બધાં વધી પડ્યાં છે કે મોટા
 મોટા આશાવાદીઓ પણ દેશના ભવિષ્ય માટે નિરાશ થઈ ગયા છે. આવી જાતના અંગત
 દ્વેષો પક્ષાપક્ષી અને અવિશ્વાસ ઓછા કરવા અને દેશમાં એક પ્રજાતંત્રી ભાવના ઉત્પન્ન
 કરવી એ આપણા દેશની અભ્યારની પરિસ્થિતિમાં દરેક પત્રકારનું લક્ષ્યબિંદુ હોવું જોઇએ.
 અરસપરસ અવિશ્વાસ, દ્વેષ અને વિઝહોનો વધારો કરવો એ તો સહેલું છે. પરંતુ વિશ્વાસ,

પ્રેમ અને શાન્તિ ફેલાવવા એ મુશ્કેલ છે. પરંતુ અત્યારે આપણે એવી ભયંકર સ્થિતિમાં છીએ કે આ મુશ્કેલમાં મુશ્કેલ કાર્ય સફળ રીતે પાર પાડ્યા વિના આપણો ઉદ્ધાર નથી.

હિંદુ દેશભક્તોને એવું કહેવું પડે કે હુલ્લડખોર મુસલમાનોના હુમલાની સામે અમારા જનમાલના રક્ષણને માટે અંગ્રેજ પોલિસ અને અંગ્રેજ લશ્કરની જરૂર છે. મુસલમાન રાજદારી નેતાઓને એમ કહેવું પડે કે અમે કેળવણીમાં પછાત છીએ અને હિંદુઓ કરતાં અમારી સંખ્યા ઓછી છે માટે દેશને જે સ્વરાજ્ય મળે તો અમારું હિત ખરાબર સમવાશે નહિ માટે હાલમાં દેશને સ્વરાજ્ય ન આપવું. અધ્યાત્મિક તથા ખ્રીષ્ટ પંથના કોમોને એવું કહેવું પડે કે દેશને સ્વરાજ્ય મળે તો પ્લાહણ તથા ખ્રીષ્ટ ઉચ્ચ કોમોના લોકો તરફથી અમને અન્યાય થશે અને અમારી પ્રગતિ થતી અટકશે માટે હાલમાં દેશને સ્વરાજ્ય આપવાનું મોકુફ રાખવું જોઈએ. અત્યંત વર્ગોને એવું કહેવું પડે કે દેશને સ્વરાજ્ય આપવામાં આવે તો ઉચ્ચ જાતના લોકો તરફથી અમારા પર બુલ્લમ કરવામાં આવશે અને અમારી પ્રગતિ અટકશે. માટે અમારો ઉન્નતિને માટે સર્વોપરિ સત્તા તો અંગ્રેજ અમલારો પાસેજ રહેવી જોઈએ. આના કરતાં આપણો રાજકીય અને સામાજિક અધોગતિની ખ્રીષ્ટ સમગળ સાચીતી શી હોઈ શકે ? એક ખ્રીષ્ટ તરફ આવી જાતના અવિશ્વાસને માટે શું પત્રકારો કેટલેક અંશે જવાબદાર નથી ? પત્રકારોએ આ અવિશ્વાસનો ફેલાવો અટકાવવાને પુરતો પ્રયાસ નથી કર્યો એટલુંજ નહિ પણ કોઈ કોઈ સ્થળોએ પત્રકારોએ પોતાના પત્રોદ્ધાર દેશમાં પુષ્કળ ઝેર ફેલાવ્યું છે. કામ કામ વચ્ચે હલકી સ્પર્ધા ઉત્પન્ન કરી છે, અથડામણ ઉભી કરી છે, અને ભયંકર બંધેડાઓ પણ જગાડ્યા છે. દેશમાં એક પ્રજાતંત્રી ભાવના ઉત્પન્ન કરવાને બદલે, ઐક્ય, સંપ અને પ્રેમ વધારવાને બદલે પત્રકારોએ સ્વાર્થી અને સાંકડી નીતિ પ્રહણ કરી માંહેમાંહે લડાઈઓ જગાડી છે. અસહકારની નિષ્ફળતાને માટે અંગ્રેજ અમલદારો અને અંગ્રેજો ઇન્ડિયન પત્રો કરતાં ભિન્ન ભિન્ન રાજકીય પક્ષોના આપણા પોતાનાજ પત્રકારોએજ વધારે આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો છે. કામ કરનારા દેશ નેતાઓની નજીવી ભૂલો કે નબળાઈઓને મોટું સ્વરૂપ આપી કેટલાક પત્રકારો જાણે કે અજાણે અંગ્રેજ અમલદારોના સાગરીતો બન્યા છે. માંહેમાંહેના કલહમાં દેશનું એકંદર હિત ભૂલી જઈ પત્રકારોએ એક ખ્રીષ્ટને વગોવવામાં, એક ખ્રીષ્ટને મેણાં મારવામાં તથા એક ખ્રીષ્ટની રાજ નીતિની નિષ્ફળતામાં આનંદ માન્યો છે. આપણા દેશમાં અત્યારે વર્તમાન પત્રોદ્ધાર જેટલું ઝેર ફેલાય છે તેટલું ઝેર ખ્રીષ્ટો કોઈ રસ્તે ફેલાવું નહિ હોય. સમશેરના ધાતો કાળે રૂઝાઈ જાય છે, અને ભૂલી પણ પળ જવાય છે. પરંતુ કલમદારો આપણા વર્તમાનપત્રો જે ઝેરી ધા મારે છે, તે રૂઝાવા બહુજ મુશ્કેલ છે. માટે અત્યારે તો પત્રકારો માટે ખાસ અગત્યની અને આવશ્યક ફરજ એ છે કે તેમના લખાણોદ્ધારો તેમણે દેશમાં ઐક્ય, પ્રેમ અને એક પ્રજાતંત્રી ભાવના ફેલાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; માત્ર ઈર્ષાંત્રી, રાગદ્રેષ ફેલાવવાના ઉદ્દેશથી લખાણો લેખો અને ચર્ચાપત્રોને તેમના પત્રોમાં ખીસકુલ સ્થાન આપવું નહિ જોઈએ. જે લેખો અને ચર્ચાપત્રો એક પ્રજાતંત્રી ભાવનાને સીધી કે આડકતરી રીતે નુકસાન કરના । હોય, જેનાથી કામ કામ વચ્ચે અથડામણ જગવાનો સંભવ હોય તેવા લેખો તથા ચર્ચાપત્રોને પોતાના પત્રોમાં ખીસકુલ પ્રગટ કરવા નહિ. આપણા દેશ નેતાઓની નબળાઈ અને

તેમની નિષ્ફળતામાં આનંદ માનવાનું, તેમને વગોવવાનું, તેમજ મેલું મારવાનું કામ છેડી દેવું જોઈએ. આ કામ કંઈ આપણા પત્રકારોનું નથી. તે કામ કરવાને ઈચ્છો છડિયન પત્રકારો તૈયાર છે. તેઓ તે કામ કરવાને સમર્થ છે. અને તે કામ તેઓ બહુજ સારી રીતે કરે જાય છે. આપણે મધ્યમ વિચારના, ડાહ્યા, શાણા પત્રકારોમાં ખપીએ, અધિકારીઓની આપણાપર મીડી દષ્ટિ રહે, એવી લાલસાથી આપણા પત્રકારો આપણા દેશનેતાઓની મુશ્કેલીઓ બીજકુલ સમજ્યા વગર તેમનો નમળાંબ અને નિષ્ફળતાની મશ્કરી કરે, તેમને મેલું મારી વગોવે, તેમને જાહેરમાં હલકા પાડવાને નીચ પ્રયાસો કરે એ ખરેખર આપણા પત્રકારોની અધમતાનું ચિહ્ન છે.

વર્તમાનપત્રોની આખી સંસ્થા એ એક પાશ્ચાત્ય સંસ્થા છે. આપણે તે ઈંગ્લાંડ પાસેથી લીધી છે, તેથી જાણી બાજુઓમાં આપણા પત્રકારો અંગ્રેજ પત્રકારોનું અનુકરણ કરે છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિએ આપણને અનહદ લાભ કર્યો છે. આપણા દેશમાં જર્જરિત અને એવન આફ્રિકા છે; પરંતુ તેની સાથે તેણે આપણને કેટલુંક નુકસાન પણ કર્યું છે. આપણામાંથી વિનય અને વિવેકનો વિનાશ થયો છે, તે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને લીધે. આપણે શ્લોકોની માફક તોછડું અને બીભત્સ ધોક્ષતાં શીખ્યા, અને આપણે પોતાની ગમ્મત તથા આનંદના આતર આપણી વાણી તથા વર્તનથી બીજાઓની લાગણીઓ દુભાવતાં શીખ્યા. સ્વતંત્રતા અને નિઃસ્વતાથી પોતાના અભિપ્રાયોનું પ્રતિપાદન કરવું એ એક વાત છે અને પ્રતિસ્પર્ધા પ્રત્યે ગમે તેવા કઠોર વચનો વાપરી તેની લાગણી દુભાવવી એ તદ્દન જુદી વાત છે. હલકી જાતની મશ્કરી અને ગાળાગાળીના સફળણો પાશ્ચાત્ય વર્તમાનપત્રોને મુખ્યરુ હો; પરંતુ આપણા પત્રોએ તો તેનાથી તદ્દન વિમુખ રહેવું જોઈએ. વિનય અને વિવેક આપણી-હિંદુ, મુસલમાન અને પારસી-સંસ્કૃતિનાં અગત્યનાં અંગો છે. વાચકોને ધડીવાર આનંદ આપવાને માટે આપણા પત્રોમાં ગમે તેવા બીભત્સ લેખ લખવા અથવા તો આપણાથી વિરુદ્ધ વિચારો ધરાવનારાઓની હલકી મશ્કરી કરવી, તેમને ગાળા દેવી એમાં બીજકુલ મુજબતા નથી. વર્તમાનપત્રોનું સાહિત્ય હજી આપણા દેશમાં અને ખાસ કરીને આપણી ગુજરાતી ભાષામાં તો ઉગતું સાહિત્ય છે. માટે આપણે શરૂઆતથી એવી આ ઉગતાં સાહિત્યની આમ અધોગતિ અટકાવવી એ ઇષ્ટ છે.

પત્રકાર બંધુઓ, આ લોકશાસનના તથા પ્રજાસત્તાના સમયમાં આપ એક સમર્થ શક્તિ છો, આપ પ્રજાના નેતા છો, જનમુહુરતા વિચારો અને આદર્શોને આપ જેમ દોરશો તેમ તેઓ દોરારશો. હજારો વાચકો નવિન વિચારો, અને નવિન આદર્શોની આશાઓએ દરરોજ તમારું સેવન કરે છે. આપ તેમનું તથા સમસ્ત દેશનું હિત કરે અને તેમને ઉન્નતિને માર્ગે લઇ જાય એવા આદર્શો અને એવા વિચારો આપણે કે તેમની હલકી વૃત્તિઓને પોષે એવા વિચારો ને આદર્શો આપણે? આપ આ જમાનાના ગુરૂઓ છો, નવિન વિચારો, નવિન આદર્શોના પ્રચારક છો એ વાત કદી બૂલશો નહિ. તમારી સમક્ષ અત્યારે બે પસંદગીઓ આવીને ઉભી છે. (૧) દેશને તારવાની, (૨) દેશને દુબાડવાની. તમારા અંગત સ્વાર્થનો બીજકુલ પણ વિચાર કર્યા વિના દેશને તારશો કે પછી માત્ર તમારા અંગત સ્વાર્થની ખાતર દેશને દુબાડશો?

પ્રાણલાલ કરપારભ દેસાઈ.

ગુજરાતી માસિકો.

છેલ્લાં આઠદશ વર્ષોથી દેશમાં જે નળતિ આવી છે, પ્રગ્નમાં જે નવજન વ્યાપી રહ્યું છે, તેની અસર આપણા સાહિત્ય પર પણ ખૂબ થઈ છે. રાજકીય સાહિત્યને અગાઉ જૂજ, નહિ જેવું હતું, તે નવું તૈયાર થવા માંડ્યું છે; પુસ્તકોમાં નવીનતા અને વિવિધતા આવી છે; પુસ્તકોની પ્રસિદ્ધિ પણ વધી છે; વર્તમાનપત્રોનો પ્રચાર હાલ તો પુષ્કળ જામ્યો છે; તેના વાચકની સંખ્યા મોટી માલુમ પડે છે; વર્તમાનપત્રો તો હજી બહાર પડે જાય છે. એજ રીતિ ગુજરાતી માસિકોમાં નજરે પડે છે; લગાઇ પૂર્વે આશરે ૪૦-૫૦ માસિક પ્રસિદ્ધ થતાં હતાં. આજે તેની સંખ્યા ૧૫૦ સુધી પહોંચી છે. પણ આશ્ચર્યકારક એ છે કે તેમાં ૬૫ થી વધુ માસિકો નાતજનતાં કામી માસિકો છે. તે પરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે આપણી નાન-જનોમાં કંઈક નળતિ-ચેતન આવ્યું છે અને જે તે કામ નાતજન સ્વસુધારણાનો પ્રશ્ન હાથ ધરી બેસી છે. તે પ્રવૃત્તિ નવીનજ છે, એટલે તેના પરિણામ માટે આપણે કેટલોક સમય થોભવું જોઈશે.

આ બધાં માસિકોનું વર્ગીકરણ કરતાં માલુમ પડશે કે સામાજિક અને માલુ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતાં માસિકોમાં ‘યુગધર્મ’ અચારે અગ્રસ્થાને છે. તે પ્રસિદ્ધ થયે હજી હમણું બે વર્ષ પૂરાં થાય છે. તે દરમિયાન તેણે એક નવું લેખક મંડળ જમાવ્યું છે એટલુંજ નહિ, પણ વાંચનાર આલમપર તેના વ્યક્તિત્વની સળગ છાપ બેસાડી છે. વળી તેની ઉપ-યોગિતાનો વિસ્તાર પણ વધતો જાય છે.

‘વસન્ત’ માસિક ઋતુના ફેરફારની જેમ, પૂર્વેથી આનંદશંકરભાઈ બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં જોડાયા અને ત્યાં અન્ય પ્રવૃત્તિમાં ગૂંથાયલા રહેવાથી સહેજ મંદ પડ્યું છે, છતાં વાચકવર્ગની મમતા તેના પ્રત્યે કાયમ જ છે.

‘સમાલોચક’, પૂર્વે એક ત્રિમાસિકરૂપે, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, અને તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોપર વિચારપૂર્ણ અને મહત્વના લેખો છાપી એક પ્રકારની વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી હતી પણ એક માસિકમાં તે ફેરવાઈ જતાં આગળની તેની મહત્તા કમી થઈ છે; જો કે આપણે એટલું સ્વીકારવું પડશે કે તે એક ઉંચી પ્રતિનું અને આગળ પડતું માસિક છે અને તેને આકર્ષક કરવામાં તેના બાહોશ સંપાદક રા. રમણિકરામ ઓછો શ્રમ લેતા નથી.

‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ તો બહુ જૂનું માસિક છે. તે નામ સાથે કવિ દલપતરામનાં સ્મરણો જોડાયેલાં છે. સોસાઈટી જેવી સાધનસંપન્ન સંસ્થા તરફથી તે પ્રસિદ્ધ થાય છે. તેમાં સામાન્ય રીતે સાહિત્ય, ઇતિહાસ, સમાજ સુધારો, અને કેળવણી વગેરે જ્ઞાનના, નીતિપોષક અને ઉપયોગી સાહિત્યો આપતા લેખો આવે છે, પણ તેનું વ્યક્તિત્વ બુદ્ધિ માલુમ પડી આવતું નથી. એ તેની કમીના છે.

‘ગુજરાત’ વીસમીસદીની રાખમાંથી ઉદ્ભવ્યું છે અને તેણે ‘વીસમીસદી’ની પરંપરા સારી રીતે સંભાળી લીધી છે એટલુંજ નહિ પણ તેમાં યોગ્ય અને મહત્વના ફેરફાર અને સુધારા કર્યા છે એ ખુશી થવા જેવું છે. તેનો ફેલાવો પ્રતિદિન વધતો જાય છે, એજ તેની લોકપ્રિયતાનો પૂરતો પૂરાવો છે.

૨૧. હાજમહમદ અક્બરખીઆ શિવજીએ, “વીસમીસદી” સુંદર રીતે ચક્રાવીને ગુજરાતી માસિક આલમપર સ્થાપી અસર કરેલી છે અને તેનું પરિણામ આપણાં સચિત્ર માસિકામાં જોવામાં આવે છે.

કક્ષકતાથી પ્રગટ થતું ‘નવચેતન’ એ ‘વીસમીસદી’ની નવી આવૃત્તિ જ લેખી શકાય. મહદ્ ગુજરાતના સાહસ તરીકે તે માસિક આપણું ગૌરવ વધારે એવી આકર્ષક રીતે એડિટ થાય છે. તેમજ રા. ચાંપશીની સેવા પણ અપ્રતિમ છે. તે અને નવું નિકળતું ‘શારદા’ માસિક, ઈંગ્રેજ પ્રસિદ્ધ માસિકો, ‘પીઅરસન’ અને ‘સ્ટ્રાન્ડ’ની જેમ જનસમૂહને રસિકર અને પ્રિય થાય એવું ઉપયોગી અને સુનોરજક વાચનસાહિત્ય આપી રહ્યાં છે.

‘પુરુષાર્થ’ નામનું એક નવું માસિક રાણપુરથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. તેમાં ચાલુ ખનાનોની ચર્ચા અને વિવેચન આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ‘સમાજજીવન’ પણ સમાજસેવાનું કાર્ય યથાશક્તિ આદરી રહ્યું છે. ‘જ્ઞાનપ્રચાર’ ચરોતર ફળવણી મંડળ તરફથી બહાર પડે છે. તેમાં બંધ પડેલા ‘ગદ્યપદ્ય સંગ્રહ’ની પેઠે, વાંચવા, વિચારવા અને સંગ્રહ કરી રાખવા જેવા લેખો, કાવ્યો, પુસ્તકોમાંના ઉતારા વગેરે આપવામાં આવે છે. એ દૃષ્ટિએ તે પ્રસિદ્ધિ ઉપયોગી છે. ‘ચિત્રમય જગત’ એ નામના મરાઠી માસિકની ગુજરાતી નકલ છે. એક સચિત્ર માસિક તરીકે તેની કિંમત છે.

સાહિત્ય વિષયક નિબંધો, લેખો, વિવેચન, ચર્ચા, વાર્તા વગેરે જેમાં પ્રધાનપણે આવતા હોય એવું માસિક માત્ર ‘સાહિત્ય’ છે. તેની નિયમિતતા તો ખરેખર અતુકરણીય છે. શરૂઆતથી તે નિર્ણીત કરેલા ચોક્કસ ધોરણે એકસરખું સાહિત્યસેવાનું કાર્ય કરી રહ્યું છે; માસિક સાહિત્યની સમાલોચના અને પ્રાચીન અપ્રસિદ્ધ કાવ્યોની પ્રસિદ્ધિ એ તેનાં વિશિષ્ટ અંગો છે. ખાસ કરીને તંત્રીસ્થાનેથી લખાતા અભિપ્રાય અને વિચાર એવી સ્પષ્ટતાથી, નિઠરતાથી અને દૃઢતાથી દર્શાવાય છે કે તેના વ્યક્તિત્વની સજ્જડ છાપ પડે છે અને તેની અસર ઓછી માણુમ પડતી નથી. ખરૂં કહીએ તો ‘સાહિત્ય’ે તેના નામની સાર્થકતા સિદ્ધ કરી છે.

‘કૌમુદી’ ત્રિમાસિક તો આ વિજયાદશમીએ જન્મ્યું છે. તેનાં પનોતાં પગલાંનો પહેલો અંક જોતાં, આપણને આશા પડે છે કે તે ચિરંજીવી અને માર્ગદર્શક થશે. તેના તંત્રી રા. વિજયરાયે ‘ચેતન’ અને ‘ગુજરાત’ જેવા જાણીતા માસિકોમાં સારો અનુભવ મેળવ્યો છે. તેમનું વાચન અને અભ્યાસ પણ માન ઉત્પન્ન કરે એવાં છે. સાહિત્યને જીવન સમર્પણ કરી તેમણે આ સાહિત્ય સેવા માત્ર સેવાભાવનાથી ઉપાડી લીધી છે. સેવાભાગ અને સેવાબુદ્ધિ આપણે અહિં વિશ્વ છે, પરંતુ સ્વાર્પણ વિના કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી.

પારસી માસિકાનેા મને ઝાઝો પરિચય નથી એટલે તેને હું પૂરતો ન્યાય નહિ આપી શકું. ‘જ્ઞાનવર્ધક’ એ જાણીતું અને જૂનું માસિક છે. ‘હિન્દી ગ્રાફિક’ સ્વ. સોરાળ પાલમકોટે ઉચ્ચ લાવનાથી પ્રેરાઇને એક નમુનેદાર માસિક તરીકે કાઢ્યું હતું પણ તેમના મનોરથ કળીભૂત થાય તે પૂર્વે હુંક મુદતમાં તેમનું અકાળે મૃત્યુ થયું. તે પછી તેમનાં બહેન તેને સરસરીતે ચલાવી રહ્યાં છે અને એક સ્ત્રી અધિપતિ તરીકે, તેમના કાર્યની આપણે જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે. ‘નવરાસ’, ‘કુરસદ’, ‘ગપસપ’, ‘નવરંગ’, એ માસિકા, વાર્તાના શોખીનોનાં માનીતાં માસિકા છે. તેની જૂની કાષ્ઠો મેં માગ્યા દામ આપીને મેળવવામાં આવે છે. નિર્દોષ, રમુજ અને દિલપઝીર નવલકથાના અને હાસ્યરસના વાચન માટે આપણે પારસી માસિકા અને પારસી લેખકોને આભારી છીએ.

સ્ત્રી ઉપયોગી માસિકામાં “યુજુસુંદરી”નું પહેલું વર્ષ આગષ્ટમાંજ પૂરું થયું છે. તેનો દેખાવ, છાપ, ચિત્રો વગેરે આકર્ષક છે. તેમાં આવતા લેખોની પસંદગીનું ધોરણ પણ ઉચું છે. સાહ્યત્રણ રૂપિયાના પ્રમાણમાં તે સંગીત બદલો આપે છે. પરંતુ સામાન્ય સ્ત્રીવાચકોમાં તે હજી પૂરેપૂરું સ્થાપિત થયું નથી. તેનું કારણ મારા સમજવા પ્રમાણે એ આપી શકાય કે તેમાંનું કેટલુંક લખાણ તો તેમની-સામાન્ય સ્ત્રીની શક્તિ બહારનું અને તદ્દન અપરિચિત હોય છે. તેથી શરૂઆતમાં મુશ્કેલી નડે, એ સ્વાભાવિક છે.

હિન્દુ સ્ત્રી-સમાજમાં જાણીતું અને લોકપ્રિય નિવડ્યું હોય એવું માસિક તો “સુંદરી-સુખોદ્ધ” છે. એક સમયે તે ઘેરેઘેર, અને ગામેગામ જતું અને વંચાતું. તે અનિચ્છિત થઈ પડતાં તેનો ફેલાવો ઘટ્યો છે, છતાં વાચકવર્ગમાં તે માટેના પક્ષપાત ઓછો થયો નથી, કારણ કે આર્ય-અસારનું યથાસ્થિત પ્રતિબિંબ તેમાં પડતું રહે છે.

‘સુખોદ્ધ’ મરહુમ કાબરાજીએ સ્થાપ્યું હતું. તેમાં છપાતી વાર્તાઓ પુષ્કળ વંચાતી. તેમાં ખીજું વાચન પણ સાદું આવતું. થોડાક સમયથી તે માસિક પુતળીબાઇએ સ્ત્રી કેળવણીમાં અને સ્ત્રી ઉન્નતિના પ્રશ્નમાં અલંત રસ લેતા જાણીતા લેખક રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઇને, સહતંત્રી નીમી, બધી વ્યવસ્થા તેમને સોંપી છે અને તે કાર્યનો બોજો ‘જ્ઞાનવર્ધક’ ગ્રંથમાળાના અનુભવી અને કાર્યકુશળ સંપાદક રા. જીવણલાલ અમરશી મહેતાએ ઉમંગભરે ઉપાડી લીધો છે. દર માસે પ્રસિદ્ધ થતા અંકો પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે તેમાં નવીન ચેતન આવ્યું છે. વળી તેની ઉપયોગિતા વધે એ હેતુથી તેમાં બાળ વિભાગ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે અને ચિત્રો વગેરે આપીને તેને આકર્ષક કરવામાં પુરતી કાળજી લેવામાં આવે છે.

‘વનિતા વિજ્ઞાન’, ગં. સ્વ. ન્હાની બહેન ગજજર અને ‘મહિલા બુધ્ધ’, એક જૈન બહેન સુરતથી ચલાવે છે અને ‘સુખોદ્ધ’ લાવનગરથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. તેમનું કાર્ય પણ અવગણવા જેવું નથીજ.

સન. ૧૯૨૦ સુધી બાળકો માટે નહિ જેવું વાચન સાહિત્ય પ્રકલ્પ થયું હતું. આવી વિષમ પરિસ્થિતિ, જેમનું જીવન કેળવણીના અને જ્ઞાનપ્રચારના કાર્યમાં ગયું છે, બદલે તે કાર્યને અર્પણ થયું છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી, -તેમનાં સહન થઈ

શકી નહિ અને એક શ્રીમંત સખી ગૃહસ્થની સહાયતા મેળવી તેમણે “બાળમિત્ર” શરૂ કર્યું અને તેનું તંત્રીપદ એક કસાયલા અને જાણીતા લેખક રા. ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલને સોંપ્યું. તે પછી મુંબઈથી ‘બાળજીવન’ દેખાવ દીધો. વળી ગોધરાથી ‘બાળક’ નામનું ત્રિમાસિક નિકળવા માંડ્યું છે. સ્ત્રીમોક્ષના બાળક વિભાગ માટે ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે જ. આમ બાળ સાહિત્ય માટે ઠીક કાર્ય થઈ રહ્યું છે. આગળ “બાળશિક્ષક” નામનું એક માસિક વડોદરાથી નિકળતું હતું પણ તેના ચિત્રો જોઈએ તેવાં આર્થિક આવતાં નહોતાં અને બીજી પણ તેમાં કેટલીક ઉણપો જણાતી હતી. બાળ સાહિત્ય માટે જે ખોટ હતી તે રા. મેતાીભાઈ અમીને ‘બાળમિત્ર’ કાઢવા પછી કેટલેક અંશે ધરી છે. તે દિશામાં જાણીતા ચિત્રકાર રા. રવિશંકર રાવળનો પ્રયાસ પણ આદરણીય અને ઉત્તેજનને પાત્ર છે. નવો યુગ બાળકોનો છે. તેમની લાગણી અને રસવૃત્તિ ફેળવાય, તેમના પર કાયમના સંસ્કાર પડે, તેમનું જીવન સુખી અને ઉત્તમ નિવડે, એ રીતે યોગ્ય આદર્શ અને ભાવના, મનોરંજક અને સંસ્કારી લેખો અને ચિત્રોદ્વારા તેમની સમક્ષ રજુ કરી, તેમનું ચરિત્ર ધડવા-પ્રયત્ન થવો જોઈએ અને એજ આદર્શ ‘કુમાર’ માસિકનો છે. કોઈ ઉચ્ચ ભાવનાથી પ્રેરાઈને તેમણે આ કાર્ય હાથમાં લીધું છે. તે પાછળ તેમનું સ્વાર્ષણ જે બોધ આડકતરી રીતે આપી રહ્યું છે તેની કિંમત આંકી જાય એમ નથી. ખરેખર આપણા ભાવિ માટે આવી પ્રવૃત્તિ આશાજનક નથી એમ કોણ કહી શકશે ?

કેળવણી વિષયક પંત્રામાં “ગુજરાત શાળાપત્ર” મુખ્ય છે. તે સરકારી કેળવણી ખાતા તરફથી નિકળે છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં તેની પાછલી સેવા વિચારાય એવી નથી. આપણા સાહિત્યની પદ્ધતિસર સમાલોચના કરવાની પ્રથા સ્વ. નવકરારામે તે પત્રમાં પ્રથમ દાખલ કરી હતી. રા. સા. મહીપત્રારામે પણ આપણી શિક્ષણ પદ્ધતિ ધડવામાં તે દ્વારા ઓછી સેવા કરેલી નથી. સ્વાસ્થ્ય, માધ્યમ, રિસાલે નવા ધોરણોની શોધના તૈયાર કરી પ્રાથમિક શિક્ષણમાં મહત્વના સુધારા દાખલ કર્યા હતા. તેમજ વિદ્વાનોનું અપભ્રંશના અભ્યાસ અને પ્રાચીન ગુજરાતીના વ્યાકરણ પ્રતિ સ્પષ્ટ દેડે હતાં. રા. મ. કમળાકરે પણ તેના પાનામાં ભાષાશુદ્ધિ, જોડણી, વ્યાકરણ અને શિક્ષણના વિષયોની ચર્ચા કરી તેનું મહત્ત્વ વધાર્યું હતું. હાલમાં તેનું તંત્રીપદ રા. કૃષ્ણલાલ એસ. વકીલના હાથમાં છે. તેમણે ઈંગ્લેન્ડ જઈ કેળવણીના વિષયમાં ઉચી પદવી પ્રાપ્ત કરેલી છે એટલુંજ નહિ પણ કેળવણીની સંસ્થા-એ નો જાતિ પરિચય અને અનુભવ મેળવ્યાં છે. આપણે આશા રાખીશું કે તેમના એ જ્ઞાનનો લાભ તેઓ ‘શાળાપત્ર’માં વખતોવખત આપતા રહે.

સુરત જીલ્લાના મહેતાજીઓ તરફથી “સમાજશિક્ષક” નામનું એક માસિક નિકળે છે. તેમાં શિક્ષકન હિતના અને શિક્ષણને ઉપકારક થાય એવા લેખ આવે છે. પણ તે માસિકનો ઝાઝો પ્રચાર હોય એમ જણવામાં નથી. ચાલુ વર્ષમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠે ‘નવજીવન’ સાથે પ્રતિ-માસે કેળવણી અંક આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તે યોગ્ય થયું છે, પરંતુ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં દક્ષિણમૂર્તિ વિદ્યાર્થી લવને, નવીન અખતરો અજમાવી, આપણી શિક્ષણ પ્રણાલિકામાં નવીન માર્ગ બતાવ્યો છે તેમ તેમના તરફથી બહાર પડતું ‘દક્ષિણમૂર્તિ’ નામનું નવું ત્રિમાસિક શિક્ષણ સંબંધી જાણવા જેવા અને મહત્વના મુદ્દાઓ રજુ કરશે અને એ રીતે

આપણી કેળવણી પદ્ધતિ પર વિશેષ પ્રકાશ પાડી તેમના અનુભવનો અને જ્ઞાનનો સંગીન લાભ આપણને આપશે એવી આશા પડે છે.

પ્રાચીન સંશોધન, ઇતિહાસ અને સાહિત્યના વિષયમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રસિદ્ધ થતું ત્રિમાસિક “પુરાતત્ત્વ” અગ્રણ્યું અને સંગીન કાર્ય કરી રહ્યું છે. ખેદની વાત છે કે આપણા સમાજ આવા ઉપયોગી કાર્ય પ્રતિ અઘાપિ ઉદાસીન રહે છે અને તેને યોગ્ય સહાયતા આપતો નથી. “જૈન સંશોધક” ત્રિમાસિક પણ એટલુંજ કીમતી છે. તેના સંપાદક તરીકે એક જૈન મુનિ-શ્રી જિનવિજયજી કાર્ય કરી રહ્યા છે એ ખચીત ખુશી થવા જેવું છે. કપડવંજીથી “સંશોધક” નામનું એક ઐતિહાસિક માસિક નિકળ્યા છે. તેમાંનું છે પણ તેની નમત હું મેળવી શક્યો નથી.

વલ્લભ અને આરોગ્યના વિષયમાં ‘વૈદ્યકદ્વપનરૂ’ની સેવા કિમતી છે અને તેનો પુષ્કળ લાભ લેવાય છે. ‘ધન્વંતરી’નું કાર્ય પણ ઉપયોગી અને તેમાં આવતાં જાતિ અનુભવનાં ત્રમાણો સાફ જ્ઞાન મેચે છે. કાવ્યમાં તેનું નાંરોપદ રા. મદાદેવપ્રસાદ હસ્તક આવ્યું છે. તેમણે “નેયરોપરી” નો સારો અભ્યાસ કર્યો છે અને અમેરિકા જઈને વિષયમાં વિશેષ અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યો છે. તેના નામ દ્વારા આપણે મળતો રહેશે એવી આશા રાખી વ્યર્થ નહિ જાય. “આરોગ્યસંધુ” કરાંચીવી હમણાં નિકળવા માંડ્યું છે; અને ‘આયુર્વેદ વિજ્ઞાન’ રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી સારો રીતે એડિટ કરતા હતા, તે પુરતો આશ્રયને અભાવે થોડા સમયથી અંધ પડ્યું છે, તે ખરેખર દિવંગીર થવા જેવું છે.

ધાર્મિક વિષયનાં માસિકોમાં “ભારતજીવન” રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને વિવેકાનંદનું વિચાર સાહિત્ય પ્રજામાં ફેલાવી રહ્યું છે. ‘વૈગુરુધર્મ પતાકા’ અને ‘પૃષ્ઠિ ભક્તિ સુધા’ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો ઉપદેશ કરે છે; “આત્માનંદ પ્રકાશ” અને “જૈનધર્મ પ્રકાશ” જૈનધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ અને સાહિત્યના વિષયો ચર્ચે છે; ‘જ્યોતિ’ અને ‘ચેરાગ’ માસિકમાં થીઓસોફીના વિચારો પ્રગટ થાય છે; ‘રાહજરૂચુ’ પારસીઓને લગતું પત્ર છે; સ્વામી-નારાયણ માસિકમાં, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે; પ્રાતઃકાલમાં જિજ્ઞાસુઓ માટે મનનને યોગ્ય લેખો આવે છે અને તે ‘મહાકાળ’ની પરંપરા સાચવી રહ્યું છે. ‘ભાગ્યોદય’, ‘વિશ્વજ્યોતિ’ ‘દૈવી જીવન’ ‘સ્વધર્મ જાગૃતિ’ વગેરેમાં ભક્તિ અને નીતિપોષક તથા ધર્મ જ્ઞાનના લેખો લેવાય છે પણ આપણા ધાર્મિક જીવનપર પ્રયત્ન અસર કરે એવા એક સારા માસિકની ઉણપ હજી રહે છેજ.

જુદી જુદી નાતજાતનાં કોમી માસિકો લગભગ ૬૫ બહાર પડે છે. તેમાંનાં કેટલાંક ત્રિમાસિક અને દ્વિમાસિક છે. પરંતુ કોમપર અસર કરતાં હોય અગર જેનો કાણુ હોય એવાં માસિકો તો જૂજ, ગણ્યાગાંક્યાં છે. જ્ઞાતિ સુધારણાને પ્રશ્ન અલંત વિકટ અને કંટક ભરેલો છે. તેમાં જલહી સુધારો થતો બહુ મુશ્કેલ છે, તેથી તે માટે જે કાંઈ પ્રયત્ન વતાઓછા થાય તે પ્રતિ આપણે સમભાવથી જોવું જોઈએ ને તે કાર્યને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. કુંભાર, લુહાર, સુતાર, નાઈ, દરજી, કાછીઆ, દેશી ખ્રિસ્તીઓ, વગેરે પંચાત રહેલો કોમો સ્વ-સુધારણા માટે જુદાં માસિકપત્રો પ્રકટ કરે એ આશુ હિલ્લચાલનું

શુભ ફળ છે; આપણી પ્રગતિની સ્વચ્છ નિશાની છે. સામાજિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતું એકજ માસિક છે. એ નામ ‘વર્ણવ્રત’ છે અને ગયે વર્ષે તે રાજકોટથી નિકળ્યું છે.

પરચુરણ માસિકોમાં ‘નવલપુષ્પ’, ‘ખીલતું પ્રભાત’, ‘સહચારી’, ‘નવપ્રભા’ વગેરેના સમાવેશ કરીશું. તે હમણાં નવાજ બહાર પડ્યાં છે. દેશમાં પ્રગટી રહેલા નવજીવનની એક રીતે તેઓ સાક્ષી પૂરે છે.

ધંધા રાજગાર અને કળાહુલરને લગતાં માસિકોમાં ‘ખેતીવાડી વિજ્ઞાન’ અને ‘દેશી વહેપારી ચેમ્પર ત્રિમાસિક’, એ બેવા બેવાં અને પ્રજાને ઉપદારક થાય એવાં છે. ‘સહકાર પત્રિકા’ અને ‘ખેતીવાડી અને સહકાર’ એ બે પત્રો, સહકારના તત્ત્વોનું જ્ઞાન ફેલાવે છે. એ હિલચાલ સમાજને ઉપકારક છે અને તેનો જીવનમાં બહેળો ઉપયોગ થાય તે હિતકારક છે. ‘વ્યાયામ’ (વધે એક જુદું) માસિક માણેકરાવ વ્યાયામશાળા તરફથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. મી. પુરાણીના અખાડાની હિલચાલથી યુજરાતમાં શારીરિક કસરત ગંભીરી સારી પ્રગતિ થઈ છે અને તે આગળ ખિલવવામાં આવું માસિક બહુ મદદગાર થઈ પડે.

ગાયો વિષે, ‘કામધેનુ’ નામથી એક માસિક ચલાવવામાં આવે છે; તેમાં ખાસ નોંધવા જેવું અને આશ્ચર્યકારક એ છે કે તે એક મુમુક્ષુમાનલાઈ એડિટ કરે છે. વળી ‘ન્યોતિષ’ વિષે એક માસિક નિકળે છે અને પાંચેક માસથી ‘મોટરકાર અને વિજ્ઞાનિક બળ’ એ નામથી એક નવું સચિત્ર માસિક બહાર પડ્યું છે. પરંતુ પ્રજાને માર્ગદર્શક કે મદદ-રૂપ થાય એવી ઉપયોગી માહિતી કે જ્ઞાન આપનાં માસિકો આપણે અહિં નથી જ એમ સંખેદ સ્વીકારવું પડશે.

પ્રાચીન હિંદી ચિત્રકળાને લગતું માત્ર એકજ ત્રિમાસિક ‘સુવર્ણમાસા’ શેક પુરોહિતમ વિશ્રામ માવજી ચલાવે છે. તે કાર્ય એટલું સુંદર અને નમુનેદાર છે કે તે બેઈ કાંઈપણ ધન્યવાદ આપે અને તે માટે આપણે મગફરી લઈ શકીએ.

યુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થતાં ઘણાંખરાં માસિકોની આપણે ઉપર ઉપલક્ષ રીતે નોંધ કરી પણ જે સ્થિતિમાં તેમના ચાલકો એ માસિકો ચલાવી રહ્યા છે તેનો બરોબર વિચાર કરીએ તો તેમની સેવાયુદ્ધિ માટે આપણને માનજી ઉત્પન્ન થાય. એવાં થોડાંકજ માસિકો મળી આવશે કે જેનો બધો ખર્ચ બાદ જતાં કાંઈપણ નફો રહેતો હોય. ઘણાંખરા માસિકો તો ચલુ ખર્ચને માંડમાંડ પહોંચી વળે છે; જ્યારે કેટલાંક પત્રો ખોટામાં કાર્ય કરી રહ્યાં હોય છે. તેમાં તંત્રીની સેવા આનરરી હોય છે અને તે કેટલીએ વાર કલાઈનું અને સિપાઈનું કામ જાને કરી લે છે. આવા સંજોગોમાં તે સેવાકારને ઉતારી પાડવું અથવા તો તેમાં હોય જ બેસા કરવા એ તદ્દન અવગ્રહિત છે. સૌ કોઈ પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઈ યથાશક્તિ જે કાંઈ કાર્ય કરી રહ્યું છે તેનો આપણે બની શકે તેટલો લાભ લેવો જોઈએ.

આ પરથી મારા કહેવાનો આશય એમ સમજવાનો નથી કે આપણાં માસિકોને ચાલુ સ્થિતિમાં પડી રહેવા દેવાં; ઉત્તરું મારા આ લેખનો ઉદ્દેશ તો એ છે આપણાં માસિકો વધારે ઉપયોગી, વધારે સંગીન અને વધારે ફળદાયી કેવી રીતે થઈ શકે તેનોજ આપણે વિચાર કરતા થઈએ; તે માટે કાંઈક ઉપાય ચોજાએ.

શરૂઆતમાં આપણાં માસિકામાં જુદા જુદા વિષયો પર સામાન્ય જ્ઞાનના અને વિષયવિષય પ્રકારની માહિતી આપતા લેખો, સ્થળવર્ણનો, પ્રવાસ નોંધ, જીવનદૃષ્ટાંત, વગેરે મુખ્યત્વે છપાતાં અને તે લેખો ઉત્સાહપૂર્વક વંચાતા પણ ખરા. એ જાતનું વાચન અત્યારે આપણા વર્તમાનપત્રો-દૈનિક અને અઠવાડિક-પૂરતી રીતે આપી રહ્યાં છે. તાજા અને મહત્વની માહિતી પૂરી પાડવા ઉપરાંત નવી થતી શોધો અને વિજ્ઞાનને લગતી તેમજ એવી બીજી જાણવા જેવી બાબતો તેઓ જલદી આપે છે. એક રીતે જનસમૂહમાં જ્ઞાન પ્રચારનું અને કેળવણીનું તેઓ સુંદર કાર્ય કરી રહ્યાં છે અને તે વળી આવશ્યક અને ઉપયોગી છે.

પરંતુ પરિસ્થિતિ બદલાતાં આપણા માસિકામાં સમયાનુસાર ઘટતા સુધારા અને ફેરફાર થાય એમ આપણે સ્વભાવિક રીતે ઇચ્છીએજ. માત્ર સામાન્ય પ્રતિના અને પરિચિત વિષયોપર, ઉપલબ્ધ માહિતી અને વિવેચનના લેખો, જે ક નવા સ્વરૂપમાં અને આકર્ષક રીતે, આપણાં માસિકા પ્રસિદ્ધ કર્યા કરે, તે ઉછરતા અને નવા વાચક વર્ગની જિજ્ઞાસા તેથી તૃપ્ત થાય નહિ અને તે વધુ જ્ઞાન અને પ્રકાશ માટે તલસ્પર્શ કરે એ નિઃસંદેહ છે.

વાસ્તે જેને ઇંગ્લેન્ડમાં Knowledge of information, જ્ઞાન સમૃદ્ધિ કહે છે. એવી જાતના લેખો વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રસિદ્ધ થાય અને તેમાં કોઇ પ્રકારની વિશિષ્ટતા, નવીનતા અને ઉપયોગિતા હોય એ જરૂરનું છે એટલુંજ નહિ પણ એવા લેખો શ્રમપૂર્વક તૈયાર કરેલા, અભ્યાસના પરિણામરૂપ હોવા જોઇએ.

કેળવણીનો પ્રચાર દિનપ્રતિ દિન વધતો જાય છે; તેનું ધોરણ પણ ઉંચું થયું છે. એટલે જનતાની-સામાન્ય વાચકની રૂચિમાં ફેરફાર પડી ગયો છે. પ્રજા વર્ગ જ્ઞાન મેળવવા સાથે કંઇક વધારે સંગીન, સંસ્કારી, લાગણી અને રસવૃત્તિને કેળવે એવી જાતના વાચન સાહિત્ય માટે વધારે ઉત્સુક બન્યા છે અને તે માટે માગણી પણ કરે છે. તેને પહોંચી વળવાને માસિકાના તંત્રીઓએ અને પ્રચાલકોએ યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ. તેમાં તેમના કાર્યનો ઉપયોગ, કિંમત અને સાર્થકતા રહેલાં છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વર્તમાનપત્રો જ્ઞાન પ્રચારનું જે કાર્ય કરી રહ્યાં છે તે ઉપકારક છે પણ તે એટલું વ્યવસ્થિત અને ધોરણસર થયું નથી કે જે આપણા જ્ઞાનના વિકાસ અને ઉપયોગ માટે પરિપૂર્ણ કહેવાય.

વાસ્તવિક રીતે તો તે વર્તમાનપત્રના ઉદ્દેશોમાં આવતું પણ નથી. તેનું મુખ્ય કાર્ય જનતાને જે તે માહિતી, તેના સત્ય સ્વરૂપમાં અને સત્તર પૂરી પાડવા સાથે, લોકમતને વ્યક્ત કરવાનું, તેને જાગૃત કરવાનું અને કેળવવાનું છે. વળી રોજ જનતા બનાવોપર અને નવા ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નો પર માર્ગદર્શક કે અભિપ્રાય સૂચક એવી નોંધ કે વિવેચન લખવા માટે તેને વિચાર કરવા જેટલો વખત પણ મળતો નથી; એ સ્થિતિમાં આપણે તેની પાસે વધારે સંગીન મદદની આશા નજ રાખી શકીએ.

ચાલુ પ્રશ્નો-જેવા કે, રાજકીય, આર્થિક, ઔદ્યોગિક, સામાજિક, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, કેળવણી અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક-નો પદ્ધતિસર અભ્યાસ, પરીક્ષા, પૃથક્કરણ, સમ-

ભોખના અને તુલનાનું કાર્ય, માસિકા જ સારી રીતે અને શાસ્ત્રીય રીતે કરી શકે. તે માટે તેમને એટલો અવકાશ છે અને તે તેમનો કાર્ય-પ્રદેશ પણ છે. જે કાંઈ બનાવ કે વસ્તુ બની હોય તેની પાછળ કાર્ય કરતા જુદા જુદા બળોનું નિરીક્ષણ કરવાને કેટલોક સમય ચિત્તવે બેઠેછે; તેમજ કોઈ પ્રસંગ કે વિચારથી લાગણી તીવ્ર અને ઉંચકરાયલી હોય ત્યારે પણ તે વિષે તટસ્થ રીતે વિચાર કરવાનું અને અભિપ્રાય બાંધવાનું સુગમ થઈ ન પડે.

આ સંજોગોમાં વસ્તુસ્થિતિને પૂરી રીતે સમજવાનું, તેનું હાર્દ જતાવવાનું, તેનો ઉકેલ અને નિર્ણય કરવાનું કાર્ય એક માસિકનો લેખકજ વ્યવસ્થિત રીતે અને પદ્ધતિસર કરી શકે એ સ્પષ્ટ છે. આપણાં માસિકાએ જ, ખરું કહીએ તો આપણા સમાજન ને સંસ્કૃતિના સાચા પરીક્ષક, વિવેચક, ચિંતક અને ન્યાયાધિશનું ઉચ્ચ સ્થાન લેવું જોઈએ. અને જેટલા પ્રમાણમાં તેઓ એ હેતુ પાર પાડવાને શક્તિમાન થશે તેટલા પ્રમાણમાં તેમનું કાર્ય, યશસ્વી, ફળદાયી અને અસરકારક નિવડશે. ત્યારેજ જ્ઞાનની સમૃદ્ધિ વધશે અને તેનો બહોળો વિકાસ થશે.

ઇંગ્લાંડમાં પ્રસિદ્ધ થતાં જાણીતાં માસિકા, ફોર્ટનાઈટલી રીવ્યુ, નાઈટીથ સેન્યુરી એન્ડ ઓફ્ટર, રાઉન્ડ ટેબલ અને ક્વાટરલી રીવ્યુ વગેરે માસિકામાં આવા જ્ઞાનના અને વિદ્વાતાના લેખો ઘણાખરા આવે છે. ત્યાં સમાજજીવન અને સંસ્કૃતિને લગતા દરેક પ્રશ્નની વિષવિધ રીતે પરીક્ષા, વિવેચન અને તુલના થાય છે એટલુંજ નહિ પણ જે તે વિષયપર એક સ્વતંત્ર માસિક પણ બહાર પડતું મળી આવે છે.

તે સાથે આપણી સ્થિતિ સરખાવો! આપણા કાર્યનો વિચાર કરો. આપણે હજી બાહ્યાવસ્થામાં છીએ; ચાલતાં શીખીએ છીએ; એ દિશામાં આપણે જાપાનનું અનુકરણ કરવું જોઈએ છીએ. એવા ભગીરથ પ્રયત્ન વિના અને સતત ઉદ્યોગ અને અભ્યાસ વિના આપણી કાર્યસિદ્ધિ થવાની નથી એ ચોક્કસ છે.

પણ આટલા કાર્યથી માસિકનો હેતુ ફલીભૂત થઈ જતો નથી. તેણે તો એક આચાર્યનું સ્થાન લેવાનું છે; વ્યવહારું દુનિયાનું જ્ઞાન આપી અને યોગ્ય રસ્તે દોરી આપણને આર્થિક થતું એ તેનું કાર્ય છે, વળી આપણું જીવન સુખી અને ઉન્નત થાય તે માટે આપણી સમક્ષ પ્રેરણાત્મક, સુંદર ભાવના કે ઉચ્ચ આદર્શ રજૂ કરતા, નૈસર્ગિક અને યમકૃતિ દાખવતા નિર્ગમ, કાવ્ય, નાટક વગેરે લેખોને માસિકામાં સ્થાન મળવું જોઈએ; જે આપણા આત્મિક વિકાસમાં સહાયક નિવડે. એવા ઉપયુક્ત સાહિત્ય વિના

આપણા જીવનમાં ઉચ્ચપગ રહ્યા કરે; આપણું જીવન નીરસ અને સત્ત્વહીન થઈ પડે; અને આપણે આગળ વધી પણ ન શકીએ. સામાયિક સાહિત્યની મહત્તા વિશેષ અને તેની અસર ઉંઠી અને જળરજ્જત ફેરફાર કરનારી છે એમ સૌ કોઈ ત્યારેજ સ્વીકારશે.

વળી આપણાં જુદાં જુદાં માસિકા સુંદર સરિતાઓની જેમ વહી, આપણા સાહિત્ય ક્ષેત્રને સમૃદ્ધ કરે છે. આપણા લેખકો અને વિચારકો, શરૂઆતની તૈયારી માટે, તેમના વિચાર અને અભ્યાસના પરિણામને યથાયોગ્ય રૂપમાં રજૂ કરવા તે માસિકાનો ઉપયોગ કરે છે અને તે યોગ્ય છે. માસિકરૂપી ભૂમિકામાં વિચારનાં બીજ વચાય છે, જેમાં આગળ

જતાં. ઉત્તમ છેડ અને વૃક્ષો ખીલી ફાલી તેમાંથી સાહિત્યરૂપી ઉત્તમ પુસ્તકો ફળ પુષ્પ રૂપે આપણને પ્રાપ્ત થાય છે; જેની સુવાસ અને મીઠાશ 'કંઈક જુદોજ આનંદ બક્ષે છે.

એટલે કે માસિકોનું કાર્યક્ષેત્ર આપણા જીવનની પેઠે વ્યાપક અને સર્વદેશી થવું જોઈએ. પણ આટલું જવાબદારીનું કાર્ય એક માસિકથી નજ બની શકે. તેને યોગ્ય અને પૂરતો ન્યાય આપવાને સંખ્યાબંધ માસિકો જોઈએ; બની શકે તો વિષયવાર માસિકો નિકળવાં જોઈએ; નહિ તો જે માસિકો પ્રસિદ્ધ થતાં હોય તેઓ માંહેમાંહે સ્પષ્ટમાં નહિ ઉતરતાં, જે તે અમુક વિષયોને પ્રાધાન્ય આપી, પોતાનું વ્યક્તિગત ખીલવે, એ પણ હિતાવહ છે.

કોઈ સવાલ પૂછશે કે આવા અને આટલા બધા વિષયોને ન્યાય આપી શકે અને સારા લેખો લખી શકે એવા અભ્યાસીઓ અને વિચારકો આપણે ત્યાં છે ખરા ? તેના જવાબમાં આપણે બેશક કહી શકીએ કે યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ લીધેલો કેળવાયેલો વર્ગ આપણા માસિકોમાં અને સાહિત્યમાં-તેના વ્યાપક અર્થમાં-રસ લેતો અને સક્રિય ભાગ લેતો થાય તો જરૂર આપણી ઘણીખરી અડચણો અને ખામીઓ દૂર થાય એટલુંજ નહિ પણ તે આપણા સાહિત્યને તેના જુદા જુદા અંગોમાં ખંતપૂર્વક કાર્ય કરી, ખીલવે અને સમૃદ્ધ કરે.

મુંબાઇ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરતી વખતે અને ઇંગ્લેન્ડ શિક્ષણને પ્રાધાન્ય આપતી વખતે એમ માની લેવાયું હતું કે ઇંગ્લેન્ડ કેળવણી પામેલો શિક્ષક વર્ગ તેમના એ જ્ઞાનનો લાભ અન્યને આપશે. એ રીતે સમાજમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર વધશે, પણ હાલ તો ઇંગ્લેન્ડ શિક્ષકોનો ઘણોખરો વ્યવહાર ઇંગ્લેન્ડમાં થયે જાય છે અને રાતદિવસ તેઓ તે સાહિત્યનું સેવન કરે છે; તેમાં કંઈ ખોટું નથી પણ તેમના એ અભ્યાસજ્ઞતા અને જ્ઞાનનો લાભ, પ્રગળે એક વા અન્ય રીતે અવશ્ય મળવો જોઈએ, એમ સૌ દાર્ઢ્ય ધરે છે !

આપણી કોલેજોમાં શિખવતા અધ્યાપકોની સંખ્યા ન્હાની નથી; પણ તેમાંના બહુ થોડાજ આપણાં માસિકોમાં લેખ લખે છે અગર તો સાહિત્યનું એકાદ પુસ્તક રચે છે. તેમનાં જ્ઞાન અને શક્તિ માટે પ્રજા મગરૂરી લઇ શકે પણ તેમની પાસેથી સેવા કે લાભ મેળવવાના પ્રસંગો, તેને વિરલ જ પ્રાપ્ત થાય છે. એ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો દક્ષિણી અધ્યાપકો મરાઠી સાહિત્યની કિમતી સેવા કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેમાં કિમતી ફાળો આપે છે એ વિસરવા જેવું નથી.

આપણા ન્યાયાધિશો, વકીલો અને બારિસ્ટર પણ લક્ષમાં લે તો વિધવિધ પ્રશ્નો પર નવો પ્રકાશ પાડી શકે અને તેમની સેવા પ્રગળે માર્ગસૂચક થઈ પડે. પણ તેમની એ વિદ્વતા અને અનુભવનો લાભ આપણને પ્રમાણમાં નહિ જેવોજ મળે છે, એમ આપણે વિનાં સંકોચે કહી શકીએ.

સરકારી અમલદારોની સ્થિતિ પણ એવી છે. છેલ્લી ધડી સુધી વફાદારીભરી સેવામાં તેમનું જીવન વ્યતિત થાય છે. પણ તેમણે જે જ્ઞાન, સાધન અને અનુભવ મેળવ્યાં હોય

છે, તે તો તેમની સાથે નાશ પામે છે; એ જ્ઞાન અને તે પાછળ લીધેલો શ્રમ વ્યર્થ જાય છે. તેના મુકાબલે ઇંગ્રેજ આશીર્વાદો જે સેવા-લાભ આપે છે તેની કદર અને નકમ આપણે કરતાં શિખવું જોઈએ.

આપણો આચાર્ય અને ઉપદેશક વર્ગ તો તદ્દન ગતિહીન, જડવત્ થઈ પડ્યો છે; તેમાં કાંઈ ચેતનજ નજીવું નથી. એ નુકશાન આપણને આપ્યું અને જેવું તેવું નથી. ઇંગ્લાંડમાં ખ્રિસ્તિ પાદરીઓ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં કેવું સંગીન કાર્ય કરે છે અને જનતામાં ધાર્મિકતાનાં બીજ ઉંડા વાવવા કેવા પ્રયત્ન કરે છે; એ ઇંગ્રેજ સાહિત્યના વાચકોને સુવિદિત છે. આપણે ત્યાં રેવ. ઈજ-ડિન ઓફ સેન્ટ પૉલ કે ગિરિષ ગોર જેવા પ્રતિભાશાળી અને સમર્થ વિવેચકો અને મીમાંસકો ક્યારે ઉદ્ભવે ? આપણા ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્ય માટે તેઓ-પાશ્ચાત્યો જેટલો શ્રમ ઉઠાવી રહ્યા છે તેમાંના દશાંશ પણ આપણે ત્યાં માત્ર મ પડતો નથી. એ સ્થિતિ ખરેખર શોચનીય છે.

આપણા આરોગ્ય અને જનસુખકારીના પ્રશ્નો વિષે ડૉક્ટરો ઇચ્છે તો ધણું કહી શકે તેમજ કરી શકે. સ્વ. દી. બા. અંબાલાલભાઈ ધણીવાર કહેતા કે ડૉક્ટરોનું કર્તવ્ય માત્ર દવા આપેથી પૂરું થતું નથી પણ પણુ તે દરદ કેમ થયું અને આરોગ્ય સાચવવાને દર-દીએ શું શું કરવું તેની પણ તેણે સલાહ અને સૂચના આપવી જોઈએ. વળી વૈદ્ય જટાશંકરે 'વૈદ્ય કલ્પતરુ' અને અન્ય આરોગ્ય વિષયક પુસ્તકો રચી, જે ઉપયોગી વાચન પૂરું પાડ્યું છે તે સેવા વિસરાય એવી નથી. એ ઘોરણે વૈદ્યો અને ડૉક્ટરો જનતામાં આરોગ્ય અને રોગ નિવારણ જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા થોડાક પણ પ્રયત્ન કરે તો કેટલો મંગીન લાભ થાય !

આપણે લાંના મોટા ધંધાદારીઓ અને બેન્કરો પણ ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રતિ દુર્લભ ધરાવે છે. સર પરસોત્તમદાસ, રા. મનમોહનદાસ રામજી અને રા. જયસુખલાલ મહેતા જેવા નિષ્ણાત આગેવાનો, તેમના જ્ઞાનનો લાભ વખતોવખત ગુજરાતીમાં આપતા રહે તો વેપારી આલમને તે માહિતી-જ્ઞાન કેટલું બધું લાભદાયી નિવડે !

આપણા પત્રકારો તો તેમના ધંધામાં એટલા બધા રોકાયેલા રહે છે કે તેમને માસિકોમાં લખવાને અગર અન્ય કોઈ સાહિત્ય વિષયક પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવાને પુરતો વખત હોતો નથી. છતાં તેમના અનુભવનો લાભ આપણને કોઈ રીતે મળતો રહેવો જોઈએ; જે કાયમ ઉપયોગનો થઈ પડે.

ઇંગ્લાંડની જેમ અહિં લેખકોનો સ્વતંત્ર વર્ગ ઉભો થયો નથી, જે લેખો લખી અગર પુસ્તકો રચી પોતાને નિર્વાહ કરતો હોય; આવો વર્ગ આપણે અહિં પગલર થાય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે, પણ તેમને એટલો જૂજ બદલો મળે છે કે બહુ થોડાજ તે એકલી પ્રવૃત્તિપર આધાર રાખી શકે.

બાકી તો શીખાઉ અને ઉછરતા પદવીધરો, લેખકો અને કવિઓના લખાણથી આપણા માસિકોનાં પાનાં ભરાય છે; એક રીતે તે ઇચ્છવા યોગ્ય અને અનુભવ માટે જરૂરનું છે. પણ ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસ અને સમૃદ્ધિ માટે આપણે કેળવાયેલા વર્ગ ઉપર બતાવ્યું તેમ, લક્ષ આપે તોજ વધારે મંગીન અને કાયમ ઉપયોગનો લાભ મળે.

પરતુ ધણીખરાને એક મુશ્કેલી એ નડે છે કે જાત નિર્વાહ માટે તેમને કોઇ ને કોઇ પ્રકારના કાર્યમાં ચાલુ રોકાયલા રહેવું પડે છે અને તે કાર્ય પૂર્ણ થયા પછી જે કેટલોક સમય ફાજલ રહે છે તે બહુધા વાર્તાવિનોદ અને આરામમાં પસાર થાય છે.

છતાં આપણા માસિકોમાં, લેખ બદલ યથાશક્તિ સહેજસાજ બદલો આપવાનું, આર્થિક સહાયતાનું ધોરણ સ્વીકારવામાં આવે તો માફ માનવું છે કે અસારની ચાલુ સ્થિતિમાં કેટલોક સુધારો માનુષ પડે. એ નિમિત્તે આપણે ત્યાં નવો લેખક વર્ગ ઉભો થાય.

પણ આપણે આગળ જોઇ ગયા કે આપણા માસિકોની નાણું સ્થિતિ તદ્દન તંગ હોય છે; તેઓ ચાલુ ખર્ચને પહોંચી વળતા નથી તો પછી લેખકોને બદલો આપવાનું તેમને કેમ પરવડે ?

ખચિત એ બહુ વિકટ અને મુશ્કેલ પ્રશ્ન છે; પણ તેનો ઉકેલ સેન્દ્રલ લાઇબ્રેરી જેવી સંસ્થા અને આપણે અહિંની ધણીખરી લાઇબ્રેરીઓ આપણા માસિકોની મોટી સંખ્યામાં ખરીદી કરી ઉદાર આશ્રય આપે, તેમજ આપણો શ્રીમંત વર્ગ કેટલોક સમય, એવા સાહસોને નાણુંની સહાયતા આપે તોજ લેખક વર્ગને માસિકના ચાલકો તરફથી નાણુંની સહાયતા આપવાનું બની શકે. કેમકે આપણા માસિકોનો પ્રચાર એટલો ઓછો છે કે તેને સારી રીતે ચલાવતાં ભાગ્યેજ નફો રહે. વળી તે માટે જાહેર ખર્ચ આપનારી કંપનીઓ પણ સારી મદદ આપી શકે; અને આપણા શિક્ષિત વર્ગે પણ આ કાર્યને યોગ્ય ઉત્તજન આપવું જોઇએ છીએ. તો કંઈક મુશ્કેલી ઓછી થાય. છતાં તે એક સાહસ જ રહેવાનું; અને એવા ખર્ચાળ સાહસ માટે સામાન્ય વ્યક્તિનું ગળું પણ નહિ.

આપણે ત્યાં જ્ઞાનનું કાર્ય પવિત્ર લેખાયું છે. સર જગદીશ ચંદ્ર બોઝ જેવા મહાન પુરૂષે પોતાની મોટી શોધો માટે, લાખો રૂપિયા મળવાની ખાત્રી છતાં, પેટન્ટ મેળવવાની ઇચ્છા કે પરવા રાખી નથી. આપણે, પશ્ચિમની જેમ તદ્દન જડવાદી-પૈસાના પૂજક નહિ બની જઇએ. આપણે ઇચ્છીયું કે સૌ કોઇ, તેની શક્તિ અને પ્રતિભા પ્રમાણે તેના જ્ઞાનનો, વિદ્વત્તાનો અને અનુભવનો લાભ જનતાને, માત્ર કર્તવ્ય અને સેવાશુદ્ધિથી આપણાં માસિકો દ્વારા અને સાહિત્ય દ્વારા આપશે. એજ આપણા કલ્યાણનો માર્ગ છે.*

તા. ૨૫-૧૦-૧૯૨૪.

હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ.

કોમી પત્રો.

હિંદુસ્તાનમાં કોઇ પણ પત્રનો વિચાર કરતી વખતે કોમ અને જ્ઞાતિઓને અવગણી શકાય તેમ નથી.

ગુજરાત અને ગુજરાતીઓમાં મૂખ્ય કોમો, હિંદુ, પારસી, મુસલમાન, અને દેશી પ્રિસ્તિ છે. આમાંથી ખાસ કોમી પત્રો તો હિંદુઓમાં જ છે, એમ કહીએ તો ચાલે.

જ્ઞાતિ સંસ્થા તે હિંદુઓની એક ખાસ સંસ્થા છે. અને ગુજરાતી હિંદુઓમાં તો જ્ઞાતિઓ ધણીજ છે. કદાચ હિંદના ખીજ કોઇ ભાગમાં ગુજરાત જેટલી જ્ઞાતિઓ હશે નહિ. આ કારણથી ગુજરાતમાં તો જ્ઞાતિઓ અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ સંબંધી ખાસ વિચાર થવાજ નેહયે.

કેળવણીનો પ્રચાર થતો ગયો, તેમ તેમ, કેળવાયલા સભ્યોને જ્ઞાતિઓ સંબંધી તેમજ જ્ઞાતિઓને સુધારવા સંબંધી વિચાર કર્યા. થોડા એક ગુજરાતીઓએ જ્ઞાતિને અવગણી. પરંતુ મોટે ભાગે તો પ્રખર સુધારકો પણ જ્ઞાતિઓમાં જ રહ્યા છે. હાલની જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા સમાજને નુકસાનકારક છે એવા સિદ્ધાંતો તો ચારે તરફથી પ્રતિપાદન થાય છે. પરંતુ હજી આ પ્રશ્નનો નિવેડો આવ્યો નથી. સંસાર સુધારા પરિષદમાં છેક શરૂઆતથી જ્ઞાતિઓના પ્રશ્નને પ્રથમ-મ્થ આપવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ જુના હેવાલો જેતાં જણાય છે કે તે વખતના સુધારકોને પણ એમ લાગેલું કે જ્ઞાતિઓ મારફતે સમાજ સુધારો થઈ શકે. અને શરૂઆતની પરિષદોમાં જ્ઞાતિ પ્રગતિના હેવાલો મંગાવવામાં આવતા હતા.

જુદી જુદી જ્ઞાતિઓમાં સમાજસુધારાની હીલચાલો થઈ છે, અને થાય છે, એ તો કોઇથીએ ના કહી શકાય તેમ નથી. આ હીલચાલોનું પ્રતિબિંબ જ્ઞાતિ પત્રો, -જ્ઞાતિમંડળો અને જ્ઞાતિ પરિષદોમાં જોવામાં આવે છે.

પરંતુ હાલની જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા સમાજને હિતકર નથી, અને હાલની જ્ઞાતિઓનો અંત આવશે એ નેહયે, એલો મત જે વખતે કેળવાયલા સમાજના મોટા ભાગનો છે, તે વખતે આ જ્ઞાતિઓની હીલચાલો, અને કોમી પત્રો, છછ છે કે કેમ? તે પ્રશ્ન કેટલાંએકનાં મનમાં આવતોજ હશે અને તે વિચારવા યોગ્ય પણ છેજ.

અભારે જ્ઞાતિઓના વિભાગો જે રીતે પડેલા છે, તેનો તો બચાવ કોઇ જ કરી શકે તેમ નથી. ચાર વર્ષનો કાંઈ પડજાયો પણ રહ્યો નથી. ભાણીવ્યવહાર તેમજ કન્યા વ્યવહારના ક્ષેત્રો મનસ્વી અને સંકુચિત થઈ ગયાં છે. જ્ઞાતિઓની અંદર હજી પણ મોટે ભાગે કહેવાતા કુળવાનોનું ચલણ છે, અને કેળવાયેલા પુરૂષોમાં પણ કુળનો મોહ જોવામાં આવે છે. આ જ્ઞાતિ વિભાગોને માત્ર દીધા શીવાય અથવાસ્તો ચાર વર્ષોનાજ વિભાગો જ્ઞાનમાં રાખી, પેટાજ્ઞાતિઓ દૂર થવી નેહયે, એવા ડાહ્યા ડાહ્યા ફક્ત ડરાવેજ કર્યા

શીવાય કોઈ પણ જાતનું વ્યવહાર પગલાં આ પ્રમ પરત્વે લેવાયા જણાયાં નથી. આપે વખતે જ્ઞાતિ પત્રોનો હિસાબને ટેકા આપવો જોઈએ ખરો કે ?

સુધારાની હિસાબોમાં જ્ઞાતિ સંસ્થાનો લાભ લેવામાં હું તો કાંઈ હરકત જોતો નથી. જ્ઞાતિના કુંડાળો તે અત્યારે સ્વાભાવિક ગણાતાં સમાજ વિભાગ છે. જ્ઞાતિના જ્ઞાતિજનોમાં ધણી ચીજો સામાન્ય હોય છે. તેમની કુળદેવી, જ્ઞાતિની વાડી, વાસણો, યા કાંઈ કાંઈ મિલકતો હોય છે. દરેક જ્ઞાતિજનો ઉપર જ્ઞાતિનું સાજનું અથવા પંચ કાંઈ કાંઈ હકુમત બોગવે છે. જ્ઞાતિનો ગૌરવ હોય છે અને પંચના કરાવો આદિની જાણ તેની જારફતે જ્ઞાતિજનોમાં પ્રસરતી હોય છે. આ રીતે એક સામાન્ય મંરણ છે, તેનો લાભ શા માટે સારા કામમાં ન લેવો ?

અલબત્ત, દરેક વિચારક કણુલ કરશે કે અત્યારે એક એક જ્ઞાતિ કુંડાળું વિશોળ થવાની અગત્ય તો છેજ. ત્યારે કેટલીએક બિનતકરારી બાબતોમાં જ્ઞાતિનો લાભ લેવા જતાં આ કુંડાળું સખ નહિ થઈ જાય ? આ શંકા ગેરવ્યાજબી નથી. પરંતુ ખરી વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરો. લગભગ નવાણું ટકા સુધારકો અત્યારે એક યા બીજી જ્ઞાતિમાં છે જ. જ્ઞાતિ ગંધારજીની વિરૂદ્ધ વર્તન કરવાના છુટાછવાયા દાખલા બને છે. પણ એકંદરે તો આ સમાજ સુધારકો જ્ઞાતિમાં હોય છે. તેઓ જ્ઞાતિની હિસાબોમાં ભાગ લેતાં અચકાય છે. તેમાં ભાગ લેવામાં કદાચ સિદ્ધાંત ભંગનો દોષ પણ તેઓ જોતાં હશે. છતાંયે તેઓ-તેમનાં કુટુંબો-જ્ઞાતિમાંજ હોય છે. તેઓ પંચમાં ભાગ નથી લેતાં તો કાંઈ પંચ ભરાતું અટકતું નથી. વળી તેમનાં છોકરા છોકરીઓ પરજીવતી વખતે તેઓ જ્ઞાતિમાંજ નજર ફેરવે છે અને અણીનાં પ્રસંગે તો ધણીએ સુધારકો જ્ઞાતિને નમતું આપી દેતાં જોવામાં આવે છે. આ રીતે વ્યક્તિગત તટસ્થતા રાખવામાં તેઓ જ્ઞાતિનાં બંધનો ઢીલાં કરવામાં શું ફાળો આપે છે તે સમજવું મુશ્કેલ છે.

આવી તટસ્થતા જાળવવા કરતાં જો તેઓ જ્ઞાતિની હિસાબોમાં-પંચમાં-સંરક્ષક મતનું પ્રાપ્ત્ય હોય, તો પણ જો જ્ઞાતિના દરેક સુધારકો, કેવળ કાલેજના છોકરાઓ નહિ, પણ મધ્યમ વયના, જોખમદાર, પ્રગતિ પૂજકો જો આ પંચમાં ભાગ લે તો ધણીયે બાબતોમાં જ્ઞાતિમાં સુવિચારો ફેલાવવામાં સફળ થાય. તટસ્થતા જાળવવામાં તેમને જોખમ નથી કે મહેનત નથી. જ્ઞાતિની હિસાબોમાં ભાગ લેવામાં-સિદ્ધાંતોનો ભોગ આપ્યા વિના ભાગ લેવામાં તો ખરેખરી મહેનત છે. શત્રુઓ પણ ઉભા કરવાનો સંભવ છે. પરંતુ તેથી ડરી નહિ જતાં સુધારકોએ જ્ઞાતિમાત્રનો બહિષ્કાર, સિદ્ધાંત ખાતર કર્યો છે, અને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ કોઈ પણ રીતે જ્ઞાતિ સાથે સંબંધ ધરાવતા નથી તેઓને તો આપણાથી આ વિષયમાં કાંઈ કહી શકાય નહિ.

જ્ઞાતિ પત્રો અને જ્ઞાતિમંડળો જે હાલમાં બહુભાગે અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે તે પણ આ હેતુથીજ કાર્ય કરે છે. આ સંબંધમાં એ બનાવો મને યાદ આવે છે. તે પણ વિચારવા જેવા છે. સુરતમાં સાહિલ પરિષદ મળી હતી, તે પ્રસંગે “ જ્ઞાતિ પત્ર તંત્રી પરિષદ ” પણ મળી હતી. આ કાંઈ મોટી પરિષદ નહોતી. જ્ઞાતિપત્રોના તંત્રીઓ વિચારની આપ લે કરવા મળ્યા હતા. અને તે પ્રસંગે પ્રો. બ. ક. ઠાકોર, જેઓ અભિક્ષત્રિય ત્રિમા-

સિક્કામાં બહુ રસભર્યો ભાગ એક સમયે લેતા હતા, તેમણે પ્રમુખ તરીકે વિદ્વત્તાપૂર્ણ લેખ વાંચ્યો હતો. તેમણે યાત્રિપત્રો મારફતે યાત્રિઓના ઇતિહાસની તપાસ કરવાની સચના કરી હતી. યાત્રિઓના જીના કુટુંબોની વંશાવળીઓનું સંશોધન કરીને, તથા તેના મૂળ પુરૂષો કયે સમયે અને કયા પ્રાંતમાંથી આવ્યા હતા તેની તપાસ કરીને જો હકીકતો જાહેર મુકવામાં આવે, તો ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર પણ પ્રકાશ પડે એમ તેમનું કહેવું હતું.

આ નાનકડી પરિષદને પરિણામે “ યાત્રિપત્ર વાર્ષિક ” એ નામના એક વાર્ષિકનો જન્મ થયો હતો. જુદી જુદી નાતો વચ્ચે સહકાર વધે એવી કેટલાએક યાત્રિપત્ર તંત્રીઓની તિવ્ર ઇચ્છા હતી. તેથી દર વર્ષે એક સામાન્ય અંક પ્રસિદ્ધ કરીને યાત્રિપત્રોના વધારા રૂપે આપવો એવી યોજના કરી હતી. આ યોજનાને તે વખતના “ભાર્ગવ ત્રૈમાસિક” ના તંત્રી અને હાલ ‘ ગુજરાત ’ ના તંત્રી રા. કનૈયાલાલ મુનશીનો સંપૂર્ણ ટેકો હતો. પરિણામે રા. કનૈયાલાલ તથા આ લેખના સહતંત્રીપણા નીચે ‘ યાત્રિ પત્ર વાર્ષિક ’ પ્રસિદ્ધ થયું. આ વાર્ષિકની પાંચ હજાર નકલો નિકળી હતી અને તે દસેક નાતોમાં આપવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રવૃત્તિ ફક્ત બે વર્ષ જ ચાલી હતી. પછી તો લઘાલઘા લીધે કાગળના ભાવ બહુજ વધી ગયા એટલે તે પ્રવૃત્તિ બંધ પડી. મારું તો માનવું છે કે આ પ્રવૃત્તિ બહુજ ઇષ્ટ હતી અને તેનો પુનરુદ્ધાર થવાની જરૂર છે. આવા વાર્ષિકમાં યાત્રિઓના સામાન્ય પ્રશ્નો ચર્ચાય. કોમી પત્રોથી જે એકલસુરોપણ દાખલ થવાનો સંભવ હોય, તે પણ દૂર થાય. અને યાત્રિઓની અંદરથી રામાજસુધારાની હીલચાલો થઈ શકે તેમ હોય તેની ચર્ચા પણ થઈ શકે. આશા છે કે પત્રધાર પરિષદમાં પધારેલા યાત્રિપત્ર તંત્રીઓ આ બાબતનો વિચાર કરશે.

આ અરસામાંજ એક બીજી પણ પ્રવૃત્તિ થઈ હતી. અમદાવાદમાં યાત્રિમંડળ પરિષદની યોજના થઈ હતી. તે માટે જુદી જુદી નાતોનાં મંડળો ઉપર યાત્રિની સામાન્ય માહિતી જાણવા માટે પ્રશ્નાવળીઓ મોકલી હતી. તેના ઉત્તરોમાંથી બહુ જાણવા જેવું અને વિચારવા જેવું મળ્યું હતું. પરિષદના પ્રમુખ તરીકે સ્વ. ઉત્તમલાલ કેસવલાલ ત્રિવેદીનું ભાષણ પણ બહુજ મનનીય હતું. તેમજ પરિષદમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ પણ એક સુંદર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આ પરિષદ વિષે લેખ તથા તેની પ્રશ્નાવળીના ઉત્તરોની તારવણી “ યાત્રિપત્ર વાર્ષિક ” ના બીજા અંકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. આ પરિષદનો હેતુ પણ યાત્રિઓ વચ્ચે સહકાર સાધવાનો તથા યાત્રિઓ મારફતે બની શકતા સુધારાઓ અમલમાં મુકવાનો હતો. તેમાં ચાર વર્ષોની હિમાયત કરીને, તરતના સુધારા તરીકે પેટા નાતો દૂર કરી લગ્ન અને ભોજન અવહારના કુંડાળાં મોટાં કરવાનો એક મૂખ્ય ઠરાવ થયો હતો.

જેઓએ યાત્રિનો સદંતર બહિષ્કાર આચરણમાં મુક્યો નથી, તેઓ પોતાની માન્યતાઓ યાત્રિના અસ્તિત્વની વિરૂદ્ધ હોય તોપણ, યાત્રિની હિલચાલોમાં ભાગ લે તેમાં કાંઈ ખોટું નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેમણે આવો ભાગ લેવો તે ઇષ્ટ છે, એવો આપણે જોઈએ. અત્યારે આશરે ત્રીસેક યાત્રિપત્રો નિકળે છે. એકંદરે આ બધાનું તંત્ર યોગ્ય

હાથોમાં છે. અને દરેકે દરેક જ્ઞાતિપત્ર જોતાં, તેઓ સુધારાના યોગ્ય માર્ગનો નિર્દેશ કરે છે એમ તો આપણને લાગેજ છે પરંતુ લગભગ દરેક પત્રમાં ફરિયાદ જોવામાં આવે છે કે જ્ઞાતિ તરફથી પત્રને જોઇયે તેટલો ટેકો નથી. યોગ્ય દિશામાં કામ કરતાં હોય તેવાં પત્રોને જ્ઞાતિજનોએ ટેકો આપવોજ જોઇયે. અમુક કામના પત્રો મારફતે તો આપણે બહુ સારા કામની આશા રાખી શકીયે.

કેટલીએક કામો તો ઘણી મોટી છે અને તેમાં પ્રસરેલા કામી પત્રોદ્વારા તો સમાજ સુધારાનું ઘણું કામ થઇ શકે, તેવી આશા રાખી શકાય. દાખલા તરીકે “પટેલબંધુ” પત્ર છે. આ પત્ર પાટીદાર જેવી મોટી કામમાં વંચાયાથી ઘણી બાબતોમાં ઉકેલ કરવામાં મદદરૂપ થઇ પડે તેમ છે.

કોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે જો સામાન્ય પત્રોનો ફેલાવો વિશેષ પ્રમાણે થાય તો કામી પત્રોની જરૂર ના રહે. અને કામી પત્રોથી જે કામી તત્ત્વ મજબુતી પકડવાનો ભય રહે છે તે દૂર થાય. પરંતુ આ સૂચના યોગ્ય નથી. અત્યંત કામી તત્ત્વ અથવા કામનું ખોટું અભિમાન તો કદી પણ વધવા દેવું જોઇયે નહિ. અને દરેક કામી પત્રના તંત્રીએ આ વિષયમાં બહુ સાવચેત રહેવાની જરૂર છે. પણ આટલી સાવચેતી લીધા બાદ કામી પત્રોની એક રીતે ખાસ અગત્ય છે. આપણા કામી પત્રોમાં “નાગરનેત્રમણિ”થી માંડીને “કાળી સુબોધ” સુધીનાં પત્રો છે. આ દરેક કામોમાં જુદા જુદા પ્રશ્નો ઉકેલવાના છે અને સામાન્ય પત્રો તે કામ કરી ન શકે. કાળી લોકોમાં જે સુધારા કરવાના હોય તે સંબંધી લેખો સામાન્ય પત્રોમાં આવે તો, તેમની મસ્કરી થાય. જે જ્ઞાતિમાં સોળ વર્ષ કરતાં નાની કન્યાનું લગ્ન લાગ્યેજ થયું હોય, તેમના પ્રશ્નો, કડવા કણુખીની નાન જેમાં દેવી ખોલતાં એક સપાટે ત્રણ, ચાર, અને પાંચ વર્ષની વયની બાળાઓ પણ પરણી જાય છે, તેમના પ્રશ્નો કરતાં ઘણુંજ જુદા હોય તે સમજી શકાશે. સામાન્ય પત્રોમાં વર્ણોંતર લક્ષના ખરડાની ચર્ચા ચાલતી હોય, ત્યારે પાટીદાર કામમાં જન બે દિવસ રાખવી જોઇએ કે એક દિવસ, તે પ્રશ્ન ચર્ચાતો હોય છે. ટુંકામાં કામી પત્રો પોતપોતાની સ્થિતિનો વિચાર કરીને, પોતાની કામને એક ડગલું આગળ લઇ જવાનો પ્રયત્ન કરે અને તેટલે દરજ્જે તેમનું અસ્તિત્વ હિતકર છે.

જ્ઞાતિના સ્ત્રી પુરૂષો અને મોટેરાંઓ પણ કામી પત્ર જે રસથી વાંચે છે, તે રસથી સામાન્ય પત્રો વાંચતા નથી. વળી પત્રોથી જ્ઞાતિના યુવક યુવતીમાં સાહિત્યને શોખ પણ ઉત્પન્ન થઇ શકે છે. અને તેમની લેખન-શક્તિને પણ ઉત્તેજન મળે છે

વળી જ્ઞાતિપત્રો જ્ઞાતિમાં જૂના લેખો-અક્ષિપનામાં-વગેરે હોય તે પ્રસિદ્ધિમાં આણીને, તેમજ જુનાં કુટુંબોની વંશાવળીયો જાણીને, તથા તેમાં શોધખોળ કરીને, આ સર્વ હકીકતથી સમાજના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ નાંખી શકે. તે ઉપરાંત પોતપોતાની જ્ઞાતિના જીવન પ્રશ્નો ચર્ચાને તથા સમયે સમયે વસ્તિપત્રકો કરીને, જ્ઞાતિ આગળ વધે છે કે નહિ તે તપાસી શકે. જ્ઞાતિપત્રના તંત્રીઓએ એકજ મૂખ્ય વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે, અને તે એકે કામની અંદર તેમજ જુદી જુદી કામો વચ્ચે વિખવાદ વધે તેવું કાંઇ કાર્ય કરવા પહેલાં બહુજ સાધન રહેવું. પોતાના હાલના વિભાગોની આસપાસ લોખંડી

દિવાલો ના ચણાઈ જાય તે પથ્થુ તેમણે જોતાં રહેવાનું છે. પોતાની પ્રગતિમાં એકપેટાપથ્થુ આવવા દેવું નહિ તેમજ ખોટાં કામી અભિજ્ઞાનને ઉત્તેજન આપવું નહિ.

જ્ઞાતિપત્રના તંત્રીઓ ! તમારી જવાબદારી મોટી છે. જે અગ્રાત બળેા સમાજના હીર રૂપ છે, તેમને દોરવાનું તમારે હાથ આવેવું છે. ગુજર સમાજ જ્ઞાતિઓમાં જહેંચ્ચા-યલો છે. આ જ્ઞાતિઓને, એક હારોળમાં આણી સમાજની એકતા સાધવાનું મહાભારત કાર્ય તમારે માથે પડેવું છે. આ જવાબદારી પૂરેપૂરી સમજાજે. જેમ જ્ઞાતિ વધારે પાછળ તેમ તમારે કરવાની મહેનત બેવડી છે. પછાત જ્ઞાતિઓની રાહ જોઇને કાંઈ મોખરાની જ્ઞાતિઓ પોતાની પ્રગતિ અટકાવશે નહિ. તે પ્રગતિને પકડી પાડવાનું કામ, પછાત કામના પત્રોના તંત્રીઓની શિર છે. તમે સૌ અમ્મિ સાથે રમત કરો છો. જ્ઞાતિ પ્રવાહો ભેગા કરીને સમાજનો મોટો સાગર આપણે નિપજવવો છે. આ પ્રવાહોને શુદ્ધ અને વિશાળ કરવાનું કાર્ય તમારું છે. તે કાર્ય બૂલીને-અંગત દોષોમાં તથાઇને તમારા પ્રવાહો અશુદ્ધ થવા દેશો નહિ. અથવા તો ક્ષણિક ઉત્સાહના આવેશમાં, ઉ-માદને વશ થઇ, પ્રવાહને અંધમાં બાંધી દેશો નહિ. દેશ અને સમાજની પ્રગતિના ધ્યેય હંમેશાં તમારી દ્રષ્ટિ સમક્ષ રાખજો. આ ધ્યેયને અંડિત થવા દેશો નહિ. સાચો જ્ઞાતિસેવક તો સાચો સમાજ સેવક રહેશેજ. પથ્થુ જો મન સંકુચિત થવા દેશો, તો તમે સમાજ દ્રોહી થશો. માટે સતત સાવધાન રહેજો.

કેશવપ્રસાદ દેસાઈ.

પત્રકારના ધંધાની જવાબદારીઓ અને ફરજો.

(પત્રો એ ઉદ્દેશથી પ્રકટ કરવામાં આવે છે. ૧. ધંધા તરીકે, કમાણી કરવા; ૨. ખાસ ઉદ્દેશથી. ખીન્ને મુદ્દો વળી એ પેટા વિભાગમાં બહેચી શકાય; ૧. સામાન્ય જન સમાજને સુધારવા, અમુક દિશા-સાહિત્યનું કોઇ ખાસ અંગ, ધર્મ વગેરે તરફ પ્રગતિ કરવા; ૨. ખાસ કોમી પત્રો, માત્ર કેમતેજ સુધારવા; ઉદ્ધારવાના લક્ષ્યબિન્દુથી.)

માત્ર ધંધા તરીકેજ પ્રકટ થતાં પત્રો સિવાયનાં બીજાં બધાં પત્રોના ઉદ્દેશ અભિનંદનીય અને અભિવંદનીય હોય છે, પરંતુ એક શત, કે તેઓ વિનયનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના પ્રતિ પક્ષને મ્હાત કરવા પ્રયત્ન કરે તોજ. શાયનીય છે કે કેટલાક પત્રો ચર્ચામાં મર્યાદા વિસારી સમાજમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે, અને પરિણામે આત્મઘાત રૂપે પોતાનોજ ઉદ્દેશ વિફળ કરે છે.

અન્ય ધંધાઓમાં જેમ ધંધાના શિક્ષણની જરૂર છે, તેમ આ ધંધામાં પણ છે. તેમ છતાં આ બાબતની આવશ્યકતા સામાન્યતઃ પત્રકારો સ્વીકારતા લાગતા નથી: વિશેષતઃ ધંધા અર્થે નીકળતાં પત્રો-ખાસ કરીને વર્તમાનપત્રો તો આ વિશે તદ્દન અવગણના કરે છે.

કદાચ એમ પણ બોલે કે પત્રકારના ધંધા કાળે આપણી વિદ્યાલયોમાં વ્યવસ્થિત શિક્ષણ તો શું, પણ ઉલ્લેખ સરખો એ થતો નથી! વિદ્યાપીઠના અભ્યાસક્રમમાં એ આ વિષયને સ્થાન મળ્યું હોય એમ જણવામાં નથી.

અર્થાત્-પત્રકારનો ધંધા ધંધા તરીકે-સામાન્ય રીતે આપણા દેશમાં સ્વીકારાયો નથી. અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાંથી મળતા અવકાશમાં પત્રના તંત્રી યા લેખકનું કામ થાય છે; તેને પરિણામે આશાજનક માસિકો અનિયમિત થઇ ઘણી વાર મૃત્યુ પામે છે; વા પ્રકટ થતા લેખોનું વસ્તુ ઉતરતી પકિતનું બની જઈ, સમાજનો મોહ ગુમાવી, આર્થિક સ્થિતિ નબળી પડતાં, એ પ્રકારના ક્ષયને લીધે, મૃતપ્રાય જીવન ગાળી, બીજા પત્ર સાથે લળી જાય છે, અથવા મૃત્યુ શરણુ થાય છે. કદાપિ, ઉત્સાહી તંત્રી પોતાની જાત મિલકત ગુમાવી, પોતે જ પાયમાલ થતા હશે. કંઈ નહિ તો પત્રોના જીવનની નિરાશા પત્રકારોને નિરૂત્સાહી કરી, તેમના પોતાના જીવનમાં નિરાશા પ્રસરાવી, તેમનું જીવન પણ નિરાશાવાદી બનાવતી હોય. બહુમત તંત્રીઓનાં અનેક પત્રોને સ્થાને, તે પત્રોના તંત્રીઓ-લેખકો મળી 'સાહિત્ય સંસદ' માફક સંસ્થાઓ સ્થાપી પત્રો ચલાવે તો ઉપર કહેલી ઘણી અગવડો દૂર થઈ જાય.

પત્રોમાં અનેક જાહેર ખર્ચો પ્રકટ થાય છે; પત્રકારોની કમાણી અર્થે આ કોલમો ભરાય છે. પરંતુ તે જાહેર ખર્ચોની સત્યાસત્યતા માટે પત્રો પ્રમાણપત્ર આપતાં નથી. તેમ છતાં વધારા તે પર મોહી વસ્તુઓ મંગાવે છે, અને કમાય છે. દવાઓ બાબતની કેટલીક જાહેરખબરો ખીન્નસની મર્યાદા સુધી પહોંચી જાય છે.

પત્રકારો વિશેષ કમાણી અર્થે આવી જાહેરખબરો ઘણી વખત પત્રના રસમય લેખમાં વચ્ચે જ ગોઠવી દે છે. રસની ક્ષતિ થવા ઉપરાંત આવી જાહેરખબરોને એક પ્રકારનું સ્થાયી જીવન મળી જાય છે. માસિકોને વર્ષ આખરે પુસ્તક રૂપે બંધાવતાં આવી જાહેરખબરોને કહાડી શકતા નથી.

આજકાળ દરેક પત્રમાં-વર્તમાન પત્રોમાં યે ચાલુ વાર્તા આપવાનો પ્રચાર પડી ગયો છે; અને તે યે એક વર્ષમાં જ પૂરી ન થતાં આનંદમિત રીતે ખીજ, ત્રીજ વર્ષ સુધી લંબાઈ મનસ્વી રીતે પૂરી થઈ, તેને સ્થાને ખીજ શરૂ થઈ જાય છે. પરિણામે, નવા ગ્રાહકોને નિપજતી અગવડ વર્ણવા કરતાં વધારે સારી રીતે કહી શકાય તેમ છે. વાર્તા એકજ વર્ષમાં સંપૂર્ણ થઈ શકે, અથવા નવી વાર્તા નવા વર્ષના આરંભથી શરૂ થાય તેવી યોજના થાય તે ઇચ્છવાયોગ્ય છે.

ચાલુ વાર્તા ઉપરાંત, ખાસ કરીને માસિકામાં, અનેક વાર્તાઓ આવે છે. માસિકના ઉદ્દેશ સાથે આ વાર્તાઓને સંબંધ હોતો જણાતો નથી. વાર્તાઓ, એથી સારા લખાણને અભાવે, અપાય છે. તેથી સમાજની ક્ષુલ્લક રસવૃત્તિ પોષવા ઉપરાંત ખીજે કંઈ અર્થ સરતો નથી, કદાચ સમાજને નફા કરતાં નુકસાન વધારે થતું હોય એ અંભવે છે.

કેટલાંક માસિકામાં માત્ર પ્રતિષ્ઠિત લેખકોને જ સ્થાન મળે છે. ખેશક, એ તો ઇચ્છવા યોગ્ય છે, પરંતુ પ્રતિષ્ઠિત લેખક હમેશાં જ પ્રતિષ્ઠિત લેખ લખી શકે એ બનતું નથી, પ્રત્યેક ઋતુ પોતાનો ભાવ ભજવે છે, તે ન્યાયે સાક્ષરના જીવનમાંયે સાહિત્યની વસંત ચિરસ્થાયી હોતી નથી. મનુષ્ય જીવનમાં યે બને છે. તેથી પત્રકારોએ માત્ર નામનો મોહ ભાગી વસ્તુ વિચારવાની જરૂર છે; અને એ કશોટ્ટીમાં નવીન, યુવાન લેખકો આવી શકતા હોય તો તેમને સ્થાન અપાય એ આવકારદાયક છે. બદલે, ઉત્તેજન અર્થે, વધોત્ક્રમ વા નામાંકિત સાક્ષરો કરતાં ઉછરતા લેખકોનાં જરા ઉતરતી પંક્તિનાં લખાણોને સ્થાન અપાય તો કંઈ ખોટું નથી. કારણ, આજના યુવાનો આવતી કાલના નાગરિકો છે.

કેટલાંક પત્રકારો લેખકોને તોછડા જવાગ આપી પોતાના અધિકારનું પ્રદર્શન કરે છે. તેમણે જરા તે લેખક સાથે પોતાની સ્થિતિની અદલાબદલી કરી, પછી પોતાની લાગ-ણીઓનો વિચાર કરી નેંવાની આવશ્યકતા છે.

આપણા પત્રકારો સાધારણ રીતે છેક જ વેપારી વૃત્તિ સ્વીકારી લે છે. લેખનો સ્વીકાર કરવા, જવાબ માટે, લેખક પાસે અગાઉથી પોસ્ટેજ માગે છે. પત્રકારો લેખકના લેખની કીમત પોસ્ટેજના અડધા આના જેટલી પણ આંકતા નહિં હોય ! અથવા, પત્રકાર બનતાં ગૃહસ્થ મરી જતા હશે !!

સારા લેખો જોઈતા હોય તો પૈસા પણ ખર્ચવા પડે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં, અને એ પદ્ધતિએ આપણા દેશમાં ચાલતા થોડાં અંગ્રેજી માસિકોમાં, એ પ્રથા ચાલે છે. અલબત્ત તે માટે પત્રની આર્થિક સ્થિતિ સારી હોવી જોઈએ. પરંતુ, આ તો પરરપર છે. સારા લેખ પ્રકટ થાય તો તરત નહિં તો થોડા વખતમાં સ્થિતિ સુધરી જાય. દરેક ધંધામાં મૂડી તો રોકવી જ પડે છે. નફો થશે તેમ વેપાર વધારીશું એ ન્યાયે વેપાર વધતો નથી.

આપણા હિંચરતા લેખકોને આ તરફ આકર્ષી, તેમને જીવનભરનો શોખ લગાડવા, આ રિવાજ દાખલ થવાની જરૂર છે. કેળવણી ખાતામાં તાજ દાખલા થયેલા ગ્રેજ્યુએટો ટ્યુ-શનની કક્ષકુટમાં કોલેજના ઉચ્ચ આદર્શો વિસારી દે છે તેમને, અથવા તાજ પાસ થયેલા વકીલોને, તેમનાં લખાણોનું પારિતોષિક આપી, તેમને સાહિત્યમાં ખેંચી, સાહિત્યની અભિ-વૃદ્ધિ કરવામાં સહાયરૂપ બનાવવા માટે આ વ્યવહારિક અને અકસીર ઇલાજ છે.

માસિકો આજકાલ સચિત્ર બની ગયાં છે. એને લીધે સમાજની કળા વૃત્તિ પોષાતી હશે, પરંતુ એજ કારણથી માસિકો મોંઘાં થવાથી, વાચન સામાન્ય જન સમુહમાં પ્રસરતું અટકે છે. તેથી માસિકો બે પ્રકારની આકૃત્તિઓ-સચિત્ર, અને ચિત્ર રહિત, પ્રકટ કરે તો બેઉ અર્થ સરી શકે.

ચિત્રોના પૈસા બચાવી ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે લખાણોનું વસ્તુ સંગીન કરવા પ્રયત્ન થાય તો એકંદરે વિશેષ લાભ થાય એમ છે.

વર્તમાનપત્રોના ખર્ચપત્રીઓ મોભાદાર ગૃહસ્થો હોવાની જરૂર છે. કોઇપણ નવરો જીવાનીઓ ચાલે નહિ. બહારગામની ખર્ચો વિશ્વાસપાત્ર, નિષ્પક્ષપાત્ર અને વિચારશીલ હોય તો જ ઉપયોગી છે. તેટલા સાર તંત્રી મંડળે અથવા ઓફીસના ભરોંસાપાત્ર માણુ-સોએ વખતોવખત ખર્ચપત્રીના ગામમાં જાને જઈ, અથવા લેખક વા ખર્ચપત્રીને પત્રની ઓફીસમાં બોલાવી, પત્રની પોલીસી તથા સામાન્ય કામકાજથી માહિત કરવા યત્ન થવા જોઈએ. એકંદરે, પત્રકારો અને લેખકો વા ખર્ચપત્રીઓ વચ્ચે સહકાર વધી બંધુભાવ જાગે તો જ પત્રકારનો ધંધો દીપી નીકળે. અસ્તુ !

નહીઆદ.

૨૪-૧૦-૨૪

}

કરીમ મહમદ માસ્તર.

આધુનિક સમયમાં જાહેરપત્રોનું સ્થાન.

વર્તમાન પત્રની સંસ્થા એ એક પાશ્ચાત્ય સંસ્થા છે. પ્રજામતવાદનો પવન પ્રથમ પશ્ચિમમાં ફુંકાયો હોવાથી અને લોકમતાનુસાર રાજ્યતંત્ર ચાલી શકે એવું રાજ્ય-બંધારણ ઘડવાનો પ્રથમ અખતરો યુરોપાદિ મુલકોમાં થયેલો હોવાથી વર્તમાન પત્રની સંસ્થા પ્રથમ પશ્ચિમમાં ઉભી થાય એ કંઈ નવાઈ જેવું નથી. ઉત્ક્રાંતિવાદના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુની ખોટ જાણાય ત્યારે તે પુરી પાડવા મનુષ્ય તલસે છે અને તેને પરિણામે તેને અસ્તિત્વમાં આવવા માટે યોગ્ય વાતાવરણ ઉભું થાય છે. અને કાળે કરી મનુષ્ય પ્રયત્ન તેને અસ્તિત્વમાં આણવા સફળ પણ થાય છે. વર્તમાન પત્રની સંસ્થાના સંબંધમાં કંઈક આવુંજ બન્યું હોય તો ખીલકુલ નવાઈ જેવું નથી. જો રાજ્ય-તંત્ર લોકમતાનુસાર ચલાવવું હોય તો લોકમત જાણવાનું કંઈક સાધન તો જરૂર જોઈએ અને આ સાધન શું હોઈ શકે તેના નિર્ણય કરવા માટે આ દિશામાં પ્રયત્ન કરનાર ઇંગ્લેંડાદિ મુલકોના શહેરીઓનું મન ધણો વખત ધોળાયું હશે. આ મનોધોળાણને પરિણામે લોકમત જાણવાના ચોક્કસ સાધન તરીકે કોઈ એક અમુક સંસ્થા ઉભી થવા માટેનું વાતાવરણ ઉભું થયા પછી કદાચ અકસ્માતથીજ પ્રથમ જાહેર પત્ર પ્રગટ કરવાનું કાઢને સુઝી આવ્યું હશે. પરંતુ અનુકૂળ વાતાવરણને લાગને અકસ્માત વાલેલું આ ખીજ કુલી ફાલી મ્હોટું ઝાડ થયું અને તેમાંથી વર્તમાનપત્રની મહાન સંસ્થા ઉદ્ભવી.

વર્તમાન પત્રની સંસ્થા પ્રથમ શી રીતે ઉદ્ભવી હોવી જોઈએ તે વિષે મ્હારું આ અનુમાન-અભિપ્રાય છે. પરંતુ આ અનુમાન ખરું હોય કે ખોટું તે પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે વર્તમાનપત્રની સંસ્થા ઉભી થવાનું મૂળ કારણ લોકમત પ્રગટ કરવાની જરૂર હોવી જોઈએ અને તેથી ખરો લોકમત પ્રમાણિકપણે પ્રગટ કરવો એ દરેક વર્તમાન પત્રની પહેલી ફરજ છે. જ્યારે રાજ્યતંત્ર બહુમતીના મત પ્રમાણે ચાલતું હોય ત્યારે લોકનો-મ્હોટો ભાગ હંમેશના રાજકીય પ્રશ્નો વિષે શું ધારે છે તેના જેટલી અગત્યની વસ્તુ ખીજ કશી ન હોઈ શકે. તેથીજ પ્રજામતવાદના સિદ્ધાંતો સ્વીકારતા અથવા સ્વીકારવા ઇચ્છા કરતા મુલકોમાં વર્તમાનપત્રની સંસ્થાને આટલું મ્હોટું રૂપ આપવામાં આવે છે. જેમ એકહથ્થુ રાજ્યતંત્રમાં રાજ્યના અસ્તિત્વનો સંધળો આધાર રાજ્યના લશ્કરી સરંજામ ઉપર આધાર રાખે છે તેમ પ્રજામતવાદમાં રાજ્યના અસ્તિત્વનો સંધળો આધાર લોકમત ઉપર રહે છે. જ્યાંસુધી લોકમત અનુકૂળ હોય ત્યાંસુધી જ કાંઈપણ રાજ્યનીતિ અમલમાં મુકી શકાય છે અને જ્યારે તે પ્રતિકૂળ થાય છે ત્યારે તેને તીલાંજલી આપવી પડે છે. જો તેમ કરવા જેટલું ડહાપણ રાજ્યાધિકારીઓમાં નથી હોતું તો તેમને ખરતરફથી માંડીને દેહાંત દંડની શિક્ષા સુઝાં થાય છે. ઇંગ્લેંડના ઇતિહાસમાં આવા અનેક દાખલાઓ નોંધાયા છે અને તેને અંગે વર્તમાનપત્રોનું સ્થાન વધતે વધતે આજે એટલી હદ સુધી પહોંચ્યું છે કે ખાહોશ પત્રકાર વસ્તુતઃ King-maker થવા સુધી પોતાની સત્તા વધારી શકે છે. મહુંજ લોડ

નેર્મકલીક આનો જવલત દાખલો છે અને તે આધુનિક સમાજમાં વર્તમાનપત્રનું સ્થાન કેટલું મહત્વનું છે તેની સાક્ષી પુરે છે.

પરંતુ લોકમત પ્રગટ કરવાના સાધન તરીકે યોગ્યતા છતાં વર્તમાનપત્રની સંસ્થા લોકમત પ્રગટ કરવામાં જ પોતાનું ઇતિ કર્તવ્ય સ્હમજી એસી નથી રહી પરંતુ તેથી આગળ વધી લોકમત કેળવવાના સાધન તરીકે તેનો આજે ઉપયોગ થાય છે એ વાત પણ આ સંબંધમાં નોંધવા જેવી છે. અલગત ઉત્ક્રાંતિની દૃષ્ટિએ જોતાં એમાં કાંઈ નવાઈ પામવા જેવું નથી; કેમકે કોઈ પણ વસ્તુ અમુક જરૂરીઆતને પહોંચી વળવા માટે જ અસ્તિત્વમાં આવ્યા છતાં તે જરૂર પુરી પાડી અટકતી નથી એટલું જ નહિ પણ તેના અવનવા ઉપયોગ હરહંમેશ શોધતા જ રહે છે અને વર્તમાનપત્રની સંસ્થાના સંબંધમાં પણ તેમ અને તેમાં નવાઈ નથી એટલું જ નહિ પણ ઉત્ક્રાંતિવાદના આ લક્ષણોનો તે એક સમ્મળ પુરાવો છે. ગમે તેમ પણ આજે વર્તમાનપત્રની સંસ્થાનો ઉપયોગ અને મહત્વ લોકમત પ્રગટ કરવા કરતાં લોકમત કેળવવામાં વધારે સમાયેલો છે. તેથી ફરીને વર્તમાનપત્રની બે બાજુ થઈ છે. દરેક પત્રકાર આજે જેમ એક બા એલોકમત પ્રગટ કરવાની પોતાની ફરજ સ્હમજે છે તેમ બીજી બાજુએ પ્રચલિત લોકમતના પ્રવાહમાં ધસકવાને બદલે તે ખરો છે કે ખોટો તેની બારીક તપાસ કરી કોઈ પણ વિષય ઉપર ચોક્કસ પણ સ્વતંત્ર અભિપ્રાય બાંધી લોકને માર્ગદર્શક થવા અને પ્રચલિત લોકમત ફેરવવા પ્રયાસ કરવો એ પણ એટલી જ પવિત્ર ફરજ છે એમ માને છે. અને વર્તમાનપત્રની સંસ્થા જે આટલી હદ સુધી ખીલી છે તેનું મુખ્ય કારણ પણ આ છે. જેમ કોઈ પણ બે માણસ એક સરખા હોતા નથી તેમ કોઈ પણ વિષય ઉપર બધા એક વિચારના પણ હોતા નથી અને તેથી પોતાના મત માટે ઝુનઝુન ધરાવનાર માણસ સમાજનાં સદ્યોગો મનુષ્યો તેના મતને અનુસરતા થાય તો જ સમાજનું હિત થાય એમ માની પોતાનો મત સમાજના મત ઉપર ઠસાવવા ઇચ્છી રાખે છે એટલું જ નહિ પણ પ્રયત્ન પણ કરે છે. આ દિશામાં પ્રયત્ન કરવા માટે વર્તમાનપત્રની સંસ્થા એક અચ્છું સાધન પુરૂં પાડતી હોવાથી તેનો તે માટે ઉપયોગ થાય એ સ્વાભાવિક જ છે, પરંતુ તેમ થવાનું એક બાજુ પણ કારણ છે. પ્રજામતવાદમાં બહુમતીનો આગેવાન ખરો રાજ્ય કર્તા હોવાથી દરેક મહત્વાકાંક્ષી તે પ્રચલિત રાજ્યનીતિ સંબંધી ચોક્કસ અભિપ્રાય બાંધી લોકમત પોતાની બાજુએ ખેંચવા સતત પ્રયાસ કરે છે અને તેમ કરવામાં વર્તમાનપત્રની સંસ્થા તેને બહુજ મદદરૂપ થઈ પડે છે. ખાસ કરીને આ બે કારણોને લઈને વર્તમાનપત્રની સંસ્થા લોકમત પ્રગટ કરવાના સાધન તરીકે મૂળ યોગ્યતા છતાં લોકમત કેળવવાના સાધન તરીકે પણ એટલી જ વધવા લાગી છે અને તેથી દરેક જાહેર પત્રાનું કર્તવ્ય ખાસ કરીને આ બે દિશામાં હોય છે. એક બાજુથી પ્રચલિત લોકમત પ્રમાણિકપણે પ્રગટ કરવો અને બીજી બાજુથી તે અવળી દિશામાં જતો લોકમત કેળવી પ્રજાને સાચે માણે જવા આગ્રહ કરવો. આ બે દરેક જાહેર પત્રનાં મુખ્ય કર્તવ્ય છે અને તેને અંગે દરેક પત્રકાર લોક શિક્ષકની મહાન પદવીને પામે છે. આ પદવીને યોગ્ય થવા દરેક પત્રકારે વધુ અને વધુ લાયકાત મેળવવા નમ્ર ભાવે સતત પ્રયત્ન કરવો એ તેની મહોટામાં મહોટી ફરજ છે અને સમાજની માનસિક તંદુરસ્તીનો ઘણો આધાર આ પ્રયત્ન તે કેટલી હદ

સુધી કરે છે તેના ઉપર રહેતો હોવાથી જે પત્રકાર તેમ કરતાં અટકે છે તે સમાજના હિતની દૃષ્ટિએ મ્હોટામાં મ્હોટો ગુન્હેગાર છે.

આર્ય સંસ્કૃતિમાં લોક શિક્ષણના કામ માટે યોગ્ય લાયકાત પ્રાપ્ત કરવા તરફ જેટલું લક્ષ આપવામાં આવતું તેનો જે આપણે વિચાર કરીએ તો લોક શિક્ષણની મહત્તા અને જવાબદારી કેટલી છે તેનો કંઈક ખ્યાલ આપણને આવશે. સમાજને ચાર ભાગમાં વહેંચી નાંખી પ્રજાની માનસિક પ્રગતિ અરબક્ષિત પરંતુ યોગ્ય દિશામાં થતી રહે તે માટે બ્રાહ્મણ વર્ગને જ યોજવામાં આવેલો અને દરેક બ્રાહ્મણને ગરીબાઇનો મહામંત્ર આપી તેના નિર્વાહ માટે સાધનો આપોઆપ પ્રાપ્ત થાય એવી ગોઠવણ કરી તેને તેની આખી જીંદગી વિદ્યા ઉપાસના પાઠ્ય ગાળવાનો તેનો ધર્મ છે એમ સ્પષ્ટમન્યું. અને તેમ કરવાનું મ્હોટામાં મ્હોટું કારણ તો એજ કે લોક શિક્ષક થવા ઇચ્છનારે દુનિયામાંની ન્હાની મ્હોટી જંગળમાંથી મુક્ત રહી તેણે પોતાની બધી શક્તિનો ઉપયોગ કોઈ પણ વિષયનું મૂળ રહસ્ય શોધી તે લોક સમક્ષ રજુ કરવામાં કરવો જોઈએ. આજે વણાંત્રમની સંસ્થા લગભગ પડી ભાંગી છે પરંતુ તેની જગ્યાએ બ્રાહ્મણોનું સ્થાન સમાજના કોઈ પણ ભાગને પ્રાપ્ત થાય એવી કંઈ ગોઠવણ થઇ નથી અને તેથી લોક શિક્ષણનું કામ હાથ ધરવા લાલસા રાખનાર માણસને પણ સાધારણ રીતે જીવન કલહમાં તેની શક્તિ અને સમયનો ચોક્કસ ભાગ ગાળવો પડે છે. લોક શિક્ષણના કામને આથી કેટલે દરજ્જે હાનિ પહોંચે છે તે નક્કી કરવાનું આ સ્થળ નથી પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે જે લોક શિક્ષણનું કામ બરેબર હાથ ધરવું હોય તો તે માથે લેનાર કાંતો જીવન કલહમાંથી મુક્ત હોવાં જોઈએ અથવા તો તેણે એવી મનોવૃત્તિ ખીલવવી જોઈએ કે જેને અંગે તે સાદા જીવનમાં સંતોષ માની પોતાની શક્તિ અને સમયનો મ્હોટો ભાગ લોક શિક્ષણના કામ માટે વાપરી શકે. જે વર્તમાન પત્રની સંસ્થાનું એક અંગ લોક શિક્ષણનું હોય તો દરેક પત્રકાર ભોગવિદ્યાસનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરવા તરફ ઝાઝું લક્ષ આપવાને બદલે સાદા જીવનમાં સંતોષ માની પોતાના કામ માટે વધુ અને વધુ લાયકાત મેળવવામાં જ પોતાનું ચિત્ત પરાવરતું જોઈએ. જે વર્તમાનપત્રની સંસ્થાને એક પણ યોગ્ય ઉપમા આર્ય સંસ્કૃતિમાંથી મળી આવતી હોય તો તે ઋષિમુનિના આશ્રમોની છે. જે કે આજના પત્રકારને અગાઉના ઋષિમુનિઓ જે સંનિગોમાં ઉછરતા અને પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતા તેના કરતાં તદ્દન જુદાજ સંનિગોમાં પોતાનું સમસ્ત જીવન વ્યતીત કરવું પડે છે તોપણ ખરા પત્રકારમાં આપણા ઋષિમુનિઓના જેટલું જ સ્વાત્માર્પણુ ઓ ઉચ્ચ અભિલાષા હોવાં જોઈએ. કેમકે સમાજમાં બંનેનું સ્થાન એક છે. અને ચારે દિશાથી જે એમ કહેવામાં આવે છે કે પત્રકારમાં અને ખાસ કરીને હિંદુસ્થાનના પત્રકારમાં સ્વાત્માર્પણુનો પણ જુસ્સો હોવો જોઈએ તેવું કારણ પણ આજ છે. જીંદગીમાં કોઈ પણ મહાન પદ પ્રાપ્ત કરવા માટે જીવનનો મ્હોટો ભાગ તેની જંખનામાં અને તે પ્રાપ્ત કરવાના શ્રમમાં ગાળવો પડે અને તેને ભોગવિદ્યાસ ભોગવવાનાં કે તેમ કરવા માટે જોઈતાં સાધનો પ્રાપ્ત કરવાની કુરસદ જ મળે નહિ. જે પત્રકાર લોક શિક્ષકના મહાન પદને લાયક થવા ઇચ્છે ધરાવે તો હોય તેણે શાંત અને સાદા જીવનમાં સંતોષ માનવો જ પડે. પરંતુ જેમ એક બાજુથી શાંત અને સાદા જીવન માટે તૈયાર થવું એ દરેક પત્રકારની ફરજ છે તેમ તેને જીવન

નિર્વાહનાં જરૂરી સાધનો માટે નિશ્ચિત કરવો એ સમાજની પણ ફરજ છે અને તે માટે તેનાં આજીવિકાનાં સાધન યોગ્ય હોવાં જોઈએ એટલુંજ નહિ પણ તે ચોક્કસ પણ હોવાં જોઈએ. જે સંગ્રેગમાં આજના પત્રકારને કામ કરવું પડે છે તેમાં આ ચોક્કસાઇ અમુક હદમાં જ આવે એ વાત સ્હમજી શકાય છે પરંતુ આ ચોક્કસાઇ જેમ વધારે પ્રમાણમાં થાય તેમ વધારે સારું અને તેમ કરવું એ માત્ર પત્રકારની અને પત્રકાર પરિષદની ફરજ છે એટલું જ નહિ પણ સમસ્ત સમાજની પણ એટલી જ ફરજ છે. આધુનિક સમાજમાં લોક શિક્ષણનું જે કાંઈ એક સર્વ શક્તિમાન સાધન હોય તો તે વર્તમાનપત્રની સંસ્થા છે અને તેથી પોતાના લોક શિક્ષકો તેમનું કાર્ય યોગ્ય રીતે અગ્નવવા જેટલી શાંતિ અને ક્ષાયકાત મેળવી શકે એ માટે કાળજી રાખવી એ પોતાનું દિત વિચારતા સમાજની સીધી ફરજ છે અને પત્રકારને પોતાની ફરજોનું જાન કરાવવા સાથે સમાજને પણ તેની ફરજોનું જાન કરાવવા આ પરિષદ તત્પર થાય એમ હું ઇચ્છું છું.

શંકરપ્રસાદ સમર્થપ્રસાદ નાણાવટી.

કોમીપત્રો.

અગાઉ આટલાં બધાં કોમીપત્રો નહોતાં; આટલી બધી કોમો પણ ક્યાં હતી? હવે તો પંચ વર્ષુપર કેટલાંય મીડાં ચડી ચૂક્યાં છે. ગૂજરાતમાં છે, એટલી નાતો દેશના એકેકેય પ્રાંતમાં નથી. કોઇ મહાવડની ફાક્તી વડવાઓ પેડે નાતોમાંથી નવા નવા ફણગા ફૂટતાજ જાય છે; “બાર ભૈયા ને તેર ચોકા” ની કહેવત ગૂજરાતની નાતોને લાગુ પાડી શકાય.

સૌ સૌના નોખા વાડા તરીકે વહેંચાયલી નહાતી નહાતી નરી નાતો હોય, તે સમાજોત્તરિને બાધક નિવડયા સિવાય ન રહે. તેને સાંધવા ને સાંકડાં નાતક્ષેત્રોને વિશાળ કરવા સારું થતાં મન્યન શુદ્ધ માખણ મન્યન જેવાં નથી નિવડ્યાં; હજુ તો કેટલાક કહેવાતા નાત નેતાઓ દલીલ કરતા હોય છે કે “ઝાઝા હાથ રળિયામણા” “ઝાઝી કીડીઓ સાપને તાણે.”

પણ એ દલીલ લંગડી છે. ઉપરની બંને કહેવતોમાં કર્તવ્ય ને ઐક્યનો ધ્વનિ રહેલો છે. નાતોમાં તો કર્તવ્યને સ્થાને ‘કરમ’ થઈ રહ્યાં છે ને સંપન્ન સ્થાન કુસંપે લીધું છે. ભાગમાંથી ભાગલા પડે છે ને તેની સાથેજ ઝેરવેર અને દેશકલેશ જન્મતા હોય છે; પછી શી રીતે કહેવાય, કે ઝાઝા હાથ રળિયામણા ?

નાતનેતાઓ આ સત્ય નહિ સમજતા હોય એમ નહિ; છતાંય દલીલ કરતા હોય છે; કેમકે તેમને જાય છે, કે રખેને પટલાઇ કરવાની સત્તા જતી રહે. તેમને સત્તા છોડવી ગમતી નથી, પરિણામે ભોળાં દિલનાં ભાંડુઓનાં મનમનામણાં કરીને નાતિલાઓને પોતે કબજે રાખી રહે છે.

સંસ્કૃતિને વરેલાઓ સમજ્યા છે, કે એ સ્થિતિ અસહ્ય છે. વધતા જતા કુસંપ, ઝેરવેર ને દેશકલેશ વડે નાતો સડતા મુડદા જેવી દશા ભોગવે તે ન ખમાય એવી વાત છે; એટલે ભાંજગડિયાઓની આપખુદસત્તાને દફનાવ્યેજ છૂટકો છે. કોમીપત્રો ધારે તો આ દિશામાં સારો સેવા ફાળો ભરી શકે.

ઉપર વર્ણવી તેવી અધમ દશાના નિવારણ વાસ્તે સૌથી વધારે ને પહેલી જરૂર કેળવણીની છે, અને તેના ફલિતાર્થ સારૂ નાતમત કેળવવાની પણ એટલીજ જરૂર છે. મત કેળવાય તેમ તેમ અનિષ્ટ રિવાજો નષ્ટ થાય, ને ભણતરનો મહિમા સમજતો જાય તેમ તેમ વિદ્યોતેજક ભંડોળ ને છાત્રાલયો વધે અને એમ કરતાં કરતાં નાતોનો સિતારો સિકંદર થતો જાય.

હાલ તો ભાગલા વધે છે, તેમ તેમ વય, વિદ્યા ને ગુણ સ્વભાવના કળોડાંય વધે છે. વાડને તોડી શકાતા નથી; પરિણામે ગોત્ર તોડીને સગાઇઓ થતી લીડી છે. ભાગલા વધે છે, તેમ તેમ કન્યાની આપ-લેનો વ્યવહાર સંકુચિત થતો જાય છે; આર્થિક સ્થિતિ નબળી

પડે છે, વેપાર ઉદ્યોગની અભિવૃદ્ધિ થતી અટકે છે. “ ખાતું ને ખવરાવતું ” એ સિવાય નાતોમાં રહ્યું છે શું ? એવો જે પોકાર થઇ રહ્યો છે અને પોકારના ગર્ભમાં જે કરુણ દશ્યો દ્રવી રહ્યાં છે, તે સૌને નાશુદ્ધ કરવાની માત્રા શિષ્ટ કોટિનાં કોમીપત્રો દ્વારા મેળવી શકાય.

નાતસત્તા ન્હાનીસૂતી નથી; સ્વરાજ્યને પાંપણના પલ્લકારમાત્રમાં સર કરી શકાય એટલું તેનું પ્રયત્ન છે; પણ સત્તાનો જે સદુપયોગ થાય તોજ. બોરસદના સત્યાગ્રહનું દર્શાત જૂનું નથી. નાતસત્તા વડે સત્યાગ્રહને કેટલું બધું બળ મળ્યું હતું ? પરંતુ આજની દૃષ્ટિએ તો સત્તાનો દુરુપયોગ થતો નિરખાય છે. ભગવાન રામચન્દ્રના યુગની ન્યાયસત્તા તો વિરલ નાતમાંજ હશે; વિશેષ અંશે તો જર્મન કૈસરની આપખુદ સત્તાનુંજ શાસન પ્રવર્તે છે. અજકાલની પંચોની પટલાઈઓએ પ્રલયકાળને પાસે આણુવા માંડ્યો છે. જોરવાળો જીતે અર્થાત્ Might is Right એ તેનું (અ) નીતિસૂત્ર છે. નૈતિકત્વને કમજોર નાતિલાઓ ખીડ્યા ને સીડ્યા મૂંગોમાર વેડી લે છે. પોતે સમજતા હોય છે, કે આ ખોટું થાય છે. પણ તેઓ ખોલી શકતા નથી અથવા ખોલે છે, તો ફાવતા નથી. આવા સંજોગોમાં, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનું મહત્ત્વ ને સ્વમાનનું ભાન કરાવતું, એ ઉભય તત્ત્વોના સંરક્ષણને અંગે આપવા પડતા ભોગ માટેની પ્રશસ્ત ભાવના ઉત્પન્ન કરવી, એ કર્તવ્ય કોમીપત્રો દ્વારા અદા થઈ શકે.

ઠરાવો કાગળપરજ ન રહેતા હોય, અને રચનાત્મક કાર્યક્રમ દ્વારા નાત સુધારણાની વ્યવહારૂ પ્રવૃત્તિઓ મંડાતી હોય, એવી નાત પરિપદોનો પ્રભાવ જેવો તેવો નથી. એ દિશામાં કોમીપત્રો ઘણું કામ કરી શકે. ઉપર કહ્યું તેમ કેળવણી મંડળ જેવાં ભંડોળ ખોલી શકે કે હોય તેના સંવર્ધનના ઇલાજો કોમીપત્રો લઈ શકે. નાતના વિદ્યાર્થીઓ વાસ્તે છાત્રાલયો સ્થાપવામાં કોમીપત્રો સંગીન સેવા દઇ શકે. ખંડને ખૂણે ખૂણે વેરાઈ વસેલા નાતભાઈઓને નાતની ખચર અન્તર, ઘેર બેઠાં સમ્ભળાવનાર સન્દેશવાહક ખેપીઆનું કામ કોમીપત્રો કરી શકે. વિચાર વિનિમયનું, એકબીજાના પરિચયનું, મત કેળવનાર શિક્ષકનું, ઉત્તેજન ને પ્રોત્સાહન દેનાર પ્રતિનિધિનું; આપખુદસત્તા તોડનાર અંડખોરનું, ન્યાયી સત્તા સ્થાપવાની પ્રેરણા પાનારનું, ‘ ચોપાનિયાં શું કહે છે ’ ની સાહિત્ય ઢબે બદલામાં મળતાં કોમેતર પત્રોમાંથી અનુકરણીય અવતરણો લઇને સુન્દર વિચારોનું વિવિધ સાહિત્ય સંગ્રહવાનું વગેરે ઘણું કામ કોમીપત્રો કરી શકે.

કોમીપત્રોનું સ્થાન જેમ સમાજમાં છે, તેમ સાહિત્યમાં પણ નથી એમ નહિ, ન્મતનાતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું સાહિત્ય કોમીપત્રો મારફત મેળવી શકાય. નાતોની સાંસારિક, આર્થિક, કેળવણી વિષયક, વિધૂર વિધવાઓની વસ્તીની વિગતો ને માહિતીનું સાહિત્ય કોમીપત્રો દ્વારા મળે તેવું ને તેટલું અન્ય રીતે ન મળે. નાતનાતના જૂના જમાનાના પ્રખ્યાત પુરુષોનાં જીવન ગાથાવાનું સાહિત્ય પણ એજ આપે. સિવાય શિષ્ટ નિષ્ક્રમો, કાવ્યો, વાર્તાઓ વગેરેનું પ્રજા સાહિત્ય પણ કોમીપત્રોમાંથી તારવી શકાય તેમ છે. કોમીપત્રોની અવગણના કરનાર વર્ગને સવિનય હું પૂછીશ, કે ઉપર દર્શાવેલી સમાજ, સાહિત્ય ને ઝાંતિ ઉદ્યોગી રસસાગ્રમોથી અશ્વકૃત થતાં કોમીપત્રોની વિશિષ્ટતા આપની દૃષ્ટિમાં શાથી વ્યક્તી નથી ?

હકીકત ખોટી નથી, કે છાપખાનાં વધ્યાં છે, તેમ [હરિદાસને ભોગે છાપખાના ભાવ ઘટવા સાથે] છાપકામ તો વધ્યાંજ છે. કુદકે ને ભૂસકે કોમીપત્રોના નવા નવા અંકૂર ફૂટતાજ રહે છે. એ અક્ષર બોલતાં લખતાં આવડ્યા ને જરા ભુરસો વધ્યો, એટલે ભડાક લાઇને પત્રપ્રકાશનની પ્રવૃત્તિ આદરવી, એમાં કોમીપત્રનુ કથુંજ ગૌરવ નથી. તે જેટલા પ્રમાણમાં પોતાની કક્ષા જાળવી શકે, તેટલુંજ તે સમાજ ને સાહિત્યમાં સ્થાન લઇ શકે. ત્યાં લખાણ, વિચાર ને વ્યવસ્થાનો ખીચડો થાય છે, ત્યાં તેનાં તેજ ઝબૂકદીવડા જેટલાં રહે છે, અને એવાં પત્રો મરવાને આગશે જીવે છે, કે સ્વલ્પાયુષી નિવડે છે, એ બધું ખરૂં, પણ તેથી કોમી પત્રનું મૂળ મહત્ત્વ તરછોડી કઢાય નહિ. કોઈ સમ્પ્રદાયના અનુયાયીઓ ભૂડા હોય, તેથી સમ્પ્રદાયનાં રૂડાં તત્ત્વોને તો નજ વગોવાય; એજ દષ્ટિએ કોમીપત્રના મૂળ મહત્ત્વને ને તેના તંત્રસંચાલકને જોવાવાં જોઇએ.

પ્રતિષ્ઠા, લાગવગ, પ્રતિભા ને મૂડીનો વિચાર કર્યા સિવાય કોમીપત્ર પ્રગટ કરવાથી “ આગળ ધપીને પાછળ હટવા ” જેવું બને છે. કોમીપત્રનો તંત્રી ખુશામતખોર હોય, તો પત્રપૌલીસી “ નહિ ત્રણમાં તેરમાં કે નહિ છપ્પનના મેળમાં ”—એવીજ રહે છે. કોમીપત્રના તંત્રસંચાલકો કરેલ જતાં સાચેસાચું કહી દેનાર ઓજસવાળા ન હોય, તો પત્રપ્રાકટ્યને હેતુ બરાબર બર ન આવે. પત્ર તો નિર્ભયતા ઉપર નિર્ભર હોવું જોઇયે. સંચાલકો નાતના જૂના ને નવા ધડાતા ઇતિહાસ-ખનાવોના સક્ષમ જાણુબેદુ હોવા જોઇએ, પક્ષ અનુભવી ને વિદ્વાન જોઇએ; જૂઠામોઢા, જાવરી દેનાર કે પ્રસંગે તટસ્ત વૃત્તિ ધરનાર તો જાણે નહિ, પરંતુ “ મૂઠ્ઠ મારીને વાળતાં ” આવડે, એટલા મુત્સદ્દી ન હોય, તો સહન ઘણું કરવું પડે ને તેના પ્રમાણમાં પરિણામનું પોત પાતળુંજ ઉતરે.

ખીજી રીતે વિચારતાં, હાથમાં પત્રનું શસ્ત્ર આવ્યું એટલે ફાવે તેની સામે ને ગમે તેવી રીતે તો તે નજ ફેંકાય. કાગળ ને ક્લક્ષમપર દાણુ મેળવ્યો હોય, તેથી જરબડા તો નજ વળાય. નાત કે નાતનેતાઓ પાસે “તમે”ની ભાવનાને બદલે “ આપણે ” ની ભાવનાથી કામ લેવાય, તો હેતુસિદ્ધિ વહેલી થાય એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે.

કોમ કોમનાં જેટલાં પત્રો હોય, તે તમામ કાંઈ સ્વતંત્ર છાપખાનાં ન વસાવી શકે; જતાં છાપકામના અંગનાં નાણાં જો નિયમીત ચૂકવાતાં રહેતાં હોય, તો પત્રપ્રકાશનને નિયમીત કરી શકાય. છાપખાનાવાળા સાથે થયેલા મહેાં મુકાબલા પ્રમાણે નવા અંકનું લખાણ ને મૂક તેને વખતસર પહોંચાડતાં હોય, તો નિયમીતતા જાળવી શકાય, વિચાર ભેદ રહિત સમિતિ કે મંડળ જેવી સંસ્થા સ્થપાયલી હોય તો પત્રસંચાલકોને ધણી ફાંદ મળે. પત્રનાં લવાજમ ધાર્યા મળતાં નથી ને નાણાંની જરૂર તો નિત્યની રહે છે; એટલે નિભાવ ભડોળ જેવી ચોજના રચાયલી હોય, તો તે વડે ધણી મુશ્કેલીઓ મટે. વિદ્વાનો ને અનુભવીઓનું લેખક-મંડળ નિયત થયેલું હોય, તો લેખપસન્દગીમાં ધણી સરળતા જાળવાય. સ્થળે સ્થળેથી નાતસમાચારો મળતા રહે તે વાસ્તે ખર્ચ વ્હોરીને પણ પ્રયત્ન થતો હોય તો પત્રનું આકર્ષણ વધે ને તે વધારે વંચાય ને ફેલાય. અધીન મત એવો છે કે કોમીપત્રોમાં અન્ય વિષયો સાથે ટુંકી ટુંકી ને સામાજિક-ખાસ કરીને સ્વકોમના બખેડા ઉઘાડનાર ને અસરદાર ઉખેડનાર આપવીતી-કથાનકોની પસન્દગી થતી રહે, તો વધારે સારૂં. કોમને અતિ અગત્ય

સ્થક એવા મૂખ્ય મૂખ્ય વિષયો, પ્રત્યેક વર્ષ લગભગ વર્ષ દહાડો લંબાય, એટલી ચર્ચા ઉપ-
સ્થિત કરી આપે એવી દબે આવતા રહે તો અભ્યાસ, મનન ને અનુભવના ધડતર સાથે મંજુષ્ઠ
મત કેળવણી વાસ્તે તે બહેતર થઈ પડે. કામ એટલે કેવળ સંસારજીવનનુંજ પુતળું નહિ.
કામીપત્રના વાયકો ને ગ્રાહકો પણ મનુષ્ય છે, બની શકે તો કામના સવાલો ઉપરાંત સા-
હિત્ય, શિક્ષણ અને હુનરકળા ને વેપાર ઉદ્યોગના વિષયોથી કામીપત્રો અલંકૃત બલે થતાં
રહે. મનુષ્યજીવનનાં જેટલાં અંગનું વાચનસાહિત્ય આપી શકાય તેટલું આપવું; પરંતુ તે
સંગીન ને શિષ્ટ હોવું જોઈએ અને કામીપત્રની કક્ષામાંથી લપસાવી દેનારું ન હોવું જોઈએ.
એકજ કામ વાસ્તે, એકથી વધારે પત્રો પ્રકટ થાય, તેને હું ઇષ્ટ માનતો હોઈશ, તે કરતાં
વધારે અનિષ્ટ માનું છું, જે કાંડાવછોડ મિત્ર તરીકે રહી, ભાઈચારાની વૃત્તિથી વર્તીને
સાચા પ્રતિસ્પર્ધિ તરીકે તે પ્રકટ થતાં હોય, તો ઠીક છે, બાકી દરિદ્રાર્થમાં હિત છે તેટ-
લીજ અદેખાધમાં હાનિ છે. ધણીવાર સ્હામાસ્હામી ગાળોનો શ્રાવણ ભાદરવો વરસતો
અનુભવાય છે, એને સ્પર્ધા કોણ કહેશે? વિચારભેદમાં ભૂષણ છે, એટલું જ પાડાંખાર
કરવામાં દૂષણ છે. અનુભવે સમગ્રયું છે, કે કામીપત્રો ધર્મચાર્યોના ચાહ જીતે, નાતના
નેતાઓનાં ચિત્ત જીતેને નાતની સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ જીતે, તો કામીપત્રોના કડિન હેતુઓ પણ
મીણુ જેવા બને ને નાતના સુધાર ઉદ્ધારના પ્રયાસ ને અભિલાષ ઓછા બળે વધારે ફળે.

કામીપત્રોના વાયકો અને ગ્રાહકોએ પણ થોડી વાતો ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.
'પ્રજ્ઞાબન્ધુ' ના રૌપ્ય મહોત્સવ અંકમાં “વર્તમાન પત્રોનો યુગ” એ શિર્ષક હેઠળ
લખેલા લેખમાં મેં ઉલ્લેખ કર્યો હતો, તે પ્રમાણે ‘મદ્રિતિયા વાયક’ મટી જવાની ટેવ
પાડવી જોઈએ. ગમે તો ઉત્તેજનને ખાતર કે વાચવાના વ્યસનની ખાતર લવાજમ ભરીને
પત્રને પોતાનું બનાવવાની ભાવના નહિ ખીલે ત્યાં સુધી ગ્રાહકોની કમી સંખ્યાનાં રોદણાં
રોવાતાં જ રહેવાનાં. ગ્રાહક તરીકે કાયમ જ રહેવું હોય, તો લવાજમ મોકલવા માટે
સુદ્ધર્ત જોવાની જરાય જરૂર નથી રહેતી. પત્ર શા સાડે વિ. પી. થી સ્વીકારવું, તે હું સમજી
શકતો નથી. તેમ કરવાથી અંક મોડો મળે, ચૂંથાયલો મળે ને ટપાલ ખર્ચ ભરવું પડે. ગ્રાહક
હોય માટે ગમે તેમ ઘસડી કહાડેલો લેખ લેવો જ જોઈએ એવી વૃત્તિ નિર્મૂળ થવી જોઈએ.
જો બધા ગ્રાહકો લેખકા બની બેસે, તો પછી લખવાનું કોને વાસ્તે? કામીપત્ર જ કોને
સાડે? પત્રના એક એક પૃષ્ઠની કિંમત કાંઈ ઓછી નથી હોતી. તંત્રીને ‘ગ્રાહક કમી
થશે’ એવા ભયથી કે શરમ—ભલામણથી મોળો કે માલ વગરનો લેખ છાપી પોતાના
અંતઃકરણને ને માસિકના વિચારશીલ વાયકોને તથા ગુણુત ગ્રાહકોને અન્યાય કરવાનો
હક્ક નથી. તેવે રસ્તે તંત્રીને દોરવાનો ગ્રાહકને પણ હક્ક નથી.

ધણીખરી કામોમાં કામીભેદ ને કન્યા વ્યવહારનું દુઃખ એ બે વાનાં મૂખ્ય જણાય છે.
એના નિવારણનાં વ્યવહાર કારણ પ્રદર્શિત કરનાર, સરળ છતાં સંગીન લેખો ચાલુ ચર્ચામાં
કરે તો વહેલો નહિ તો મોડો મોડાંયે જરૂર અર્થ સરે.

આ ઉપરાંત કામીપત્રોએ વિચારવા ને આચરવા સરખા બીજા ધણાય મુદ્દાઓ હશે.
મેં તો મારોજ અનુભવ વ્યક્ત કર્યો છે અને મારા માસિકની પ્રતિષ્ઠા ને પ્રગતિ જે
પન્થે જઈ છે, તે જ દિશાસૂચનો નઝર કર્યા છે. તેમ કરવામાં કામીપત્ર મિત્ર પત્રકારની

હાંથી, ધરાઈપૂર્વક, હુલાવવાનો મહત્ત્વ, આશ્મ લક્ષ્યમાં નથી જ, હીલો. જનપ્રેમજનપ્રે
એ. બન્હું, હોય, તો તે સ્વંત્ર્ય ગણવડની વિનંતિ કરીને હવે છેલ્લે એક જ પ્રશ્ન આપની
મુખ્ય રહ્યું કરીશ:

એ પ્રશ્ન કેમીપત્રકારોનું સમગ્ર સંમેલન ભરવા વિષે છે. ચોથી ખડાયતા પરિષદ
પ્રસંગે અધ્યક્ષસ્થાનેથી રા. બ. કાંટાવાળાએ અને માનનીય મહેમાન ન્હાનાલાલ કવિએ
આ વિષે આદરણીય વિચારો દર્શાવ્યા હતા. ઇચ્છિતો હતો કે એ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન અન્ય
કેમીપત્રકારો ઉપાડી લેશે: પરંતુ આજ સુધી તે વિષે ઉદાસીન વૃત્તિ જ રખાયલી છે.
મને જાણ્યું દેશો, કે જે જે સવાલો ધણીખરી કામોને એક સરખા ઉપયોગી હોય, તે
સમજાવી સમગ્ર સંમેલનદ્વારા વિચારચર્ચા ચર્ચાઈ ને સહકારથી સન્માર્ગને ચીલે ચડાય
તો ખહેતર નથી? પત્રકાર પરિષદનું ધ્યાન ખેંચવાની રજા લઈને તેને ખાસ વિનંતિ
કરીશ, કે એમ લાગે તો આ સંપ્રદમાં એકાદ કરાવ કરવાની પ્રાપ્ત તકને તે ન ગુમાવે.

છેવડ, કોમ. એ. સમાજનું અંગ છે. સમાજને અપંગ રાખવો કે અલભરત, તેનો
નિર્ણય, કોમકોમતાં કર્વવ્યના ફલિતાર્થ પર, નિર્ભર છે. કોમોની ઉન્નતિ જેટલી વહેલી,
તેટલી સમાજને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ચાવી સહેલી; આ નિષ્પક્ષ દૃષ્ટિએ કોમીપત્રો
છટ્ટ છે અને તેની વિશિષ્ટતા વંદ છે.

કેશવ હ. શેઠ.

---

* નવેમ્બરની પહેલી, અને બીજી તારીખે અમદાવાદમાં મળેલી ગુજરાતી પત્રકાર પરિષદમાં
વંદ્યામહા, બાહ્ય.

પત્ર અને પત્રકાર.

વર્તમાનપત્રનો પ્રચાર છેલ્લાં દશ વર્ષમાં પુષ્કળ વધ્યો છે. અગાઉ સમાજના સામાન્ય અને વેપારી વર્ગ વર્તમાનપત્ર પ્રતિ બહુધા બેદરકાર જ રહેતા. માત્ર કેળવણી અને ફેટલોક શ્રીમંત વર્ગ તેને સહેજસાજ ઉત્તેજન આપતો. પણ યુરોપીય મહાભક્ત યુદ્ધ અને મહાત્મા ગાંધીજીની સત્યાગ્રહ અને અસહકારની હિલચાલો તો જનસમૂહને દેશ-પરદેશની અને ચાલુ રાજકીય વાતોમાં એટલો બધો રસ લેતા કર્યો છે કે પૂર્વે વર્તમાન પત્રના વાચકોની સંખ્યા જે આંગળીના વેટે ગણાય એટલી અદ્ય હતી તે જોતજોતમાં રેલના પાણીની જેમ વધી છે અને એવા સંખ્યાબંધ મનુષ્યો મળી આવશે કે જેમને સવારમાં દૈનિક પત્ર હાથમાં ન આવતાં એન પડશે નહિ. અને તેના પરિણામે વર્તમાન-પત્રોની સંખ્યા વધી છે અને તેની નકલો પણ બહોળી બપવા માંડી છે.

વળી આપણે અહિં અત્યારની પરિસ્થિતિમાં (વર્તમાનપત્ર જનસમૂહને જ્ઞાન અને કેળવણીનું સાધન યથા પડ્યું છે) જમતમાં જે મહાત્મ અને મહત્વના ફેરફારો અને નવીન બનાવો થયે જાય છે અને જે નવાં પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે તે સંબંધી માહિતી, વિવેચન કે ચર્ચા આપણા મસિકામાં કે આપણા સાહિત્યના ગ્રંથોમાં શોધ્યાજડે તેમ નથી. ખરી રીતે વર્તમાનપત્ર સામાયિક જીવન અને વિચારની વર્તીએમણી, આંછી આંધુરી માહિતી જનસમાજને પૂરી પાડે છે. અને એ રીતે જનતાની જાગૃત્તા અને જાનપિપાસા સંતોષવાનું તે ઉત્તમ કાર્ય કરી રહ્યું છે. આમ આપણા સમાજજીવનમાં વર્તમાનપત્ર ફેટલું મહત્વનું સ્થાન લે છે તે સહજ સમજશે.

(વર્તમાનપત્ર આપણને પાશ્ચાત્ય સુધારા તરફથી મળેલી એક ઉમદા બક્ષિસ છે.) મનુષ્ય સ્વભાવમાં એવા અંશો રહેલા છે કે તેને નવું નવું જાણવાને અને સંબંધવાને, જિજ્ઞાસા, કુતુહલતા અને શોખ સ્વાભાવિક હોય છે. પૂર્વે જે તે રાજ્યો દેશપરદેશના સમાચાર પોતાના સુબા, હાકિમ કે ખાસ એજન્ટ દ્વારા નિયમિત રીતે મેળવતા અને વેપારીઓને એવી માહિતી જૂદજૂદે ગામથી તેમના આડતીઆ તરફથી લખાઈ આવતી. સિવાય, મુસાફરો, જત્રાણુ અને સાધુસંતો બહારની નવાબુની ખબર લઈ આવતા. તૈ વખતે છાપખાના જેવું આપણે અહિં કાંઈ સાધન નહોતું એટલે જે તે સંદેશ, ખબર અને પત્રો, ખેપીઆ કે કચુતર મારફતે મોકલાવાતી. આ સાધનો વળી, બધાને ઉપલબ્ધ નહોતાં. માત્ર ગણ્યાગાંઠ્યા ગૃહસ્થો, વેપારીઓ કે સત્તાધિકારીઓ તેના ઉપયોગ કરી શકતા. આ સંજોગમાં પ્રજાજીવન સંકુચિત અને અણવિકસેલું રહે એ દેખીતું છે. પણ અત્યારે એ સ્થિતિ પલટાઈ ગઈ છે અને વર્તમાનપત્ર આપણને આખી દુનિયાના નવા નવા સમાચાર દરરોજ આપે જાય છે એ આજુ પુશી થવા જેવું નથી.

(વર્તમાનપત્રનો આશય વાસ્તવિક રીતે ગામ પરગામના સમાચાર મેળવી તે પ્રસાર પાડવાનો છે. પણ હાલ તો તેનું કાર્ય ક્ષેત્ર બહોળું બન્યું છે અને તે બંને તંદેશી માહિતી આપવા ઉપરાંત લોકમત કેળવવામાં, પ્રજાનું હિત સાચવવામાં, પ્રજાના હક માટે ચાલુ

ઉઠાપોહ કરવામાં, પ્રળના દુઃખ અને ફરિયાદ બહાર આણવામાં અને તે માટે હાથ મારવામાં અને જનસમૂહ માટે, જ્ઞાન, શિક્ષણ અને મનરંજન કરે એવા આનંદના સાધનો પૂરા પાડવામાં સમાયેલું છે; અને તે યથાર્થજ છે.

(તેના શક્તિ, સામર્થ્ય અને પ્રભાવથી વર્તમાનપત્ર સમાજજીવનમાં એક પ્રબળ સત્તા સમાન લેખાય છે. તેનો અવાજ—અભિપ્રાય લોકમતના ખ્વનિ તરીકે સરકાર પણ સ્વીકારે છે અને તેના લખાણની અસર સરકાર અને પ્રજા ઉભય પર ઊંડી થાય છે. અને જનસમૂહના શિક્ષણ માટે તો તે એક ઉત્તમ સાધન થઈ પડ્યું છે.) ખરું પૂછાવે તો વર્તમાનપત્ર વિના આધુનિક જીવન તદ્દન નિરસ થઈ પડે. વળી જીવન વિકાસ માટે તેને અન્ય જીવન પોષક વસ્તુઓની જેમ આવશ્યક લેખી શકાય.

આપણે હવે વર્તમાનપત્ર નવી નવી અને તાજા ખબર વગેરે, કૃત્રી રીતે મેળવે છે તે વિચારીએ.

પ્રથમ તો રૂટર, એસોસિએટેડ પ્રેસ જેવી કેટલીક કંપનીઓ સ્થપાએલી છે, જેનું મુખ્ય કામ, દેશ પરદેશમાં પ્રતિદિન બનતાં અગત્યના બનાવોની તાજા ખબર પોતે નિયત કરેલા કાર્યકુશળ એજન્ટો મારફત એકઠી કરી તે સતત વર્તમાનપત્રોને વિદ્યુતના તાર અને તાર વિનાના સંદેશ દ્વારા, પહોંચાડવાનું છે. આથી સમસ્ત જગતની માહિતી વખતો-વખત મેળવવામાં ઘણી સરળતા થયેલી છે.

વિશેષમાં તે સંદેશ તાબડોતોબ મળે તે માટે વિજ્ઞાનની છેલ્લામાં છેલ્લી શોધનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પૃથ્વીની સરતના પરિણામ મુજબની શોખીન પ્રળને તુરતજ જણાવવાને ‘ઈડિયન હેલી મેલ’ ઉઠાવેલું સાહસ એના દૃષ્ટાંતરૂપે નોંધી શકાય. તેમજ વૈશ્વલીમાં ભરાએલું ખ્રિદિશ સામ્રાજ્ય પ્રદર્શન ખૂલ્લું મક્કતી વખતે નામદાર શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જનો સંદેશ પૃથ્વીના છેક છેડેના અને જૂદા જૂદા ભાગોને, આખા મીચીને ઉઘાડીએ એવી ઝડપે પહોંચી વળે, તે પરથી આધુનિક જગત સાથે વિજ્ઞાનના સાધનો દ્વારા આપણો સંબંધ અને વ્યવહાર કેટલો નિકટ, સરલ અને વ્યવસ્થિત થયો તે લક્ષમાં આવશે.

બીજું, મોટા અને પ્રસિદ્ધ શહેરોમાં ખાસ ખબરપત્રીઓ રોકવામાં આવે છે, જેઓ લાંબા સમાચાર પોતપોતાના વર્તમાનપત્રને વખતોવખત લખી મોકલે છે. વર્તમાનપત્રોને ચાલુ અને અગત્યના બનાવોની ખબર આગળથી ખબર પૂરી પાડનારી જૂદી જૂદી કંપનીઓ તરફથી મળી ચૂકેલી હોય છે. એટલે તેઓ વિગત કે બનાવ પર વિશેષ લક્ષ ન આપતાં, મૂખ્યત્વે તે બનાવ પાછળ કાર્ય કરી રહેલા કારણો અગરતો વ્યક્તિઓનો નિર્દેશ કરવામાં અને તે વિષે પ્રચલિત અભિપ્રાય શો છે તે દર્શાવવામાં યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરે છે. એટલે અગાઉ મળેલા સમાચારમાં જે કંઈ ગુંચવાએલું અથવા તો ન સંમળ્ય એવું હોય તેની ઉકેલ થઈ જાય છે. તેમજ તે આપણને સ્વતંત્ર રીતે અભિપ્રાય બાંધવામાં કે અનુમાન કરવામાં ઉપદારક થઈ પડે છે. જે કે તે પત્રોમાં ખબરપત્રીઓના વ્યક્તિગત અભિપ્રાયનો પાસ-દોષ-તો આવવાનો જ.

ત્રીજું, મેળાવડાઓ, ભાષણો, સમારંભો વગેરે બનાવો જે વારંવાર થાય છે તેની સવિસ્તાર નોંધ લેવાનું, તેનો રીપોર્ટ કરવાનું કાર્ય વર્તમાનપત્રનું એક અગત્યનું અંગ મનાયું છે અને તે પાછળ ખૂબ લક્ષ્ય પાળ્યું અપાય છે. છતાં ભાષણોના રીપોર્ટ યથાસ્થિત નથી લેવાતા અને રીપોર્ટરો વખતોવખત ભૂલભરેલા અને ભ્રમજનક રીપોર્ટ કરે છે એવી ફરિયાદ આપણે અહિંજ નહિ પણ બધા દેશોમાં વત્તીઓછી સામાન્ય છે.

પરંતુ અહિં એટલું કબુલ કરવું જોઈએ કે હજી તેમાં-રીપોર્ટિંગમાં-આપણે છેક પહોંતી છીએ. કેમકે ટુંકાક્ષરી લેખન પદ્ધતિનો પ્રચાર કે ઉપયોગ આપણે ત્યાં પ્રગતી રીતે નહિ હોવાથી આપણા ઘણાખરા ભાષણો અક્ષરસઃ લેવાતા નથી અને કેટલીક વખત તો જેમ તેમ અને ઉપસક નોંધ લેવાવાથી ગંભીર ભૂલો થયાની જે ફરિયાદ આવે છે તેમાં કેટલુંક વળુદ રહેલું છે. ઇંગ્લાંડ આદિ આગળ વધેલા દેશોમાં રીપોર્ટિંગનું કાર્ય એટલું બધું ઝડપી અને વ્યવસ્થિત ગોઠવાઈ ગયેલું છે કે પાર્લામેન્ટમાં એકાદ અગત્યનું ભાષણ અપાયું હોય તો તેનો આખો રીપોર્ટ માત્ર અડધા કલાકમાં બહાર વર્તમાનપત્રમાં વાંચવાને મળે છે અને તે અક્ષરસઃ હોય છે. ટુંકાક્ષરી લેખન પદ્ધતિ જેમ ઇંગ્રેજી માટે છે તેમ દેશી ભાષાઓ માટે તૈયાર થવી જોઈએ છીએ. તે દિશામાં પ્રસંગોપાત કાંઈક પ્રયત્ન થયેલા છે પણ તે પ્રતિ હજી વિશેષ લક્ષ્ય આપવાની અને તેનો બહોળો પ્રચાર થાય એવી તજવીજ થવાની અગત્ય સૌ કોઈ સ્વીકારશે.

ચોથું, પ્રસંગોચિત અને મુદ્દાના પ્રશ્નપર લાગતા વળગતાનું અને પ્રશ્નનું લક્ષ્ય દોરવાને વર્તમાનપત્રમાં હરહંમેશ પત્રો અને ચર્ચાપત્રો લેવામાં આવે છે. લોકમત ફળવવાનો અને પ્રજાની ફરિયાદ અને લાગણી જાણવાનો આ એક ઉપયોગી માર્ગ છે. અને જન-સમૂહને જાગૃત કરવામાં પણ તે મદદગાર થઈ પડે છે. આ સિવાય મોટા અને જાણીતા પુરોષોને 'ખુલા પત્રો' લખવા એ પણ લોકમત પ્રકટ કરવાની એક રીતિ છે પણ તેનો ઉપયોગ કાંઈ ખાસ કારણ પ્રસંગે જ થાય છે.

પાંચમું, વાદવિવાદના કે કોઈ ગંભીર અને મહત્વના પ્રસંગે આગેવાન પુરોષોની મુલાકાત લઈ તે વિષે તેમના અભિપ્રાય જાણી તે પ્રસિદ્ધ કરવાથી કેટલીકવાર જાણુવા જેવી અને ઉપયોગી માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી વર્તમાનપત્રના ચાલકો ખાસ ચર્ચાતા અથવા મહત્વના વિષયો પર વારંવાર વિદ્વાન અને પ્રસિદ્ધ લેખકો પાસે ઉપયોગી લેખો લખાવી જે વિચાર સાધન રજૂ કરે છે તે તે વિષયનું જ્ઞાન મેળવવામાં અને સમજવામાં કીમતી સેવા બજાવે છે.

છઠ્ઠું, જાહેર પુરોષોના ચારિત્ર્ય નિરૂપણ (Character study) તેમના ગુણદોષ અને વિસિષ્ટ લક્ષણો સાથે-અવારનવાર વર્તમાનપત્રમાં આવે છે. એ રૂઢિ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. તેમાં પણ કેટલાક સારા અંશો રહેલાં છે.

સાતમું, કેટલાક દૈનિકપત્રો ચોક્કસ દિવસોએ ચિત્રકળા, રંગભૂમિ, સિનેમા, મોટર

અને સોટરિંગ, ધુસ્તકા, વેપાર રોજગાર, હંફળીઆરીંગ અને નૂદા નૂદા વિષયો પર ખાસ કોલમો રાકી, નવી, તાજા અને સુધ્ધા સહિતી શ્રારાફરતી શાયકને આપે છે અને તેની યોગ્ય કદર થાય છે જ.

અને છેવટે વર્તમાનપત્રમાં પ્રસંગાનુસાર ચિત્રો આપવાની હાલ વ્યવસ્થા થયેલી છે અને ફેટલાક પત્રો તો દર અઠવાડિયે સચિત્રજ નિકળે છે. તેનો લાભ પણ ઓછો નથી. જનસમૂહને વિધિવિધ પ્રકારનું જ્ઞાન આપવામાં અને જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવામાં ચિત્રોનો ઉપયોગ ઉપયોગી સહાયતા આપે છે.

આ તો આપણે વર્તમાનપત્ર કેવી રીતે તૈયાર થાય છે અને તેમાં કેવા વિચાર અને વિષયને પ્રાધાન્ય અને સ્થાન આપવામાં આવે છે તે જોયું. પરંતુ એટલામાંજ વર્તમાનપત્રનું કર્તવ્ય સમાપ્ત થતું નથી પણ ખરી રીતે તે લોકમત ફેટલે દરજ્જે અને કેવી રીતે રજુ કરે છે અને કેળવે છે તે પર તેની ઉપયોગિતા અને લોકપ્રિયતાનો આધાર રહેલો છે.

વર્તમાનપત્ર તો આ જગનામાં લોક-ભાગણી અને વિચાર વ્યક્ત કરનાર એક પ્રકારનું વાજાંત્ર છે. તે લોકમત પ્રદર્શિત કરે છે એટલું જ નહિ પણ પ્રજાની અકચણી અને ફરિયાદ આગળ આણી તે દર શ્વા ચકીલાત કરે છે; તેમજ લોકની ભાગણી અને હક મેળવી આપવામાં મદદગાર થાય છે. વાસ્તવિક રીતે પ્રજાજન સ્વલંત્ર રીતે ચિંતન પામે, ખીલે અને ફાલે તે સાથે જનતાના આશા અને અભિલાષ, મહેચ્છાઓ અને મનોરથો, સિદ્ધ કરવામાં તેની કુમકે ઉભા રહી સતત ચળવળ કરવામાં તેની સાર્થકતા છે. જો એનું મુખ્ય કર્તવ્ય લેખાવું જોઈએ.

રાષ્ટ્રનું નિર્માણ સમજના સુખ, શાંતિ અને સંપના અર્થે છે. પણ અત્યાર સુધી બન્યું છે એવું કે બળીઓ સત્તાવાન થઈ પછી બધા અધિકાર અને અખત્યાર બધાવી પડે છે. એટલે સત્તાધિકારી અને પ્રજા વચ્ચે એક જાતનો અંતર અને વિરોધ હંમેશ રહ્યા કરે છે. દેશના હાકેમો આપણે જાણીએ છીએ કે ઘણીવાર પ્રજાની દૃષ્ટિને જોઈ શકતા નથી અથવા તો લોકમત લક્ષમાં ઉતારવા તરદી લેતા નથી. તેમના વિચાર તો કેમ વધુ સત્તા, ધન અને મુલક મેળવાય તેમાં ગુચ્છાયેલા રહે છે અને સમજના શ્રેય અને ઉત્તિ માટે ઉપાય યોજવાનું કવચિતજ બની આવે છે.

તથી પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે વર્તમાનપત્ર ધ્વિં છે તો ઘણું ઉપયોગી અને સંગીન કાર્ય કરી શકે. સરકાર અને પ્રજા બિચ વચ્ચે તે સેતુરૂપ છે. લોકભાગણી અને વિચાર, લોક-ભાગણી અને ફરિયાદ જેમ તે સરકારને સારી રીતે સમજાવી શકે તેમ સરકારની રાજ-નીતિ અને ધોરણ તે પ્રજાને પણ સમજાવે. વળી પ્રજામતનું પ્રાબલ્ય જામે અને રાજ-વહિવટ પણ પ્રજાના ધ્વિંજાનુસાર ચાલે એ પ્રમાણે તેની વર્તમાનપત્રની રીતિનીતિ જેટલે દરજ્જે નિયમિત થાય તેટલે દરજ્જે તે પ્રજાના ચિત્ર કે પ્રજામતના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વીકારાય અને તેનું વજન પડે.

લોકમતના પ્રતિનિધિ અને વાજાંત્રરૂપે વર્તમાનપત્ર જેમ પ્રજાની માથણી અને

અભિપ્રાય સરકારને પહોંચાડે છે. તેમ તેના મિત્ર તરીકે સમાજમાં એક ખીછા કાઢેા વચ્ચે એખલાસ અને ભાઈ ચારો વધારવા, સંપ અને એકતા સાધવા પણ એકસરખો પ્રયત્ન કરે. સમજાવે તો જુદી જુદી જાતો અને ધર્મવાળાની બનેલી છે પણ તે એક રાજ્યસત્તા નીચે હોવાથી તેમનામાં સામાન્ય હિત અને એકતાના અંશો થોડા ઘણા, પ્રકટ કે અપ્રકટ રહેલાં છે. છતાં તેમાં વિરોધી અને અંગત સ્વાર્થ અને લાભના અંશો પણ બળજોરી કરવાનું ચૂકતા નથી. તેથી એક ખીજના હકને કે હિતને નુકશાન કે ઇજા ન પહોંચે, દરેક પોતાપોતાને માર્ગે આગળ વધી શકે, ને સાથે સાથે સામાન્ય હિત સચવાય અને એકતા દૃઢ થાય એ રીતે પ્રજામતને કેળવવા અને પંચરંગી અંગોની બનેલી સમાજમાં ભતૃભાવ અને રાષ્ટ્રીય એકતાની લાગણી મજબૂત કરવા વર્તમાનપત્ર જે કાંઈ સેવા કરે તે કિમ્તી અને આશીર્વાદરૂપ થઈ પડે.

(આમ, લોક વિચાર અને અભિપ્રાયને કેળવવાનું, તેને યોગ્ય માર્ગે વાળવાનું, તેને ચોક્કસ સ્વરૂપ આપવાનું કાર્ય પણ તે સારી રીતે પાર પાડી શકે.)

(પણ આત્મથી વિશેષ મહત્વનું કાર્ય તેને શિર રહેલું છે અને તે જનતામાં જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવાનું, ન્યાય અને વધતા જતા વેપારહુન્નર, વિદ્યાકળા વગેરે જ્ઞાનનો લાભ ચાલુ રીતે આપવાનું, સંક્ષેપમાં તેના આર્થિક, માનસિક, શારીરિક અને આત્મિક વિકાસમાં સમજાવવાનું થઈ પડે, તેની ઉન્નતિ અને સુખ સાધવાનું છે.)

તેટલા માટે વર્તમાનપત્રને ધંધો પવિત્ર અને માનનીય ગણાય છે. તેની જવાબદારી અને કર્તવ્ય જેમ ભારે અને ગંભીર છે તેમ સરકારમાં અને સમાજમાં તેની પ્રતિષ્ઠા અને લાગવગ પણ બહોળા અને ગૌરવભર્યા છે.

આ ધોરણે વર્તમાનપત્રનું કાર્ય થયે જતું હોય તો એનાથી સુંદર અને ઉત્તમ કાર્ય ખીજું શું હોઈ શકે ? પણ અન્ય ધંધાઓમાં બને છે તેમ એમાં પણ પક્ષપાત અને સ્વાર્થતા દોષો રહેલાં છે. દાખલા તરીકે, તેમાં જે ખબર અને નોંધ લેવામાં આવે છે તે વચ્ચેથી, શુદ્ધ અને પૂરેપૂરી નહીં પતાવતાં તેમાં પત્રની પોલીસીને અનુસરતા ફેરફાર, કાપકુપ અને સુકારાવધારા કરવામાં આવે છે. તે પત્રે અંગીકાર કરેલી પોલીસીને અનુકૂળ અને સમર્થન કરનારી ખબર કે નોંધ હોય તો તેને આખી અને આગળ પડતી રજૂ કરશે, ન્યારે વિરૂદ્ધ પક્ષની હકીકતમાં ફેરફાર અને કાપકુપ કરી તેને ગૌણ સ્થાન આપશે. આનું સમજાવવાનું વર્તમાનપત્રમાં બને છે પણ એ રીતે વાળખી તો નજ કહી શકાય. આ પ્રજાને વર્તમાનપત્ર એક અર્થથી, એક બાજુનું ધોરણ સ્વીકારે એ જેમ ન્યાયી નથી તેમ વર્તમાનપત્રની એવી રીતિ નીતિ, આદર્યોગ્ય નજ થવી જોઈએ.

અધિકૃત સિદ્ધાંત અને ધોરણના મતભેદના સમયે જુદા જુદા તાં બંધાઈ, જે તે પક્ષનું વર્તમાનપત્ર પોતાના પક્ષ કે વર્ગની વકીલાત કરે અને પોતાને મનગમતા અન્ય

અનુકૂળ વિચાર અને અભિપ્રાય ફેલાવે એ પદ્ધતિ-ધોરણ કંઈક સમજી શકાય તેવું છે પણ એવો કેટલોક શ્રીમંત વર્ગ છે, જે ઇરાદાપૂર્વક સંખ્યાબંધ વર્તમાનપત્રો ખરીદ કરી લઈ, 'એકહથ્થુ વહિવટ દ્વારા, પ્રજ્ઞના હિતનો પ્રશ્ન બાજુએ રાખી પોતાના સ્વાર્થના અને લાભનાજ વિચાર પ્રકટ કરાવે અને ફેલાવે એ તો વખોડી કઢાવું જોઈએ. એનું પરિણામ એ થાય છે કે જનસમાજને પૂરી અને સાચી હકીકત મળતી નથી અને સીન્ડ્રીકેટ કે કોઈ અમુક વ્યક્તિએ હસ્તગત કરેલાં વર્તમાનપત્રો જે પ્રકારની માહિતી અને અભિપ્રાય રજૂ કરે છે તે પ્રમાણે વાચક વર્ગ દોરાય છે. આ તો ખુલ્લો અત્યાચારજ કહેવાય. મી. એચ. એન. એક્સપ્રેસનું 'વોર એન્ડ સ્ટીલ અને ગોલ્ડ' એ નામનું પુસ્તક વાંચેથી અગર તો કપ જેવી મોટી કંપનીના માલિકા અને ઇરાન અને ઇથિયોપિયાના તેલના કુવાઓ અને વેપાર એક હથ્થુ લેવાને જૂદા જૂદા દેશોના ધનાઢ્યો અને તેમનાથી દોરાયેલી સરકાર પણ કેવી રીતે અખતયાર કરે છે અને તેમાં વર્તમાનપત્રોનો કેવો હીન ઉપયોગ થાય છે એ હકીકત જાણવામાં આવતાં આપણને કંપારી વધટે છે.

મહાન યુરોપીય યુદ્ધ દરમિયાન ખરા કટોકટીના વખતે મી. એક્સપ્રેસને પ્રધાન મંડળમાંથી ઉમેરી નાંખવાને લોર્ડ નોર્થકલીફના પત્રોએ કેવી હામ બીડી હતી અને તે અળવળ કેવી ફતેહમંદ નિવડી હતી એ વાચકના ધ્યાન બહાર નહિ હોય. વળી આપણે અહિં એંગ્લો ઈંડિયન જાપાઓ પણ કેવી રીતે અખતયાર કહે છે, એ દરરોજના અનુભવ ની વાત છે. તેથી વિલાયતના "ટાઇમ્સ" પત્રના હાલના માલિકાએ, એ પત્ર, જે દેશની એક મહાન સંસ્થારૂપ લેખાય છે, તેનો કબજો ગમે તે કોઈના હાથમાં જઈ પડી તેને દુરુપયોગ ન થાય એ હેતુથી હમણાંજ એક્સ પ્રકારની વ્યવસ્થા કર્યાનું, તે માટે એક કમિટી નિમ્નાનું લખાણ પ્રસિદ્ધ થયું છે તે જોઈએ અર્થસચક નથી.

એજ પ્રમાણે મોટી મોટી જાહેર ખર્ચર આપનારી શ્રીમંત વેપારી કંપનીઓ વર્તમાન પત્રોમાં જાહેર ખર્ચર દ્વારા પુષ્કળ પૈસા આપીને કેવો કાણુ મેળવે છે, અને તેમની પાસે પોતાના લાભના ખરાખોટા રીપોર્ટ પ્રકટ કરાવે છે અને એ રીતે જન સમૂહને ભોળવે છે એ હકીકત પણ જૂઝવા જેવી નથી.

ખરી રીતે વર્તમાન પત્રોમાં છપાતી હકીકત કે રીપોર્ટમાંથી આપણે હમેશ અમુક ટકા બાદ કરીને તે હકીકત કે રીપોર્ટનો સમતોલ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો જોઈએ છીએ. આવાજ કોઈ કારણથી મહાત્મા ગાંધીએ, હું સમજું છું તેમ, તેમના પત્રોમાંથી જાહેર ખર્ચરનો બહિષ્કાર કરેલો છે.

આજ કાલ તો યુરોપ અમેરિકા આદિ દેશોમાં એક્સ શ્રીમંત કે વેપારી વર્ગ મોટી સિન્ડ્રીકેટ કરી સંખ્યાબંધ પત્રો કબજે કરે છે અને તે દ્વારા પોતાના સ્વાર્થના વિચાર ફેલાવે છે. પણ એ રીતે ખરો પ્રજ્ઞમત વ્યક્ત થતો નથી અને એજ સમાજને અને રાષ્ટ્રને નુકશાનકર્તા છે. આ એક એવો ભય-રોગ-ઉદભવેલો છે કે જેને હાંકી કાઢવો યા ટાળવો એ અતિ મુશ્કેલ કાર્ય છે. અને રાજદ્વારી પુરૂષો પણ એ જાળમાં સપડાએલા હોવાથી એની ગંભીરતાનો પાર નથી.

વળી સરકાર પણ વખતોવખત જે હકીકત પ્રગળે આપે છે તે બહુધા તુટક, કાપકુપ કરેલી, કંઈક દાખી રાખેલી હોય છે અને તે પુરેપુરી કે તદ્દન સાચી તો હોતીજ નથી. એટલે વાચકે વર્તમાનપત્રમાં છપાયેલી હકીકતનો વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

આ દોષ દૂર કરવાને છુટાછવાયા પ્રયત્ન ખપ આવ એમ નથી. તે માટે જબરજસ્ત હિલચાલ પ્રગ્ન તરફથી થવી જોઈએ અને તે માટે પ્રથમ લોકમત કેળવવો જોઈએ છીએ. પણ તે આશાજનક દિવસ હજી ઘણું દૂર છે.

દિલ્લગીરી માત્ર એટલી છે કે શુદ્ધ, સાચી અને પુરેપુરી હકીકત પ્રગળે મળે એ તરફ કોઈ પણ પુરતું લક્ષ આપતું નથી.

વસ્તુસ્થિતિ એવી ઉભી થઈ છે કે અત્યાર સુધી સંસ્કૃત અને દેવનાગરી લિપિનો જે પ્રભાવ પડતો તેવો કાણુ હાલ વર્તમાનપત્રે પ્રાપ્ત કરેલો છે અને જનસમૂહ પર તેની અસર પણ બહોળી થયે જાય છે.

વાસ્તે વર્તમાનપત્રનો ઉપયોગ એક પવિત્ર સાધન શક્તિ અને સેવા કાર્ય તરીકે થવો જોઈએ છીએ. વળી તેનો હેતુ અને રીતિનીતિ-પોલીસી-એવા ધડાવાં જોઈએ કે તે જેમ બને તેમ પુરેપુરી અને સાચી હકીકત પુરી પાડે, તેના વહિવટ ન્યાય અને નીતિના ધોરણે ચલાવે, પ્રગ્નકનું રક્ષણ કરે અને તેનું હિત સાચવે; તેમજ પ્રગ્નના સ્વાતંત્ર્ય અને ઉન્નતિ અર્થે સતત પ્રયત્ન કરે. ગ્રંથેપમાં દેશમાં આબાદી, સંપત્તિ અને સુખ અને સંપ જનમે એવા ઉપાય યોજે; તેમાંજ તેની મહત્તા અને પ્રતિષ્ઠા રહેલાં છે. ત્યારેજ જે મરતમો અને સત્તા પૂર્વે આપણા મહાજનો અને પંચા ભોગવતા હતા તેના કરતાં અનેક ગણી સેવા કરવાનાં શક્તિ, માન અને આત્મક તેને પ્રાપ્ત થશે એટલુંજ નહિ પણ પ્રગ્નજીવનના વિકાસનું તે એક અગત્યનું અંગ થઈ પડશે.

આ પરથી વાચક જોઈ શકશે કે પત્ર અને પત્રકાર પર કેટલી બધી પવિત્ર ફરજ અને ગંભીર જવાબદારી રહેલાં છે. આપણે ઇચ્છીશું કે તે સેવા કાર્યને પહોંચી વળવાને પ્રભુ તેમને શક્તિ અને સામર્થ્ય આપે.

હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ.

સાપ્તાહિક પત્રો.

—:૦:—

દરરોજ આપણને ખોરાક વગર ન ચાલે તેમ દરરોજ આપણને વર્તમાનપત્ર વાંચ્યા વગર પણ ન ચાલે એ સ્થિતિ હાલ ઉત્પન્ન થઈ છે. આ સ્થિતિમાં દૈનિક વર્તમાનપત્રની હાલ જેટલી માગણી છે તેટલી અઠવાડિકની નથી પણ તેથી અઠવાડિક પત્રની અગત્ય ઝોઘી થતી નથી. અઠવાડિક પત્રની અગત્ય જૂદીજ રીતે છે. એમ જોવામાં આવ્યું છે કે ધંધામાં રચ્યાપચ્યા લોકોને દરરોજ એક આખું પત્ર વાંચવાની ફરસદ પણ હોતી નથી. તેઓને દરરોજ કાંઈ ને કાંઈ ખબરો જોઈએ છીએ તેથી તેઓ દૈનિક પત્ર વાંચે છે ખરા, પણ માત્ર ખબરોનાં મથાળાં જોઈ ખપપૂરતું વાંચી લે છે. અથ્ર લેખો અને બીજી ઘણી બાબતો તેઓ લક્ષ્યપૂર્વક વાંચતા નથી. આ વર્ગના તેમજ જેમને હમેશ ને હમેશ ખબરો જાણવાની ઉત્કંઠા નથી તેઓને અઠવાડિક પત્ર વધારે ઉપયોગી થઈ પડે છે.

અઠવાડિક પત્રને તેની વસ્તુની તૈયારી માટે દૈનિકપત્ર કરતાં વધારે સમય અને તક મળે છે. એટલે વિષયની હરેક બાબતની ચર્ચા વધારે ગંભીર રીતે અને વધારે અભ્યાસ-પૂર્વક તે કરી શકે છે. આ શિવાય ચાતુ બનાવાને લગતી ચર્ચા ઉપરાંત, રાજકીય તેમજ સામાજિક, ઔદ્યોગિક અને ધાર્મિક બાબતો વિષે પણ તે સ્વતંત્ર લેખો મારફત ચર્ચા કરી શકે છે. દૈનિક પત્રમાં જ્યારે હમેશાં ગમે તે પણ પુષ્કળ ખબરો આપેલી હોય છે ત્યારે અઠવાડિક પત્ર આખા અઠવાડિયાની ખબરોમાંથી ઘણી ઉપયોગી અને નોંધવા લાયક ખબરો લે છે અને પોતાના વાચક આગળ અઠવાડિયાની વાંચવા જેવીજ ખબરો રજુ કરે છે.

બહુ મોટાં શહેર શિવાય નાનાં શહેરોમાં દૈનિક પત્રના વાંચનાર કે તેને માટે પૈસા ખર્ચનાર બહુ ઓછા હોવાથી દૈનિક પત્ર ત્યાં નબી શકતું નથી એટલે ત્યાં અઠવાડિક પત્રની જરૂર રહે છે. વળી નાનાં શહેરોમાંથી, લોકો ધંધા ઉદ્યોગ માટે મોટાં શહેરોમાં જઈ વસેલા હોય છે અને સ્થાનિક બાબતોની ખબરો વધારે સારી રીતે તો સ્થાનિક પત્રોજ આપી શકે એટલે નાનાં અગર મોટાં શહેરોમાં અઠવાડિક પત્રની હરેક સ્થળે જરૂર રહે છે. અમદાવાદનું એક અઠવાડિક પત્ર, બહારગામમાં તેમજ ખુદ અમદાવાદમાં તેની સ્થાનિક ખબરો અને સ્થાનિક ચર્ચા માટે જેટલું વંચાય છે તેટલું બીજી કોઈ બાબત માટે વંચાતું નથી એટલે સ્થાનિક અગત્યથી અઠવાડિકની માગણી થતી રહે છે અને તેથીજ ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં, “ગુજરાતી”, “ગુજરાતી પંચ”, “પ્રજાબન્ધુ”, “સયાજીવિજય”, “નવગુજરાત”, “ગુજરાતમિત્ર”, “દેશોમિત્ર”, “ભરૂચમિત્ર”, “ભરૂચ સમાચાર”, “સૌરાષ્ટ્ર”, “કાઠિયાવાડ ટાઇમ્સ” વગેરે પત્રોની માગણી થતી રહી છે અને તેમની ઉપયોગિતા છે. સલાગ્રહ અને અસહકારની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ તે પહેલાં ગુજરાતી ભાષામાં “મદાદા” કે “સોશિયલ રિકૉર્ડર” પત્ર જેવાં મોટે ભાગે વિચાર જ આપનારાં પત્રો નહોતાં. ખબરો અને ચર્ચા ભેગી આપનારજ પત્ર હતાં. માત્ર વિચાર આપનારાં પત્રનાં વાચક વધારે સુશિક્ષિત વર્ગમાં અગર અમુક અળવળમાં હિત ધરાવનાર માણસોજ હોય છે એટલે ખાસ કાંઈ મહાન રાજદ્વારી

કે સામાજિક પક્ષનું આ પ્રકારનું પત્ર ન હોય ને નબી શકે નહિ. આ કારણથી સત્યાગ્રહ અને અસહકારના આરમ્ભ પછીજ “નવચલન” અને “નવયુગ” જેવાં પ્રધાનપણે વિચાર અને ચર્ચા પ્રકટ કરનાર પત્રોની પ્રિયતા વધી અને આપણી ભાષામાં તેવાં પત્ર પ્રકટ થયાં. આવાં પત્રો છતાં ખજરો અને ચર્ચા બંને આપનાર સ્થાનિક અઠવાડિક પત્રોની અગત્ય તો રહી છે.

અઠવાડિક પત્રો તેની સ્થાનિક બાબતો માટે જોડલાં વંચાય તેટલાંજ તે પોતાના શહેરમાં આવી વસેલા ઠામકામના લોકોનાં વતનની ખજરો માટે પણ વંચાય. તેટલા માટે અઠવાડિક પત્ર પોતાના વાચક વર્ગની ગ્રંથિયા વધારવા સાડે મુખ્ય મુખ્ય સ્થળોનાં ખજર-પત્રો, હુશિયાર ખજરપત્રોના મારફત મંગાવી, પ્રકટ કરવાં જોઈએ. અમદાવાદમાં કેટલાંક સુરતના લોકો, કેટલાંક ભરૂચના લોકો, કેટલાંક વડોદરાના, કેટલાંક ભાવનગર, જુનાગઢ, ધાંત્રા, રાજકોટ, ગોંડલ, પાટણ, વિસનગર, વઢવનગર આદિ સ્થળોના લોકો આવી રહેલા છે. તેઓ પોતાના વતનથી દૂર હોય છે એટલે વતનની સ્થાનિક ખજરો જાણવાને તેઓ તલાપી રહે એ સ્વાભાવિક છે. આથી અઠવાડિક પત્રો આવાં અનેક સ્થળનાં ખજરપત્ર મંગાવી પ્રકટ કરે તો સ્થાનિક અઠવાડિક પત્રની અગત્ય, તેની કિંમત અને તેનું વાચન વધે છે. આ માટે પત્રકાર, પ્રાન્તના દરેક અગત્યને સ્થળે, ટપાલ ખર્ચ અને પત્રની મફત નકલ આપી અગર પ્રાન્તનાં સહુથી વધારે અગત્યનાં એકાદ બે સ્થળે લવાજમ આપીને પણ ખજરપત્રો રોકી શકે. તેમ કરવાથી પત્રના વાચકનો વિસ્તાર વધે છે અને પત્રને આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ લાભ થાય છે.

પોતાના ભિન્નભિન્ન વાચકોને કયી કયી બાબતો વાંચવાની વૃત્તિ છે તે જાણી લઈ તેનું વાચન પ્રેરે પાડવાને પત્રકાર પ્રયત્ન કરે તો તેનું પત્ર વધારે વંચાય અને તેનો ફેલાવો વધે એમાં કાંઈ પણ શક નથી. તેણે એકલી રાજકીય બાબતો નહિ પણ વ્યાપાર અને ઉદ્યોગ વિષયક, સામાજિક, ધાર્મિક અને સાહિત્યને લગતી બાબતો તરફ પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ. ગૌણ અંશે પણ પત્રનો હેતુ વિનોદનો પણ હોવા જોઈએ અને તેથી પ્રસંગોપાત લાંબી અગર ટૂંકી વાર્તા અને ધડીક વાચકનું મન અન્ય વિષયથી ફેરવી આનંદમાં પરોવે એવું વાચન પણ તેમાં હોવું જોઈએ.

સ્થાનિક પત્રો સ્થાનિક અગત્યના વધારેમાં વધારે બનાવની નોંધ લે એ જરૂરનું છે. એવા અનેક બનાવોમાં, અગત્યના મુકદ્દમાઓ, મ્યુનિસિપલ કામદાજ, મેળાઓ, પ્રદર્શન સ્થાનિક ખજરો, સ્થાનિક રમતગમતો, ક્રિકેટ, લેનટેનિસ, નાટકશાળા, સિનેમા, આદિ દરેક બાબતની ખજરો અને ચર્ચા પત્રમાં આવવી જોઈએ.

પ્રાન્તના તેમજ સ્થાનિક નામાંકિત નરનારીઓના જીવનવૃત્તાંત પત્રકારે પોતાની પાસે તૈયાર રાખવા જોઈએ. મરજીની નોંધ તેમજ મરનારનો વૃત્તાંત પત્રમાં પ્રકટ કરવાથી પણ વાચકની સહાનુભૂતિ ખેંચાય છે. આ સાથે ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે નિક પત્રોમાં સામાન્ય મનુષ્યના જીવનની સામાન્ય પણ નોંધ લેવાય છે તેમ અઠવાડિક પત્રોમાં પણ તેવી નોંધ પ્રકટ કરવા સાડે એકાદ કાલ્પ રખાવું જોઈએ.

ગામના કે પ્રાન્તના મોટા માણસોનું ધ્યાન પત્ર તરફ ખેંચાય અને તેને લીધે આખા પ્રાન્તનું ધ્યાન પત્ર તરફ ખેંચાય તે સાડે અમુક અગત્યના વિષય ઉપર તેવાં સૂચના અભિપ્રાય લેખથી અગર મુદ્દાકાતથી માગીને પ્રકટ કરવા જોઈએ. દાખલા તરીકે, સહકાર કે અસહકાર, કે બહિષ્કાર, સ્ત્રીઓના હક, વિદેશગમન, પુનર્લેખ આદિ.

અઠવાડિક ચર્ચા અને ખબરોની પસંદગી એવી રીતે થવી જોઈએ કે પત્રની વાચકો ઉપર સારી છાપ પડે. માથુસો જેમ તેમના શાશ્વત્વ, તેમના ઠરેલપણા, તેમની અંભી-રતા, તેમની સ્વતંત્રતા, નિર્ભીક્ષતા. તેમજ સન્મનતા માટે પંકાય છે તેમ એક પત્ર પણ તેવીજ રીતે, તેવા સંયુક્તો માટે પંકાવું જોઈએ.

પોતાનું પત્ર ઘણું વચાય, ઘણું ખપે, હલકાં પણ મોટી સંખ્યાવાળા લોકોનું ધ્યાન ખેંચે તે સારું હલકી બાબતો, કોઈની નિંદાની, કોઈની બદનમી કરવાની, કોઈના ખાનગી બવાલો લોકો આગળ મૂકવાની લાક્ષણિકતા પત્રકાર આગળ આવી જાય છે. આવી લાક્ષણિકતા પત્રકાર સાવધાન ન રહે અને તેમાં ફસાઈ જાય તો તે તેની પ્રતિષ્ઠા ગુમાવે છે અને આખરે એને નુકશાન જ થાય છે. પત્રો સમાજનું નિંદાનું અગર ગલીય બાબતો રજૂ કરનાર સાધન થઈ પડે એ કેવળ નહિ ઇચ્છા જેવી બાબત છે.

દૈનિક અગર અઠવાડિક દરેક પત્રનો હેતુ ખરી અને ઉપયોગી ખબરો રજૂ કરવાનો તેમજ ચાલુ બનાવોને લગતી તેમ સામાન્ય ચર્ચામાં પોતાને લાગતું સસ, પોતાના વાચકો આગળ કાંઈ પણ અતિશયોક્તિ વગર નિરૂપણ અને સ્વતંત્રતાથી મૂકવાનો હોવો જોઈએ. વર્તમાનપત્રો લોકકલ્યાણનાં દ્રુષ્ટી જેવાં છે માટે તેઓએ સરકારને કે સમાજને કોઈ બદલેર નેતાને કે કામ કરનારને કહેવા જેવી દરેક બાબત બેધડક કહી દેવી જોઈએ. પક્ષાન્ધ બની અતિશયોક્તિ, તેમજ મિથ્યાભિમાનથી, તેમ સસને બદલે અસસ વસ્તુસ્થિતિ રજૂ કરવાથી પત્રકારે દૂર રહેવું જોઈએ.

સ્થાનિક પત્રના તંત્રી અગર ઉપતંત્રીએ એક બાબત ધ્યાનમાં રાખવાની છે અને તે એ છે કે સ્થાનિક અગર ખીજી ખબરો પોતાના પત્રમાં હરિફાઈથી વધારે પ્રકટ કરવાના ઉત્સાહમાં બિન ઉપયોગી કચરો, હલકી ખબરોથી પત્ર ભરવાની લાક્ષણિકતા તેણે દૂર રહેવું. સારી ખબરો વધારે આપવાની સ્પર્ધા કરવી એ સ્થાનિકપત્રો માટે ખોટું નથી પણ તે હરિફાઈમાં પત્રમાં નમાવી અને નહિ ઇચ્છવા જોગ ખબરો પ્રકટ ન થાય એ જોવા જેવું છે. કેટલાંક અઠવાડિક પત્રો, બ્લિયાર અને બલાતકારના કેસોને લગતી ખબરો છાપે છે એ તે પત્રોની સંખ્યતા અને શિષ્ટતાને બિલકૂલ શોભા આપનાર નથી એમ દરેક જણ સ્વીકારશે. આ શિવાય શહેરમાં ચાલતા ફાજદારી કે દિવાની કોર્ટના દરેક મુકદ્દમાની નોંધ લેવાની ખાસ અગત્ય હોતી નથી. લોકોને કાયદાની ખાસ માહિતી આપે અગર તેમને સાવધાન રાખે તેવા સમાજને ઉપયોગી મુકદ્દમાની નોંધ લેવી એની અગત્ય આ ચર્ચાથી ઓછી થતી નથી.

અઠવાડિક પત્ર દૈનિક કરતાં પોતાના દેખાવની આકર્ષકતા ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપી શકે. લોકોને હાથમાં લેવાનું, વાંચવાનું મન થાય એવો સર્વોગ સુન્દર તેનો દેખાવ હોવો જોઈએ. સારી વસ્તુ ઉપરાન્ત, તેનું ડાપકામ, તેના વાચનવિભાગ અને જાહેરખબરોની ગોઠવણ, દરેક પાનાની ગોઠવણ સુન્દર અને ધ્યાન ખેંચે તેવી હોવી જોઈએ, પત્રનું વાચન અને જાહેરખબરવાળું પાનું કસાની દૃષ્ટિએ ગોઠવાવું જોઈએ.

ગુજરાતી અઠવાડિક પત્રોમાં એક પણ સચિત્ર પત્ર નથી. દૈનિક કરતાં અઠવાડિક પત્ર આ વિષયમાં વધારે કરી શકે. પ્રત્રંગને અનુસરતાં બે ચાર ધ્યાન ખેંચે તેવાં સુન્દર ચિત્રો, એકાદ પ્રસંગોચિત કાટુન સાથે આપવામાં આવે તો પત્રની સુન્દરતામાં ખમુસ અભિજિદ થાય.

કેટલીક બાબતો તો દરેક પત્રને લાગુ પડે તેવી હોય છે. આપણાં અડવાડિક પત્રોમાં ખાસ કરીને એક ખેદજનક સ્થિતિ જોવામાં આવે છે. જે અડવાડિકપત્રો દ્વિભાષામાં પ્રકટ થાય છે તેમાંનાં કેટલાંકમાં અંગ્રેજી અને ગુજરાતી અગ્ર લેખોના વિચાર જૂદા પડે છે. પત્રના તંત્રીની ચર્ચાનો વિભાગ, પત્રની નીતિને અનુસરીને આદિથી અન્ત સુધી આવવો જોઈએ. પત્રના માલિકોએ તંત્રી અગર ઉપતંત્રી પસંદ કરવા પહેલાં તેની આ જાતની લાયકાત તપાસવી જોઈએ. પૈસા બચાવવા સાર, ગમે તે વિચારના ભાડુતી લેખકની તેણે પસંદગી કરવી જોઈએ નહિ. પત્રની જે અમુક નીતિ હોય, પત્રનું જે કાર્પિ ધ્યેય હોય, પત્રનો પોતાનો કોઈ ખાસ કાર્યક્રમ હોય તો તેને અનુસરી પત્રમાં લખનાર, લાવનારો અને આવેશથી ભરપૂર માણસો જ પત્રને દીપાવી શકે છે, પત્રને પ્રિય કરી શકે છે.

પત્રોનો હેતુ પ્રધાનતઃ તો શ્રી ગાંધીજીએ કહ્યું છે તેમ સેવાનો જ હોવો જોઈએ. પણ ગૌણ અંશે, પત્રને નિભાવી ઉપાર્જન કરવાનો હોય તો તે પણ ખોટું નથી. આ સાથે પત્રોના માલિકોએ એક બાબત સમજવાની જરૂર છે કે સામાન્ય રીતે ઉપતંત્રીઓને પત્રની એક નીતિ નક્કી કરી આપ્યા પછી, જ્યાં કાયદાની ખાસ બારીકા કે કોઈ જવાબદારી ઉત્પન્ન ન થતાં હોય ત્યાં ઉપતંત્રીને પોતાનો ઉત્સાહ પત્રજીવનમાં રેડવાની, પ્રજા સમક્ષ નિરૂપણે સત્યો રજૂ કરવાની સર્વ પ્રકારની સ્વતંત્રતા તેમણે આપવી જોઈએ. પોતે પગાર આપે છે તે માટે ઉપતંત્રીના દરેક કામ ઉપર તપાસ રાખવાની તથા તેના દરેક કામમાં માથું મારવાની, પોતાના ખાનગી ક્ષાભ માટે, જાહેર ક્ષાભ પડતા મૂકવાની માલિકોની રીત પસંદ કરવા જેવી નથી. બોચી પકડીને ઉપતંત્રી પાસે લખાવવું અને ન લખે તો ઘેર બેસે એમ કહેવું એ મનોદર્શિત ઉચ્ચ નથી.

પત્રકારને એક બીજી સામાન્ય વાત યાદ રાખવાની છે અને તે એ છે કે તેનું પત્ર જીવ કે ચેતન વગરનું ખોખું કે મુરદું રહે નહિ. પોતાની પ્રિયતાને ભોગે પણ કેટલીક વખતે તેણે કડવું અને તીષ્ણું પણ સત્ય કહી દેવું જોઈએ અને તેમાં રાખરખાપત રાખવી જોઈએ નહિ. આપણામાં એક કુટેવ છે અને તે એ છે કે બોલવાનું હોય છે ત્યાં આપણે મૌન ધારણ કરીએ છીએ અને મૌન ધારણ કરવાનું હોય ત્યાં ઘણી અતિશયોક્તિથી આપણે બોલીએ છીએ.

પત્રકારનો ધર્મો પવિત્ર અને જોખમોથી ભરેલો છે. તે પ્રજાને કલ્યાણકારક છે. પણ તેનાં કામકાજમાં સંસ્કાર ન રહે તો તે નુકશાન પણ કરે છે. પોતાની માન્યતા મુજબ પત્રકારોએ લોકમત કેળવવો જરૂરનો છે અને તેમનું તે કર્તવ્ય પણ છે. પરંતુ વિગતોને મારી મચડી પોતાના ક્ષાભમાં લર્ષ, વાયકાને, લોકમતને અપ્રસ અને અનિશ્ચયોક્તિથી આડે મારે લર્ષ જ્યાં એ તો પત્રકારોનો સમાજ પ્રત્યે ગંભીર ગુન્હો છે.

સમાજમાં અડવાડિક પત્રનું ચોક્કસ સ્થાન છે. તેનું લવિષ્ય પ્રશસ્ત છે. આ પ્રવૃત્તિમાં પડનાર મણસોએ તેનું શિક્ષણ અને અનુભવ લેવાં જોઈએ અને ચોક્કસાઈ, સત્ય, સ્વતંત્રતાના અને સરખા હૃદયના અનન્ય ઉપાસક બની, પોતાનાં કર્તવ્ય નિષ્પક્ષપાત-પણે, પ્રેમથી અને હિંમતથી કોઈ પણ જોખમે બગાડવાં જોઈએ.

ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલ.

ગુજરાતી ભાષાના વિકાસમાં વર્તમાન- પત્રોનો હિસ્સો.

જનસમાજનો સામાન્ય વ્યવહાર ગદ્યવડે જ થાય છે, પરંતુ ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય પુસ્તકારૂઢ તો પહેલાં પદ્યથી જ થયું અને ગદ્ય તો પાછળથી. ગદ્યલેખન. પુસ્તકારૂઢ થયું એવું ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ કહે છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં પણ પુષ્કળ પદ્યસાહિત્ય પુસ્તકારૂઢ થયેલું જણાઈ આવે છે અને અત્યંતીન ગુજરાતી ભાષાનું ગદ્યસાહિત્ય પુસ્તકારૂઢ થયેલું વર્તમાનપત્રોના જન્મ-કાળના સમયનું જ વિશેષ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. શિષ્ટ ગદ્યસાહિત્ય તો કવિ નર્મદ-શંકરના કાળે જ પુસ્તકારૂઢ થવા માંડ્યું હતું, એટલે ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોના પ્રારંભકાળનું ગદ્ય અત્યારની દૃષ્ટિએ કેવળ અશુદ્ધ અને વિવક્ષણ હતું. જેમ જેમ કેળવણી વધતી ગઈ તેમ તેમ ગુજરાતી ભાષા વધારે શિષ્ટ સ્વરૂપ ધારણ કરવા લાગી અને વર્તમાન-પત્રોની ભાષા પણ સુધરવા તથા શુદ્ધ થવા લાગી, પરંતુ ભાષાના વિકાસમાં એ વર્તમાનપત્રોએ પણ પોતાનો ચોક્કસ હિસ્સો આપ્યો છે અને એ હિસ્સાની અસર ગુજરાતી ગદ્ય ઉપર થયેલી માલુમ પડી આવે છે. વર્તમાનપત્રોએ ગુજરાતી ભાષામાં આપેલા પોતાના હિસ્સાવડે કેટલીક સારી અને કેટલીક માડી અસર થઈ છે એટલે ભાષાના વિકાસમાં વર્તમાનપત્રોએ ભજવેલો ભાગ ઘણો મહત્વનો છે, જેનું આપણે અવલોકન કરીશું.

ગુજરાતી ભાષામાં પહેલું વર્તમાનપત્ર ૧૮૨૨ માં 'મુંબઈ સમાચાર' મુંબઈમાંથી પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યું, ત્યારથી ગુજરાતી ભાષાનો વર્તમાનપત્ર સાથે 'મુંબઈ સમાચાર' નો મુંબઈ શરૂ થાય છે. દેશી ભાષાનાં પુસ્તકો જાણવાની શરૂઆત તો 'મુંબઈ સમાચાર' ના જન્મપૂર્વે ૪૨ વર્ષથી થવા લાગી હતી કારણકે ઈ. સ. ૧૭૮૦ માં મુંબઈના એક પારસી ગૃહસ્થે પોતાનું જાપખાનું કાઢીને એક ગુજરાતી પંચાંગ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું તે પૂર્વે અને ત્યારપછી કેટલાંક વર્ષોમુધી પુસ્તકોનો ફેલાવો હાથે લખીને જ કરવામાં આવતો હતો. લખવાનો ધંધો કરનારાઓ કાંઈક સાફ લખાણ એટલે કાતા-માત્રાવાળું કરો શક્તા પરંતુ સામાન્ય લોકો અને વેપારીઓ વગેરે બહુધા બોડીયા અક્ષરો લખીને પોતાનું કામ ચલાવતા. પહેલું જાપખાનું પારસી ગૃહસ્થને હાથે મુંબઈમાં શરૂ થયું તેમ પહેલું વર્તમાનપત્ર પણ પારસી ગૃહસ્થને હાથે શરૂ થયું અને હિંદુઓની પ્રચલિત ગુજરાતી ભાષાથી આજે પારસીઓની ગુજરાતી ભાષાનું જેવું અંતર છે તેવું અંતર તે વખતે પણ હતું. હિંદુ લેખકોનું ગુજરાતી લખાણ કાંઈક કીક હતું, પરંતુ પારસી લેખકોનું ગુજરાતી લખાણ કેવળ અશુદ્ધ હતું અને જેવા ઉચ્ચારમાં તેઓ ગુજરાતી ભાષા બોલતા તેવા જ ઉચ્ચારમાં તેઓ લખતા. આ દારણથી વર્તમાનપત્રોની શરૂઆત ઘણી અશુદ્ધ ભાષા સાથે થઈ હતી નોકાક્ષરો તેઓ સમજતા નહિ, ઉચ્ચારી શક્તા નહિ અને હિંદુ લેખકોના અનુકરણથી જો લખી શક્તા તે તે બરાબર વાંચી શક્તા નહિ. 'મુંબઈ સમાચાર' જે વિવક્ષણ અને અશુદ્ધ ભાષામાં લખાતું તે લેખનની અસર ત્યારપછી પ્રસિદ્ધ થયેલા 'જામે જમશેદ', 'સમા-

આર દર્પણ', 'મુંબઈ આશુક' અને 'ચિત્રજ્ઞાનદર્પણ' ઉપર પંજી થઈ હતી અને લગભગ પચીસ વર્ષ સુધી એ લેખનશૈલીમાં કાંઈ બદલાવો નહોતો. એ પચીસ વર્ષ દર્મિયાન મુંબઈનાં પારસી માલકીનાં વર્તમાનપત્રોની ભાષા અને હિંદુ લેખકોનાં પુસ્તકોની ભાષાને આપણે જ્યારે સરખાવીએ છીએ ત્યારે માલુમ પડે છે કે ગુજરાતી ભાષા સંબંધી પારસી ભાષાઓના ઓછા જ્ઞાનને કીધે જ વર્તમાનપત્રોની ભાષાએ ગુજરાતી ભાષાની ખીલવણીમાં કાંઈ ફાળો આપ્યો નહોતો. માત્ર તેઓએ વર્તમાનપત્રોની અગત્ય અને ઉપયોગિતા લોકોનાં દિલમાં ઠસાવવાની શરૂઆત કરી હતી. એ વર્તમાનપત્રો પારસી માલકી તથા પ્રસિદ્ધ થવા લાગવાથી તેમની ભાષામાં ફારસી શબ્દોનો વાપર વધારે થવા લાગ્યો હતો. તે પૂર્વે મુસલમાનોના પરિચયથી ઉર્દુ-ફારસી શબ્દોનો વાપર ગુજરાતી ભાષામાં થવા લાગ્યો હતો. આ વર્તમાનપત્રોનો ફેલાવો બહુ થોડો હોવાથી તેમની ભાષાની અશુદ્ધિની અને તેમાંના ફારસી શબ્દપ્રયોગોની અસર લોકભાષા ઉપર થવા પામી નહોતી.

જોડાક્ષરોનો ઉપયોગ હિંદુ ગુજરાતી લેખકો 'મુંબઈ સમાચાર' ના જન્મ પૂર્વે પણ કરતા એમ દસ્તલિખિત પુસ્તકોની જે જૂની પ્રતો અત્યારે મળી 'રાસ્ત ગોફતાર' અને આવે છે તે ઉપરથી માલુમ પડે છે; પરંતુ પારસી વર્તમાનપત્ર સત્યપ્રકાશ'નો યુગ. ત્રામાં જોડાક્ષરોનો ઉપયોગ ૧૮૫૦ સુધી થયો નહોતો. ને વખતે પ્રસિદ્ધ થતું 'ગનેઆન પરસારક ચોપાનીઉંજ નહિ, પણ ત્યારપછી શરૂ થયેલું 'રાસ્ત ગોફતાર' અઠવાડિક પત્ર પણ શરૂઆતના વખતમાં જોડાક્ષરને તથા દબને પોતાનું કામ કરતું હતું. ૧૮૫૧ માં 'જ્ઞાન પ્રસારક' ને તેમજ ૧૮૬૨ માં 'રાસ્ત ગોફતાર'ને 'યુધ જોડતી' ની જરૂર જણાઈ, અને તેમણે 'ગનેઆ'ને બદલે 'ગયા' તથા 'આવેઆ'ને બદલે 'આગ્યા' લખવાની શરૂઆત કરી ! 'ય' અક્ષર ગુજરાતી લખાણમાં વાપરવાની શરૂઆત કરતાં તે આ પત્રકારોને મોટો વિચાર પડેલો ! 'જ્ઞાનપ્રસારક' ૧૮૫૧ માં 'ય' અક્ષર વાપરવાની શરૂઆત કરતાં પહેલાં એવી નોંધ લખી કે "બ્ય એટલે જે (વ) અને (ય). આએ ખીલે અખશર (ચ) નાં જેવો દેખાય છે, તેપણુ એનો ઉચ્ચાર 'ઈઅ' કરવો જોઈએ છે." આમ છતાં 'દર આઈતવારની શહવારના છપાએ છે' એમ લખતું 'રાસ્ત ગોફતાર' 'ય' અક્ષર વાપરનાં ૧૮૬૨ સુધી ધૂન્યું અને મહુમ કરસનદાસ મળજી પણ 'પારસી ગુજરાતી' ની અશુદ્ધતાને છોડતાં અચકાતા હતા ! છેવટે મી. કેપુશર કાબરાજએ ૧૮૬૩ માં એ 'ય' ને દાખલ કરવાની હિંમત કરી ! એ સાથે જ તેમણે ત્ર, પ્ર, ઞ, ઞ એવા જોડાક્ષરો પણ વાપરવા માંડ્યા. આ વપરાશ શરૂ થવા છતાં અંગ્રેજી શબ્દોના ગુજરાતી ઉચ્ચારોનું લેખન તેા વિલક્ષણ જ રહ્યું હતું. ડીજીઅર, મારીનરસ કપાશ, ઉધલકાકસ, માનોસીલાખીક ઇલાદિ અંગ્રેજી શબ્દોના ઉચ્ચારોએ કાળમાં ગુજરાતી અક્ષરોમાં લખાએલા મળી આવે છે. લેખનશૈલીની આ કાગળી અસર હજી ધરડા પારસીઓમાં અને પારસી પત્રોના કેટલાક જૂના લેખકોમાં રહેલી જણાઈ આવે છે. આમ હોવા છતાં 'રાસ્ત ગોફતાર' ના જન્મ પૂર્વે મુંબઈમાં જે પત્રો બહાર પડતાં તે પત્રો લેખનશૈલીમાં 'રાસ્ત ગોફતાર' જેટલો ઝડપી સુધારો કરી શક્યાં નહોતાં એવું માલુમ પડે છે. મહુમ કરસનદાસ મળજી અને મી. કેપુશર કાબરાજએ વર્તમાનપત્રોની જોડણી

સુધારવાનું ભરેલું પગલું તે વખતે 'હિંમતભરેલું' પગલું લેખાતું હતું અને એ પત્રકારોને જોડણી સંબંધી તાલીમ દી. બા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ અને શ્રી. મનસુખરામ સૂર્યરામ પાસેથી લેવી પડી હતી.

હિંદુઓમાં મહર્ષિમ કરસનદાસ મૂળજી અને પારસીઓમાં શેઠ કેપુશર કાબરાજીની કાગવગ મોટી હતી અને 'રાસ્ત ગોફતાર' નાં લખાણો નીકરતાથી, સ્વતંત્રતાથી અને ન્યાયબુદ્ધિપૂર્વક લખાવાથી એ અડવાડિક પત્ર હોવા છતાં તેનું વાંચન મુંબઈમાં સારા પ્રમાણમાં થવા લાગ્યું હતું. આજના સમય કરતાં તે વખતે વર્તમાનપત્રો વચ્ચેના ઝગડા ઘણા મોટા હતા. અંગત ટીકાઓ, પરસ્પર નિંદાઓ અને છેવટે કોર્ટે જતા ઝગડાઓથી વર્તમાનપત્રોનું વાતાવરણ કુપ્રધ રહેતું હતું. સંસારસુધારાની લડતનો તે વખતે પ્રારંભ-કાળ હતો તેથી થોડો ફેસાવા ધરાવનારાં વર્તમાનપત્રો પણ સારી પેઢે વંચતાં. આ કારણથી 'રાસ્ત ગોફતાર' મુખ્યત્વે કરીને મુંબઈના વાતાવરણમાં આગેવાન પત્ર થઈ પડ્યું હતું અને તેના એ મજબૂત પાયાને લીધે જ તે પાંસડેક વર્ષસુધી નબી શક્યું હતું. 'રાસ્ત ગોફતાર' પારસીઓની ભાષામાં અને વર્તમાનપત્રોની ભાષામાં શુદ્ધિ આણવાના કરેલા યત્નો પ્રશંસનીય હતા.

આ કાળમાં ગુજરાતમાં તેમજ મુંબઈમાં હિંદુ માલકીનાં વર્તમાનપત્રો નીકળવાની શરૂઆત થઈ હતી. સમશેર બહાદુર, દેશીમિત્ર, ગુજરાતમિત્ર, હિતેચ્છુ. સુરત સમાચાર વગેરે પત્રો આ કાળના જ પાકરૂપ હતાં. આ પત્રોની ભાષા 'રાસ્ત ગોફતાર' ની ભાષાથી ઘણું અંશે જૂદી પડતી અને તે ભાષાશુદ્ધિમાં પણ ચડતાં હતાં. કવિ નર્મદાશંકરના નિમંધો પણ આ કાળમાં જ ફેસાવા લાગ્યા હતા અને તેમનું પત્ર 'ડાંડીયો' એજ કાળમાં ધમાલ મચાવતું હતું. અંગ્રેજ અને બીજી ભાષાના તરબુમા આ કાળમાં પહેલાં કરતાં વધારે પ્રમાણમાં થવા લાગ્યા હતા અને ગુજરાતી ભાષાના ગદ્યનું ખરેખર ખેડાણ એ જ કાળથી થવા લાગ્યું હતું. 'રાસ્ત ગોફતાર' ગ્રહણ કરેલી ભાષાશુદ્ધિ પણ આવાં વર્તમાનપત્રોની જ અસર હતી. હિંદુઓના સંસ્કૃત શબ્દપ્રયોગો અને પારસી પત્રોના ફારસી શબ્દપ્રયોગોની પરસ્પર વપરાશ વર્તમાનપત્રોમાં આ કાળથી શરૂ થઈ હતી.

૧૮૫૨ની 'રાસ્ત ગોફતાર' ની ભાષાનો નમૂનો:—

“હવે હમો આશા રાખીએય કે એક વખત હમારું બધું લીશત નકી થાએ કે પછી એવો બદોબસત કીવામાં આવશે કે શરવે કોઇને શકારે એક જ વખતે પોહિંચતું થાએ.” કામ શરૂઆતમાં છે વાસતે બધી તરાંહાનો પકો બદોબસત કરવાને અલખતાં જરા વખત લાગવો જોઇએય.”

તેના ૧૮૬૯ ની ભાષાનો નમૂનો:—

‘એ પતર હવે પોતાની આમદાનીમાંથી પોતાનો ખરચ નીલાવવાને સકતીવાન થાઇએ છે, કે જે વીશે તેહવાં સઘળાં ધરાકોનો આભાર આ જોગવાઇએ માનેઆમાં આવે

છે. ‘રાસ્ત ગોક્તાર’નાં જુના માધેકો પોતાનું પતર નવા માધેકાને સંબાધીન કરતો વેળાએ ઉમેદ રાખે છે કે જે પરજા ઉપીઓગી તરીકથી...” ઈર્લાઈ.

આ જ કાળના હિંદુઓની ગુજરાતી ભાષાં શુદ્ધિમાં પારસી પત્રોની ભાષાં કરતાં ચડીઆરી હતી. ૧૮૫૪ ની હિંદુ ભાષાનો નમૂનો:—

“જો તલ્લે ન્યાયસભાની રીત પ્રમાણે તકરાર ચલાવશે તો તલ્લે ખરેખર ધણો થશે, અને ચૂકાદો પણ ઉતાવળો થશે નહીં, અને તલ્લે બેઉયે મ્હારાં મિત્રો, હું તલ્લારે કદમાણુ ઇચ્છું, માટે તલ્લો કહું છું કે તલ્લે બેઉ મળીને મ્હને પંચાતનામું લખી આપો એટલે હું તલ્લારો મુકદ્દમા મનમાં ધારીને નીતિ હશે તે કહીશ.” ઇસાપનીતિની વાર્તા.
(પ્રકાશક-રણુછોડાસ ગિરધરભાઈ)

૧૮૬૨ ની હિંદુ ભાષાનો નમૂનો:—

“થોડાં વર્ષ ઉપર કાઈ પારસી બંધુકે છોડે નહિ, અથવા આગ લાગી હોય તો હોલવવા પણ ના લાગે. હાલ તેઓ મુંબઈમાં ‘વોલનટીઅર કોર’માં દાખલ થઈ, નિયિતથી બંધુકે છોડે છે. અમદાવાદમાં કેટલાક શિકારે જાય છે; તથા જ્યારે આગ લાગે સારે હોલવવામાં સારી મદદ આપે છે.” બુદ્ધિપ્રકાશ, પુ. ૯. અં. ૨

ભાષાશુદ્ધિમાં આ પ્રમાણે તફાવત હતો પરન્તુ ગઈએખનશૈલી બેઉની લગભગ સરખી હોય એમ ઉપરના નમૂનાઓ ઉપરથી જણાય છે. ત્યારપછી વધેલા અંગ્રેજી કેળવણીના ફેલાવા પછી તેમજ મંદકૃત ભાષાના જ્ઞાનના વધારા પછી ભાષામાં જે સચોટતા, અર્થવાહકતા, અને ચમત્કૃતિ આગ્યાં છે તે આ કાળમાં ઓછાં હતાં. આકરણના દોષો તો બેઉની ભાષામાં હતાજ, પરન્તુ વર્તમાનપત્રોની ભાષામાં તે વધારે હતા, જે અસારસુખી કાંઈકે ઓછા પ્રમાણમાં પણ ચાલુ જ રહેવા પામ્યા છે.

‘રાસ્ત ગોક્તાર’ના જ યુગમાં મુંબઈમાં સારાં અંગ્રેજી દૈનિક પત્રો નીકળવા લાગ્યાં હતાં અને તેમાંથી તરજૂમો કરીને ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો પોતાનાં ‘ગુજરાતી’ના યુગ. કદમાં વધારો કરવા લાગ્યાં હતાં. આ રીતિથી નવા વિચારો અને નવી વાક્યરચનાઓ ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ થવા લાગ્યાં પરન્તુ એ તરજૂમાઓની ધારી ગુજરાતી ભાષાને બેડોળ જનાવનારી લાગતી. આ બેડોળ ધારી હજી પણ વર્તમાનપત્રોમાં ચાલુ જ રહી છે જોકે તેમાં પહેલાં કરતાં ઘણો ઘટાડો થયેલ છે. જુદાઓમાં પ્રસિદ્ધ થતાં નાનાં પત્રો મુંબઈનાં પારસી માલકીનાં અકવાડિકા અને દૈનિકાના બોલેબોલ ઉતારા કરવા લાગ્યાં હતાં અને તેને પરિણામે જુદાનાં વર્તમાનપત્રોની ભાષા પણ મુંબઈમાંથી આયાત કરેલી ભાષાના જેવી લાગતી. આ આયાતની અસર ધીમે ધીમે થવા લાગી હતી, એવામાં ‘ગુજરાતી’ પત્ર મુંબઈમાં હિંદુ માલકી તળે નીકળ્યું. તેના માધેકે સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈ ગુજરાતી ભાષાની શુદ્ધતાના હિમાયતી હતા. એ મત પગબર થતાં તે જૂદાની વચવા લાગ્યું હતું અને પારસી અકવાડિકા તથા દૈનિક

ક્રમાં તેનાં લખાણો અનોખી-બાન પાડી દેતાં માત્રમ પડતાં હતાં. તેના રાજદારી વિચારો તોવ હતા અને સંસારસુધારકોની સામે લડત ચલાવી તે ધર્મનો પક્ષપાત કરી રહ્યું હોવાથી જૂનાં મનના હિંદુઓનો તેમજ તમતમતાં લખાણો વાંચવાના શોખીનોનો તેને સારો ટેકો મળ્યો હતો. બાપાશુદ્ધિ માટેની આ પત્રની લડત પણ વર્તમાનપત્રોના બાપા-વિપયક ઇતિહાસમાં અગત્યનો ભાગ રોકે છે. અંગ્રેજ પત્રોનાં લખાણોના પારસી લેખકો તરફથી થતા તરજૂમાની વિલક્ષણતા, અર્થોનાં થતાં ખૂન, વ્યાકરણદોષ ઇત્યાદિ તરફ તે કડક ટીકા કરતું અને દૈનિક પત્રોમાંથી એવા તરજૂમાના સદાચાર ઉતારા કરવાને બદલે પોતા તરફના ખાસ જૂદા તરજૂમા કરીને તે છાપી દૈનિક પત્રોના તરજૂમાને પડછે પોતાના તરજૂમાની શિષ્ટતા બતાવી આપતું. એ અનુકરણીય શૈલી એ પત્રે હાલસુધી નિભાવી રાખી છે. બાપાશુદ્ધિ માટેની લડત માટે તે પત્ર ઘણી વાર ‘રાસ્ત ગોફતાર’ સાથે લડી પડતું પણ ખરું. ‘રાસ્ત ગોફતાર’ બાપાશુદ્ધિ માટે હમેશાં યત્નશીલ રહેતું. ફારસી શબ્દના શુદ્ધ ઉચ્ચાર માટે વર્તમાનપત્રોમાં પણ ક, ફ, જ, ઇત્યાદિ અક્ષરોની નીચે નુકતોઓ મૂકી ‘રાસ્ત’ મી. પાલનજી દેશાઈના અધિપતિપણા હેઠળ ખૂબ યત્ન કરતું અને તેનો એ યત્ન વર્તમાનપત્રોમાં તો પડેલો જ હતો, પરંતુ સંસ્કૃતમાંથી ઉતરેલા ગુજરાતી શબ્દોની જોડણી કરતાં તે ઘણી વાર ભૂલો કરતું. આ કારણથી જ્યારે તે કોઈ વાર બાપા-શુદ્ધિ વિષે કોઈ ટીકા કરતું ત્યારે ‘ગુજરાતી’ તેના જ બાપાદોષ માટે ટીકા કરવાને ભૂલતું નહિ. મહુમ કરસનદાસનું નામ ‘રાસ્ત’ ‘કરસણદાસ’ લખતું અને તેમાં રહેલી ભૂલ શાસ્ત્રી રીતિએ દર્શાવવા માટે ‘ગુજરાતી’એ એક વાર અધિપતિની નોંધમાં લખાણુ અર્થાં મુદ્દાં કરેલી. ‘ગુજરાતી’નો ફેલાવો વધનાં, જાહેર વિષયોને સ્વતંત્રતાથી ચર્ચવાની તેની ધારીતું આકર્ષણ થતાં અને વર્તમાનપત્રના ધંધામાં એક હિંદુના સાહસની સફળતાની કિંમત અંકાવા લાગતાં ‘ગુજરાતી’ ની અસર જીજ્ઞાનાં પત્રો ઉપર ઝડપથી થવા લાગી હતી. જે વખતે ‘ગુજરાતી’ સારી પેઠે જન્મ્યું હતું તે વખતે ગુજરાતમાં ‘પ્રજ્ઞામંથુ’, ‘ગુજરાતીપંચ’, ‘સયાંજીવિજય’, ‘કાકિયાવાડ ટાઇમ્સ’, ‘હિંદુસ્તાન’ વગેરે પત્રો જન્મ્યાં અને એ પત્રો પણ ‘ગુજરાતી’ ની લેખનની ધારીતું અનુકરણ કરવા લાગ્યાં. કોઈ તેના ‘ખીરમજ’ ના લખાણોનું અનુકરણ કરવા લાગ્યાં પરંતુ તે અનુકરણો અફળ ગયાં અને ‘ખીરમજ’નું વર્ચસ્વ છેવટસુધી એકપરખુ જ રહ્યું. આ કાળમાં અંગ્રેજ ઉપરથી થએલા કેટલાક ગુજરાતી શબ્દપ્રયોગો પારસી માત્રગીનાં પત્રોની દં-શાળોમાંથી અને ખીજ બાજુએથી ‘ગુજરાતી’ પત્રની દંકશાળામાંથી બહાર પડવા લાગ્યા; કોઇ શબ્દ ‘ગુજરાતી’ નો તો કોઈ શબ્દ પારસી પત્રોનો ચલણી સિક્કા જેવો બની જતો. પારસી પત્રોએ ‘દિવસોજી’ શબ્દને સારી પેઠે ચાલુ કર્યો છે અને ખીજ બાજુએ ‘સહાનુભૂતિ’ જેવો શબ્દ ગુજરાતી પત્રોએ વાપરવા માંડ્યો છે. અસારે એકે શબ્દો સારી રીતે પ્રચલિત થયા છે. Eleat-on શબ્દને માટે પારસી પત્રોએ ‘ચુંટણી’ શબ્દ ચાલુ કર્યો છે અને ‘ગુજરાતી’એ ‘વરણી’ શબ્દ યોજ્યો છે, પરંતુ ‘વરણી’ શબ્દ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ ‘ચુંટણી’ કરતાં વધારે સુષ્ટિત હોવા છતાં ‘ચુંટણી’જ વપરાશમાં વધ્યો છે ‘ગુજરાતી’એ યોજેલા ‘દૃષ્ટિકાણુ’ અને ‘મહુમતવાદ’ જેવા પ્રયોગો પણ ચલણી સિક્કા બની ગયા છે. આ પ્રમાણે એ સમયનાં વર્તમાન ત્રોએ ગુજરાતી બાપાના શબ્દસાહિ-

ત્યજું ખેડાણ સારી પેઢે કર્યું હતું. અંગ્રેજ શબ્દો જે પહેલાં ગુજરાતી પત્રોમાં જેમના તેમ વપરાતા તે આ કાળમાં ગુજરાતી સ્વરૂપને પામી આક્રમતા થયા છે, અને તે વર્તમાનપત્રોનાં લખાણોથી જ ઉદ્ભવ્યા છે. આજે રાજદારી વિષયોના, સાંસારિક બાબતોના અને આર્થિક-ઔદ્યોગિક બાબતોના જે નિર્ગંધ લખાય છે અને જે લખાણો અપાય છે તે બહુધા વર્તમાનપત્રોની જ ભાષામાં હોય છે, એટલે કે વર્તમાનપત્રોના લેખોએ જ તેમાંના શબ્દપ્રયોગોપર, ટૂંકી ઉપર અને વાક્યરચના ઉપર અસર નીપજવી હોય એવું માન્ય પડ્યા વિના રહેતું નથી.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની નવલકથા, ‘સુદર્શન’ અને ‘વસંત’ માસિક, શ્રી. મણિલાલ નભુભાર્ગનાં તથા રા. બા. રમણભાઈ વગેરેનાં લખાણોથી અને સાહિત્યનો યુગ. ત્યારપછી સાહિત્યસભાઓ તથા સાહિત્યપરિષદોના જન્મ થવાથી ગુજરાતમાં સાહિત્યનો યુગ પ્રવર્ત્યો. સંસ્કૃત ગ્રીક ભાષા સાથે યુનિવર્સિટીમાંથી નીકળતા નવા ગ્રેજ્યુએટોનાં લખાણો શિષ્ટ ગુજરાતીને બદલે ક્ષિપ્ર ગુજરાતીમાં થવા લાગ્યાં અને ‘ગુજરાતી,’ ‘પ્રજનબંધુ,’ દેશી મિત્ર’ વગેરે પત્રો ઉપર પણ કાંઈક અંશે તેની અસર થવા લાગી; પરંતુ માસિક પત્રો કરતાં વર્તમાનપત્રો એ અસરથી મોટે ભાગે નિરાળાં જ રહ્યાં, છતાં ભાષામાં શિષ્ટતા તો દાખલ થઈ ચૂકી. આ સાહિત્ય યુગથી હિંદુ માલકી હેઠળનાં પત્રોમાં જોડણી કાંઈક સુધરી. મુખ્ય લેખોની ભાષાનું એ ખેડાણ થવા લાગ્યું. અંગ્રેજ લેખો ઉપરથી થતા ગુજરાતી તરજૂમા વર્તમાનપત્રોમાં આ કાળમાં સુધર્યાં. સાહિત્યપરિષદ ભાષાશુદ્ધિ મોટે ઠરાવા કરતી રહ્યાં છે અને તેના ઉપરાઉપરી આગ્રહથી તેમજ શિષ્ટ ભાષાના હિમાયતીઓના પ્રહારથી પારસી માલકીના વર્તમાનપત્રો ઉપર પણ કાંઈક અસર થઈ છે. ‘સાંજ’ ‘પ્રજનમિત્ર,’ ‘સત્યમિત્ર,’ ‘હિંદુસ્તાન’ જેવાં પત્રો નિકળે અને તેઓ ખાસ કરીને અગ્રલેખો તથા મહત્વના ગ્રીક લેખોનાં હસ્ત દીર્ઘ અને જોડણીના સંબંધમાં મોટી મોટી જરૂરીઆતો ઉપર ધ્યાન આપવા લાગ્યાં છે. સાહિત્યપરિષદ અને શિષ્ટ ભાષાના હિમાયતી ગુજરાતી ગ્રેજ્યુએટોના વર્તમાનપત્રો સાથેનો સંબંધ આ કાળમાં જોડાયો અને તેથી વર્તમાનપત્રોની ભાષામાં શિષ્ટતાને નામે કાંઈક કિલ્લેના પેસવા લાગી હતી, એવામાં તો નવો યુગ આવ્યો અને જે વિદ્વદ્ભોજ્ય ભાષા માસિક પત્રોના કેટલાક લેખોમાં પેસી ચૂકી હતી અને જેની સામે સરળતાનાં હિમાયતી પત્રો ‘જડબાંતોડ’ ભાષાને નામે વાંધો ઉઠાવી રહ્યાં હતાં એટલું જ નહિ પણ ‘સાક્ષરીયા’ શબ્દપ્રયોગો તે ‘હકારીયા’ જોડણી સામે ટીકા કરી રહ્યાં હતાં, તે વર્તમાનપત્રોમાં આગળ વધી શકી નહિ.

ભાષાના વિદાસના સંબંધમાં આ નવો યુગ તે ‘નવજીવન’નો યુગ છે. ‘નવજીવન’ અને મહાત્મા ગાંધીનાં લખાણોએ ભાષાશુદ્ધિની સાથે સરળતાને ‘નવજીવન’નો યુગ. પોષા છે અને નવીન શબ્દપ્રયોગોનો તેમજ લેખનશૈલીનો ફાળો ગુજરાતી ભાષામાં આપ્યો છે. નવજીવનની લેખનશૈલીનાં અનુકરણો પુષ્કળ લેખકો કરી રહ્યા છે. ‘અપનાવતું,’ ‘અજ્ઞોતોદાર’ જેવા હિંદી અને ‘નાદિર’ તથા ‘નોક-શાહી’ જેવા અનેક મરાઠી શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં આ કાળમાં જ દાખલ

થયા છે. સાહિત્યના યુગમાં ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણીના સવાલ શાસ્ત્રીય રીતોનું અવલોકન; વ્યુત્પત્તિનો પ્રકાશ અને શબ્દોચ્ચારણનું કાલમાન ઇત્યાદિને અંગે ચર્ચાઓ, તે તરફ 'નવજીવન'નો યુગ ગુજરાતીઓને નવા દૃષ્ટિબિંદુથી જોવા આમંત્રણ કરી રહ્યો છે અને તેની અસર કાંઈક થઈ છે. લોકોમાં પ્રચલિત રૂઠી, સરલતા, અને 'સંસ્કૃત' નહિ પણ 'ગુજરાતી' શુદ્ધતાને અનુસરીને જોડણી 'નવજીવન' કાર્યાલયે નક્કી કરી છે તેને અનેક દિશાએથી સફાનુભૂતિ મળી છે. જોડણી નક્કી કરવાનો સત્તાલ અતિવિકટ છે એમ કહીને તેને લગભગ સ્થિતિસ્થાપક સ્વરૂપમાં ગુજરાતી સાક્ષરો રહેવા દેતા હતા, તેને બદલે હવે વહેવાર બાંધછોડની રીતે જોડણી નક્કી જ કરવાનો ઠરાવ ભાવનગરની સાહિત્ય પરિષદે સાક્ષરોની વિરૂદ્ધતા છતાં બહુ મતે કર્યો છે. હિંદુ લેખકો અને હિંદુ ગ્રેન્થુ-ઓટોને મુંબઈનાં પારસી માલકીનાં વર્તમાનપત્રોમાં હવે પહેલાં કરતાં વધારે પ્રમાણમાં સ્થાન મળવા લાગ્યું હોવાથી ભાષાની જૂની પારસી ખાસીયતો ઓછી થવા લાગી છે, તોપણ તે સંપૂર્ણથી દૂર થઈ નથી અને તેથી વર્તમાનપત્રોની આજની ભાષા પારસી સ્ફુલ્લ અને હિંદુ સ્ફુલ્લમાં વહેંચાઈ જતી હોય એવું માન્ય પડે છે. અંગ્રેજ ઉપરથી થતા ગુજરાતી તરજૂમા પહેલાં કરતાં સુધાર્યા છે અને હજી જે કાંઈ દોષો તેમાં છે તે પણ સુધારવા તરફ પત્રકારો ખેદરકાર નથી.

ભાષી યુગ વર્તમાનપત્રોને લોકભાષા ધડનાર એક નવીન બળ તરીકે સ્વીકારવાનું

ચાલુ જ રાખશે અને તેટલા માટે પત્રો પાસેથી ભાષાવિકાસની સાથે

ભાષી યુગ

ભાષાશુદ્ધિ તરફ વધારે ધ્યાન આપવાની માંગણી કરશે. શબ્દોનો

ભડોળ વધતો જાય છે, નવા શબ્દો ચલણમાં આવતા જાય છે,

પરંતુ ભાષામાં સરળતા સાથે શિષ્ટતાનો સંયોગ પૂરો જામ્યો નથી. એકલી સરળતા વર્તમાન કાળની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં આપણને ઉતરતી પંક્તિના ગળાવે અને એકલી શિષ્ટતા સમાજને આપણાથી દૂર રાખનારી બને: સરળતા અને શિષ્ટતા એકબી આપણને ભાષામાં અગત્ય છે, જોડણીની અરાજકતા છે પરંતુ 'ક્રેક' શબ્દને 'શરેશક' જાપનાર વર્તમાનપત્રો એ અરાજકતાનો ખોટી રીતે લાભ લે છે અને જો માત્ર થોડી વધુ કાળજી રાખે તો તેઓ એ અશુદ્ધિમાં ઘણું ઘટાડો કરી શકે. નૈનિક પત્રો જાપનારા જાપખાનાંમાં જોડણીનો કે હસ્ત-દીર્ઘાક્ષરોનાં ટાઇપ હોતાં નથી એ માન્યતા ખોટી છે તેમજ તેમના કંપોઝીટરો જોડણી સમજતા નથી એ માન્યતા પણ જૂઠ્ઠાભરેલી છે. એ જ જાપખાનાં ખીન્ન ધરોહોનાં સારાં પુસ્તકો જાપે છે તેમાં સંપૂર્ણ શુદ્ધ જોડણી જાપી શકે છે, અને વર્તમાનપત્રોમાં ઓછી કાળજી અને એક વિશેષ અડચણને લીધે તેઓ અશુદ્ધિ ચલાવી લે છે. આ અડચણ ગુજરાતીના બહુવિધ જોડણીરોના સંખ્યાબંધ ટાઇપોને કંપોઝીટરોની નજીક લાવી મૂકવાની છે. અંગ્રેજ ટાઇપો ૧૫૩ ખાનાંમાં સહેલાઈથી સમાય છે, પરંતુ ગુજરાતી ટાઇપો માટે બસો અઢાતીસ ખાનાં હોય છે, તે છતાં તે ઉપરાંત ખાનાં જોઈએ અને એક કંપોઝીટરનો હાથ પહોંચી શકે તેવડા કેસમાં એટલાં બધાં ખાનાંની યોજના નહિ કરવામાં આવી હોવાથી સાદા અક્ષરોના કેસોને કંપોઝીટર પાસે રાખી, જોડણીના જૂદા કેસને તેનાથી ઘણું દૂર રાખનારી જ બધાં જાપખાનાંમાં જોડણી હોય છે. એવા જોડણીરો એક કેસ દરેક કંપોઝીટરને પૂરો પાડવાનો યોગ્યતા મેળો જાપ-

ખાનાંઓમાં પણ હોતી નથી, એટલે એવા અક્ષરો લેવા દૂર પડેલા કેસ પાસે જવાથી કંપોઝીટરોને તકલીફ પડે છે તેમજ છાપખાનાનાં માલિકોને કામ ઓછું ઉતરતું હોવાથી એ ભાષાશુદ્ધિ મેંઘી પરવડે છે. દરેક કંપોઝીટરને જોડાક્ષરનો કેસ પૂરો પાડવાની એક સહેલી યોજના અત્ર સચવું છું અને હું ધારું છું કે એ યોજવા અજમાવવાથી દૈનિક પત્રો છાપનારોઓ કાંઈ વધુ ખર્ચ વિના કે કામના ઉતારામાં બહુ ઘટાડો થયા વિના ભાષાશુદ્ધિ સાધી શકશે. આ યોજના કંપોઝીટર સામે પડેલા ‘અપર’ અને ‘લોઅર’ કેસમાં હાલમાં જે ચાર બ્લોકસ હોય છે. તેમાં અંગ્રેજી ઇટાલીક ટાઈપના કેસની પેઠે પાંચ કિંવા છ બ્લોકની યોજના કરી ખાનાં કાંઈક નાનાં કરવાની તથા એ રીતે ખાનાંની અખ્યામાં વધારો કરવાની છે. મુંબઈ જેવા શહેરમાં છાપખાનાની સાંકડી જગ્યામાં કંપોઝીટરોને જોડાક્ષરના ટાઈપ માટે બહુ હરફર કરી વખત ગાળવાની જરૂર ન પડે અને પોતાની સામે પડેલા બે કેસમાં જ અગત્યના બધા જોડાક્ષરોનાં ટાઈપ મળી શકે, તો હું માનું છું કે તેમની ઘણી તકલીફ ઓછી થાય અને છાપખાનાંને એ શુદ્ધિ મેંઘી ન પડે. દૈનિક પત્રોની અશુદ્ધિ જોડણી એકલા લેખકોના દોષને આભારી નથી. શુદ્ધ લેખોને પણ કંપોઝીટરો પોતાની સગવડ ખાતર અશુદ્ધ કંપોઝ કરે છે એવો અનુભવ સાધારણ છે તે માટે જ આ માર્ગની આવશ્યકતા હું સમજું છું. છેવટે વર્તમાનપત્રોને, ભાષાના સંબંધમાં સરળતા અને શિષ્ટતા ઉપરાંત શુદ્ધતા: એ ત્રણ વાનાંને ભાવી યુગનું લક્ષ્યમિંદુ બનાવવા, હું વિનંતિ કરું છું.

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

પત્રોની ખીલવણી.

આજનો દિવસ ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે લખાશે. આજ આપણે ગુજરાતી વર્તમાનપત્રકારો પહેલીવાર પરિપક્વ બરીએ છીએ. હું આશા રાખું છું કે આપણે વારંવાર પરિપક્વ બરી આપણી પ્રગતિના પ્રયાસો આદરીશું.

ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થયાં છે. ગણ્યાગાંઠ્યાં પત્રો સિવાય બીજાં બધાં આજ સુધી ખોટમાં કામ કરતાં હતાં. હાલ પશુ ખોટમાં કામ કરતાં પત્રોની સંખ્યા નાનીસૂની નથી. પશુ જેમ જેમ લોક જાગૃતિ અને કેળવણી વધતી જાય છે તેમ તેમ ગ્રાહકોની સંખ્યા વધતી જાય છે અને ખોટમાં કામ કરતાં પત્રોની સંખ્યા ઘટતી જાય છે; પશુ આટલુંજ બસ નથી. જ્યાંસુધી તમામ પત્રો ખોટનો ખાડો પૂરી બહુ નહીં તો સાધારણ નફો કરતાં નહીં થાય ત્યાંસુધી તેમની ખીલવણી થવી અશક્ય છે.

શોખની ખાતર ગાંઠનાં ગોપચંદન કરનારાં બહુ વિરલા હોય છે. જેમનામાં શોખ હોય છે તેમની પાસે સાધન હોતાં નથી, અને જેમની પાસે સાધન હોય છે તેમનામાં શોખ હોતો નથી. શોખ અને સાધન બાજેબાજ સાથે જોવામાં આવે છે. તેથી કરીને મોટે ભાગે ખોટમાં કામ કરતાં પત્રોને કોઈ સંસ્થા કે વ્યક્તિનો આશ્રય શોધવો પડે છે. આવી રીતે ચાલતાં પત્રો કેટલા વખત નબે અથવા નબે તો તેમની હાલત કેવી હોય ? સ્વાશ્રયી પત્રો જે અનેકવિધ સુધારાવધારા કરી શકે તે પરાશ્રયી પત્રો કરી શકે ખરા કે ?

મારી દૃઢ માન્યતા છે કે ગુજરાતી પત્રોની ખીલવણીનો પ્રથમ ઉપાય તેમને સ્વાશ્રયી કરવાનો છે. તેઓ સ્વાશ્રયી શી રીતે થઈ શકે, તેમના ગ્રાહકો શી રીતે વધે ? એ આપણે વિચારીએ. આપણે ફરીયાદ કરીએ છીએ કે આપણા ગ્રાહકો વધતાં નથી, લોકોમાં વર્તમાનપત્રો વાંચવાનો શોખ નથી. પરંતુ તેને માટે આપણે પોતે કેટલા જવાબદાર છીએ તેનો આપણે બાજેબાજ ખ્યાલ કરીએ છીએ. લોકોને શું જોઈએ છે, તેમને શી મુશ્કેલીઓ છે તેનો આપણે કદી વિચાર કરીએ છીએ ? લોકોને જે જોઈએ તે આપણે ન આપીએ તો આપણો માત્ર પડયો રહે અથવા નહીં જોવો ખરે તેમાં કંઈ નવાઈ છે ?

લોકો વર્તમાનપત્રો શા માટે વાંચે છે ? શોખની ખાતર વર્તમાનપત્રો વાંચનારા ધણા ન હોય, અને જે હોય તે લાયબ્રેરીમાંથી કે પડોશીને ત્યાંથી વાંચી ચલાવી લે. પરંતુ જે વર્તમાનપત્રો વાંચવાથી એ પૈસાની કમાણી થતી હોય અથવા તેઓ કંઈ બીજો લાભ થતો હોય તો તેમને માટે એ પૈસા ખુશીથી ફેંકી દેવાય. બીજા દેશોનાં વર્તમાનપત્રોના લાખો ગ્રાહકો હોય છે તે અમસ્તા નથી હોતા. વર્તમાનપત્રો વાંચ્યા સિવાય તેમના જીવનનો બ્યવહારજ અટકી પડે. આવાં વર્તમાનપત્રો આપણે અહીં કેટલાં છે ? આપણે આપણા ગ્રાહકોના જીવનના પ્રમો ઉકેલીએ છીએ ? જ્યારે આપણે આપણાં વેપાર ઉદ્યોગો, અને તેઓ બીજા બ્યવહારીક પ્રમોની રસભરી ચર્ચા કરીશું ત્યારે આપણા ગ્રાહકોની સંખ્યા ઝડપથી વધવા માંડશે અને આપણા ખોટના આંકડા પુરાવા માંડશે.

પણુ આપણી જનતાના તમામ વ્યવહારીક પ્રશ્નો ચર્ચવા તે નાનુંસનું કામ નથી. અમુક વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓથી નજ થઈ શકે. જેમ ચર્ચા કરનારા વિશેષ તેમ ચર્ચાની વિવિધતા અને સંગીનતા પણ વિશેષ. અનેક વ્યક્તિઓના વિચાર-વિનિમયના પરિણામે જે અનુભાનો અંધાય તેમનીજ કીંમત અંકાય. જ્યારે સમસ્ત જનતા વિચાર કરતી થશે અને પત્રોમાં લખતી થશે ત્યારે આપણાં પત્રોની ઉપયોગિતા વધશે અને ગ્રાહકોની સંખ્યા પણ વધશે. આ શુભ દિન જેમ અને તેમ વહેલો લાવવો તે આપણું કામ છે. આપણે અનેક રસ્તે આપણું લેખક મંડળ વિસ્તૃત કરી શકીએ. જે આપણે મહેનતાણું આપવાનો રીવાજ દાખલ કરીએ તો ધણી વ્યવસાયી અને ધંધાર્થી વ્યક્તિઓ પોતાના પાકટ અનુભવ પત્રોમાં લખવા તૈયાર થાય. તેમના અભિપ્રાયનું જે મુલ્ય અંકાય તે ગમે તેવા તંત્રીના અભિપ્રાયનું મુલ્ય હોય ખરું કે ?

તંત્રી ગમે તેટલું વાંચે પણ અનુભવીઓનો અનુભવ તેનામાં ક્યાંથી હોય ? ખાસ વિષયો માટે અનુભવીઓએજ લખવું જોઈએ. તંત્રી અનુભવીઓના અનુભવ પોતાના આદર્શોની કસોટીએ ચઢાવે. તંત્રીમંડળ અને દુનિયાના અનુભવીઓના પરસ્પર સહકારથી જે પત્રો ચાલશે તેજ વજનદાર ગણાશે અને તેજ ટકશે *

ચીમનલાલ મોહનલાલ મોદી.

(તંત્રી, 'પ્રજાપંથુ')

બાળક અને તેનું સાહિત્ય.

મનુષ્ય અવસ્થામાં પરમાત્માની સૌથી સમીપ અવસ્થા એ ગાત્યાવસ્થા છે. એ જીવનનો નિર્દોષતા, અભેદમયતા, મહત્તા કોઈ અજબ વસ્તુ છે. દરેક મહાન પુરુષને પોતાના જીવનનો યાદીમાં બાલ્યજીવન યાદ આપ્યા વિના નહિ રહેતું હોય.

તે જીવનમાં રમતો રમતો, કાલાધેલી બોલી, મીઠું હાસ્ય અને નવું નવું જાણવાની તેની જીવ્હાસા જોઈ આપણે ગમે તેવા માનસિક બોજમાં દબાયલા હોઈએ, તોપણ સહજ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

બાલ્યજીવન એ વિશુ ગંધનો સ્વચ્છ આરસો છે. તેમાં સુંદર રૂંડું પ્રતિબિંબ પડે છે. તે જેવું જૂએ છે તેવું કરવા યત્ન કરે છે; સાંભળે છે તેવા શબ્દો બોલવા શ્રમ કરે છે; તેની જીભમાં પરીક્ષા શક્તિ ઓછી હોય છે, છતાંય તેના ઉપર તે જીવનમાં જે સંસ્કાર પડે છે એવા પુખ્ત વયે પડતા નથી. વિદ્વાનો કહે છે, કે “બાળક પાંચ વસ્ત્રમાં જેટલું શીખે છે, તેટલું આખા જીવનમાં શીખતું નથી.”

નાનાં નાનાં ભુલકાંઓ તેમના શરીરના નાના નાના અવયવોના હાવભાવથી, દંત વિહોણાં મુંખનાં સ્મિત હાસ્યથી, ચાલતાં ન શીખેલાં, પણ ઘુંટણથી ચાલવાનો યત્ન કરતાં ગમડતાં અથડાતાં, અજાણતાં સહજ વાગતાં રડી ઉડી, વળી પાછાં પોતાનું આદરેલું કાર્ય શરૂ કરવા મડે છે. ભૂખ્યાં થતાં રડે છે ને તે વડે માતાને જાણ કરે છે. બાળકો માત્ર ભૂખથી કે રોગથી રડે છે. તેની રમતો નિર્દોષ હોય છે; તે રમતોમાં હરેક વસ્તુને તે અકાળે છે, ભાંગે છે અને પોતાની જીવ્હાસા તૃપ્ત કરે છે. તે જીજ્ઞા વડે બોલી શકતાં નથી, પરંતુ તે સમજે છે અને હાવભાવથી આપણને સમજાવે છે. તેને સારાસારનો વિચાર હોતો નથી. તે દરેક વસ્તુને પકડવા મથે છે, તેની સાથે રમે છે. ગમે તે વસ્તુ મોંમાં મૂકી દે છે. ” એક નાના બાળકને આપણે ગમે તેવી કિંમતી વસ્તુ આપી હશે, તો તેને અકાળશે, ફેંકશે અને મોંમાં મૂકશે. ઉંચકી શકાય તેવી નહિ હશે તો ઉંચકવા પ્રયત્ન કરી ફેંકી દેશે. આ એમનો સ્વભાવ છે. તેઓમાં આ એક નિર્દોષતા છે.

આમ જન્મથી ત્રણ વરસનાં થાય ત્યાં સુધી તેમના અવયવો વધવાનું, શબ્દો શીખીને બોલવાનું [વધારે પ્રમાણમાં જે શબ્દો તેમના કાન પર અથડાય છે તેવા બા, બાપા, કાકા, દાદા, ભૂ, વગેરે] એની ખીલવટ થાય છે. બાદ ત્રણથી સાત સુધીમાં જીંદગીમાં વધુ વ્યવહારમાં આવતા શબ્દોનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. એટલે પોતાની માતૃભાષાના અગત્યના શબ્દોનું-ભાષાનું ઘણું ખરું જ્ઞાન તેઓને થઈ જાય છે.

બાળક એટલે ?

જન્મથી જ તે સાત આઠ વરસ સુધીના બચ્ચાં માટે આપણે બાળક શબ્દ વાપરીએ છીએ. જોકે અસારે તો સામાન્ય રીતે ૧ થી ૧૧ વરસ સુધીના બચ્ચાં બાળક ગણાય છે અને ૧૨ વરસથી તે કુમાર તરીકે સંબોધાય છે. આપણે બાળક માટે ૧૧ વરસની હદ કક્ષુલ રાખી તેના સાહિત્ય અને તેની ખીલવણીના વિચાર કરીશું. અસરમાં અજાણતી બાલ માસિકાએ

પણ આજ ઉમરનું ધોરણ પોતાનાં બાલ માસિકોના લેખો માટેનું રાખેલું જણાય છે. એ કે “બાળક એટલે તો બચ્ચું” એક વરસથી ત્રણ વરસ સુધીની વય તે જ બાળક માટે ગણાય, પરંતુ એટલો સંકુચિત અર્થ કરે આપણને પાલવશે નહિ.

બાળકો માટે સાહિત્ય.

સરકારી વાચનમાળાઓ, રાષ્ટ્રીય વાચનમાળાઓ, જુદા જુદા લેખકોએ તૈયાર કરેલી અખતરાની વાચનમાળાઓ, બાલવાર્તાનાં પુસ્તકો, બાલ કાવ્યો, બાલમાસિકો આ તમામ કંઈને કંઈ બાલ સાહિત્ય પુરું પાડે છે.

પ્રાચીન બાલસાહિત્ય.

પહેલાંના વખતમાં બાલસાહિત્ય હતું. અત્યારે તે વિચારો નવા ઉદ્ભવ્યા નથી. તે વખતનું સાહિત્ય થોડું પણ સચોટ ને સુંદર હતું. હિતોપદેશ, પચતંત્ર, કથામંજરી વગેરે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અગ્રેજી, દેશી તેમજ વિદેશી તમામ ભાષામાં બાલસાહિત્ય હતું અને છે. તેનો વિકાસ દિન પ્રતિદિન થતો જાય છે. અત્યારે સમાજને બાલસાહિત્યની વિશેષ જરૂરીયાત જણાઈ છે ને તે માટે થોડા ધણા પ્રમાણમાં ચત્નો થાય છે. બંગાળા અને મહારાષ્ટ્રમાં ધણા સારા પ્રમાણમાં બાલસાહિત્ય મળી આવે છે, અને દિવસે દિવસે ધણું નવું સાહિત્ય તૈયાર થાય છે.

આપણા ગુજરાતમાં પુરાણોમાંથી, રામયણમાંથી, મહાભારતમાંથી અને મોહની લોકકથાથી બાલસાહિત્ય મળી આવે છે, અને તે બહોળા જથ્થામાં નહિ તો છુટું છવાયું જુદા જુદા લેખકો તરફથી પ્રકાશમાં આવ્યું છે.

આ પ્રમાણે બાલોપયોગી પુસ્તકો શિક્ષણનાં તેમજ સાહિત્યનાં તૈયાર થતાં, અને તે મારફત બાળકોને જ્ઞાન મળતું.

તેમાં વૃદ્ધિ થવા માટે ગુજરાતમાં બાળ માસિકોની શરૂઆત થઈ. બાલકોનો આનંદ બાલકોનો બંધુ, બાલબોધ, બાળશિક્ષક જેવાં પત્રોએ દેખા દીધી; અને ગુજરાતી બાલસાહિત્યમાં તેઓએ થોડો ધણો વધારો કરવા માંડ્યો. અત્યારે તે પત્રો બંધ પડ્યાં છે.

કેટલાક જુદા જુદા લેખકો અને પ્રકાશન સંસ્થાઓએ પણ બાલવાર્તાઓ, બાલકાવ્યો પ્રગટ કર્યાં હતાં. વાંચનમાળાઓમાં તો બાલસાહિત્ય જ હોય અને તે લિલ લિલ પ્રકારનું હોય તે નિર્વિવાદ છે. છતાંય તેમાં દોષો રહેતા.

અર્વાચીન બાલસાહિત્ય.

આ દશકામાં બાલસાહિત્ય ઠીક પ્રમાણમાં આવ્યું છે. બોકોને તેની જરૂરીયાત જણાઈ છે. બાળકોને પાઠ્ય પુસ્તકો સિવાયના બીજા સાહિત્યની શૂંપ ઉપડી છે, અને તેવા માસિકની બાળકને જરૂર છે, તેમ જ તેના મગજને કેળવવામાં બહુ સુલભ થાય તેમ છે. આવા કારણોથી બાલસાહિત્ય તૈયાર થવા માંડ્યું છે.

સરકારી વાચનમાળાઓ:—આ પુસ્તકો જુદા જુદા વિષયો લઈ તૈયાર કરવામાં આવે છે, સરકારી લેખકો પાસે લખાવાય છે, મૂલ્ય પ્રમાણસર રાખવામાં આવે છે.

છતાંય તેમાં દોષો રહે છે: બાળકોની આગળ જે વિષય મૂકવામાં આવે છે તેનું પુરતું જ્ઞાન આપવા માટે શિક્ષકો પાસે પુરતાં સાધનો હોતાં નથી કે પોતામાં તેટલી લાયકાત હોતી નથી.

જ રાષ્ટ્રીય વાચનમાળાઓ:—આ વાચનમાળાનાં પુસ્તકો તો હમણાંજ નીકળવા માંડ્યાં છે, છતાં ધણાં સારાં, સસ્તાં અને સારા વિચારોવાળાં હોય છે. બાળકોને સ્વતંત્રતાનું જ્ઞાન મળે એવા વિચારો તેમાં ગુંથાયેલા હોય છે; પરંતુ આ પુસ્તકો એક જ માણસે તૈયાર કરેલાં, એક જ દૃષ્ટિથી લખાયેલાં અને જોડણી વગેરે સર્વ-માન્ય ન હોય તેવાં હોવાથી સંપૂર્ણતાને પ્રાપ્ત હોતાં નથી.

ઙ જુદા જુદા લેખકોની અખતરાઈપ વાચનમાળાઓ:—આ પુસ્તકો પણ સાહિત્યનો પ્રચાર થાય એટલા માટે ઉચ્ચ વિચારવાળાં હોય છે, છતાં દોષો ઉપર પ્રમાણેના રહી જાય છે. લેખકો બાળકોને નજર આગળ રાખી પુસ્તકો તૈયાર કરે તો ધણાં ઉંચા પ્રકારનાં પુસ્તકો તૈયાર થાય. વળી આવાં પુસ્તકોની કિંમત પણ વધારે પડતી રહે છે.

બાલકમાસિકો:—

ગુજરાતમાં પ્રથમ બાલકમાસિકો—વડોદરામાંથી શરૂઆત કરી. આઠ દશ વરસ તે સારી રીતે ચાલ્યું. ગુજરાતમાં માસિકો મરિકત બાલકમાસિકોના રસ તેણે જ સમાજમાં રેડ્યો. પરંતુ તે માસિકો બાળ બે વરસથી સુધુષિ ભોગવે છે.

બાલ ગુંબધથી બાલજીવન નામનું માસિક શરૂ થયું, અને તેના ઉત્સાહી ચાલકોના હાથથી, ત્રણ, ચાર વરસથી બાલકમાસિકોની સારી સેવા થાય છે.

આણંદથી—આદ્યમિત્ર માસિક પત્ર બાળકોનાં આનંદમાં ભાગીદાર બની જુદા જુદા વિષયોનું જ્ઞાન આપી રહ્યું છે, તેમના વાચકો સારા પ્રમાણમાં છે અને ગુજરાતના બાલકમાસિકોની રસિકોની મદદ પણ તેને સારી પેઠે છે.

“બાળક” એ નામનું ત્રિમાસિક અમદાવાદથી શરૂ થયું. બે વરસથી તે પોતાનાથી બને તેટલું સસ્તું અને સારું બાલકમાસિકો પુરું પાડે છે, અને હાલ ગાંધરામાંથી દ્વિમાસિકના કૃપમાં પ્રગટ થાય છે. આ સિવાય ગુજરાતનાં બી માસિકો—સુન્દરી સુબોધ, સ્ત્રીબોધ અને વિદ્યાસ બાળકોના માટે જુદો વિભાગ રાખી વાતો અને કવિતાઓ પૂરી પાડે છે. જેથી ગુજરાતની માતાઓ પોતાની સાથે બાળકોને પણ સાહિત્યનો અભિરસ ચખાડે.

બીજાં પ્રકારનાં ખાતાં અને પ્રકાશકો.

નવજીવન, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, ગુજરાતી પત્ર, સસ્તું સાહિત્ય, સ્વાજી બાલજ્ઞાનમાળા વગેરે ધંધાઓએ થોડા ધણા પ્રમાણમાં બાલકમાસિકો પ્રકાશમાં આવ્યું છે.

ગુંબધર્મે—મુકુલથી વધારો કર્યો છે.

ગાંડીવ. સા. મંદિર—બાળવિદ્યારથી વધારો કર્યો છે.

રા. બા. કાંટાવાળાની ટ્યુકડી સા વાંતોના એક-પછી એક એમ ચાર ભાગો અને વળી દર વરસે એ તો ગુજરાતમાં વધારેમાં વધારે સારા પ્રમાણમાં વધારો કરવા

સમાન છે. તેમની વાતો સાદી ભાષામાં, હુંકી, સત્ય બનાવેથી ગુણેલી તેમજ બાળકોને ગ્રાન સાથે ચમત આપે તેવી છે: હજી તો તેઓશ્રી એવી બીજી કેટલીક વાતો ગુજરાતને ચરણે ધરવાના છે.

બીજા આપણા દક્ષિણમૂર્તિભવનવાળા અધ્યાપક, બાળકોના પ્રિય દોસ્ત—ગુરુ ગિજુ-ભાઈએ બાલવાર્તાઓના ત્રણ ભાગો આપી કાઢીઆવાડની કંઠસ્થ વાતોનું ગુજરાતની બાલ આલમને દાન કર્યું છે.

આ સિવાય બીજા નાના મોટા ભાઈઓએ ગુજરાતના બાલસાહિત્યની જલ્દિમાં ઠીક ફાળો આપ્યો છે. એટલે આ દશકામાં જેટલું બાલસાહિત્ય ગુજરાતમાં પ્રચારમાં આવ્યું છે તેટલું પ્રથમ આવેલું નથી.

હજી કરવા જેવું:

(૧) વાર્તાઓ—સાંભળેલી તેમજ વાંચેલી વાતો ઉપરથી ઉપજતી કાઠનારની સંખ્યા ગુજરાતમાં વધી છે અને તે ઠીક પ્રમાણમાં વધી છે; છતાં સાક્ષરો પૈકી રા. બ. કાંટાવાળા અને રા. ગિજુભાઈ સિવાય બીજાઓએ તે પ્રતિ પુરતું ધ્યાન આપ્યું નથી.

(૨) કાવ્યો—અરે ! ગુજરાતની બાલ આલમને, કાવ્ય આપનાર છે જ ક્યાં ? એક પણ આંગળીયે નામ મૂકાય તેવો કોઈ કવિ નથી ! બાળકોના કવિ દલપતરામ ગયા !! પછી નાના બાળકને પણ તેની ભાષામાં કવિતા મળે એવો છે કોઈ કવિ ગુજરાતમાં ? જે કે ન્યાં ત્યાં પ્રાસ બેસાડી ગઝલો લખી, ગરબીઓ લખી, છંદો લખી ગમે તે પ્રકારે અભારે ગુજરાતનાં બાલ માસિકોને કાવ્યો ભરવાં પડે છે. પરંતુ એક પણ એવો ઉચ્ચકોટિનો કવિ કોઈ નથી કે જેની કવિતા દરેક આંકે બાળ માસિકમાં આવી જ હોય. એટલે જ જૂની કવિતામાંથી સારી કવિતા શોધી કાઢી સંગ્રહકર્તાઓને કે માસિકોને બહાર આણવી પડે છે ને બાળકોને આનંદ આપવો પડે છે. જૂની કવિતામાં ઘણી કવિતાઓ છે ને જે હજી પ્રચાર પામેલી પણ નથી.

(૩) વિજ્ઞાન:—બાળકોની ભાષામાં વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય આપનાર સાક્ષરોમાંથી કોણ જડી આવશે ? હા, હાલમાં સુરતમાંથી એક બાળવિહાર રા. વીમા-વાળાએ આપ્યું છે, છતાંય તે એક પુસ્તકથી કેંઈ બાલકોને વિજ્ઞાનની પૂરતી માહિતી આપી શકશે નહિ.

(૪) ઇતિહાસ:—ઇતિહાસ ઘણા બહાર પડ્યાં છે, પણ બાળકોને કોણ જાણે શાથી તે વિષયમાં રસ પડતો નહિ હોય ? ગુજરાતનો કોઈ વિદ્વાન ઇતિહાસ-માંથી હુંકી ને સાદી વાતો લખી બેટ કરે તો ઉપકાર !!

(૫) નાટકો:—બાળકો માટે આપણા સાહિત્યમાં નાટકો છે જ નહિ. સંવાદના રૂપમાં બાળકને ઘણું ગ્રાન આપી શકાય. પુરાણોમાંની વાતો તે તેનો આદર. બાળકને નાટકોના રૂપમાં અસરકારક રીતે સમજાવી શકાય તે માટે પણ ઘણું કરવાનું બાકી છે.

[અમારા પત્ર 'બાળક' માટે શરૂઆતમાં પ્રહલાદનું દુંકું નાટક સંમંવામાં આવ્યું હતું, અને તે માટે સારું લખનારને રૂપિયા પચીસનું ઇનામ આપવાનું કાઢ્યું હતું; છતાંય એક પણ નાટક લખનાર નીકળી આવ્યો નહિ.]

(૬) ધર્મ:—બાળકોની બાષામાં, તેમના કુમળા મગજ પર સચોટ છાપ પડે ને તે સચોટ શકે તે માટે, રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત, ઉપનિષદો અને પુરાણોમાંથી ધણી વાતો નીકળી શકે તેમ છે, અને ગુજરાતના સાક્ષરો માટે તે દિશામાં ધણું કરવાનું છે.

(૭) બાષાંતરો:—અંગ્રેજી, બંગાળી, હિન્દી અને મરાઠીમાંથી થોડાં ધણાં બાલોપયોગી પુસ્તકો અનુવાદ થઈ બહાર પડ્યાં છે. ટોલરેટોય અને ટાગોરનો વાતો ગુજરાતનાં બાળકો વાંચવા પામ્યાં છે; છતાંય હજી ધણું બાળસાહિત્ય ખૂબી બાષામાં પડ્યું છે:

પ્રાણીઓ સંબંધી માહિતી, વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો, મહા વીરોનાં ચરિત્રો, ધર્મોચ્ચારોની હકીકતો, જુદા જુદા દેશોના ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ને ધર્મનું જ્ઞાન આપણાં બાળકોને આપવાનું બાકી છે.

ચીદહન સામકલોપીડીયાનું ગુજરાતી બાષાંતર હજી બહાર પડ્યું નથી.

(૮) માસિકો:—ગુજરાતમાં બાળકો માટે પત્રો આખાં ત્રણ; છતાંય તે તમામને ખોટમાં જ કામ કરવું પડે અને ગ્રાહકની તાણ હોય ત્યાં જુદી જુદી રીતે ચિત્રો, લેખો વગેરે મેળવી તેઓ બાલોપયોગી સામગ્રી કેવી રીતે પૂરી પાડી શકે ? છતાંય હજી તેમાં દિન પ્રતિદિન સુધારો થતો જાય છે, ને થશે. બાળકો પોતાની બાષામાં લખતા થશે, વિચારોની આપ લે તો અરસપરસ કરી શકશે. આ માટે ખૂબ યત્ન થાય અને બાલસાહિત્ય પ્રત્યે સમાજમાં રૂચિ ઉત્પન્ન થાય તથા જેટલાં બાલમાસિકો નીકળે તેને અધિક અંગ-વડ ન નડતાં જોઈતા ગ્રાહકો મળી રહે; ને બાલકોનું સાહિત્ય પણ તે મારફત વૃદ્ધિ પામે.

(૯) પત્રો:—ગુજરાતમાં એક પણ દૈનિક કે અઠવાડિક પત્ર નથી. જ્યાં માસિકની ખરાબ સ્થિતિ હોય ત્યાં એ આશા રાખવી, હાથ તો વ્યર્થ છે પણ અભ્યારનાં પત્રોના ચાલકો હિંમત અને ધૈર્યથી બાલસાહિત્ય પ્રત્યે પ્રળમાં રસ ઉત્પન્ન કરશે તો જો દિન પણ આવશે કે ગુજરાતની પ્રળને દૈનિક અને અઠવાડિકની જરૂર પડશે.

વિશેષ બાલમાસિકોના તંત્રીઓ બાળકો હોય તો ધણું સરસ કહેવાય. બાળકો માટે તો ખોરાક બાળક જ પસંદ કરે; પરંતુ હજી જ્યાં ખાશોમાં પહેલી પૂણી છે

ત્યાં તેમ બનવું અસંભવિત છે; છતાંય કાંઈ એ પ્રયોગ કરે તો અવશ્ય ફલદાયી નીવડે.

‘બાળક’ પત્રનો કંઈક અનુભવ.

મારા શિક્ષક તરીકિના અનુભવમાં વારંવાર આવતું, કે બાળકો માટે પાઠ્ય પુસ્તકો સિવાય, બીજાં બહારનાં પુસ્તકો તેઓ સમજી શકે તેવી ભાષામાં, તેમને મનગમતા વિષયો સચિત રજુ કરવામાં આવે તો બાળકોને ઘણું ઉચ્ચ જ્ઞાન આપી શકાય. આ વિચારોની પરંપરા ચાલુ હતી, પરંતુ સરકારી નોકરીમાં રહી માસિક જેવી પ્રવૃત્તિ હાથ થઈ શકે નહિ. માત્ર પુસ્તકો તૈયાર થઈ શકે; પરંતુ તે વરસોમાં અચારના જેટલો બાલસાહિત્યનો શોખ સમાજમાં વધ્યો નહતો. માત્ર બાલશિક્ષક માસિક પોતાની શક્તિ અનુસાર સાહિત્ય પુરું પાડતું.

મહાત્માજીના અસહકાર યુગમાં સરકારી નોકરીમાંથી છૂટવાનો લાલ મને મળ્યો. “હું અમહકારી વિચારો ધરાવું છું એવું કેળવણી ખાતાને જણાયું; મને નોટિસ આપી મારી માગવા ફરમાન થયું.” “મારા આત્માના વિચાર સ્વાતંત્ર્યને જે ખાતુ ઝુંટી લેવા તૈયાર થાય એ ખાતું સમાજને શું કે આપવાનું?” “વિચાર કરવાનો હક્ક પણ સરકારી નોકરોને નહિ હોય ખરો?” ગમે તેમ હો. પણ મને તો તેથી લાલ થયો. ખાતાને મારી નોકરીની જરૂર ન લાગી, અને મારે ખાતા સાથે સંબંધી છોડવો પડ્યો.

બાદ સુરતની અસહકાર સ્વીકારેલી મ્યુનિસિપાલિટીમાં જોડાતાં “બાળકો શું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, બાળકોને કયા પ્રકારની રાષ્ટ્રીય કેળવણી મળે છે? શિક્ષકો કયો દરજ્જો ભોગવે છે તે જોયું—તેમાં નિરાશા જણાઈ.”

બાળકો માટે કયાં પ્રકારના સાહિત્યની જરૂર છે; તે વિચારો ચાલતા હતા. આ સમયમાં બાલશ્રવન અને બાલમિત્ર, બાળ સાહિત્યમાં વૃદ્ધિ કરતાં હતાં; છતાંય બાળકો માટે તો જેટલું સાહિત્ય તૈયાર થાય તેટલું ઓછું છે.

એક વરસ પ્રંધી અમદાવાદ પ્રજાકીય મંડળમાં જોડાયો. ત્યાં મારા વિચારો વધુ વિકાસ પામ્યાં.

‘બાલશ્રવન’ મુંબઈનું સ્થાનિક અને વળી તેમાં ધનાઢ્ય ગૃહસ્થો પોતાના બાળકો માટે તેને ગ્રાહકથી તથા બીજી સારી મદદ આપી રહેલાં.

‘બાલમિત્ર’ રૂપિયા છ હજારની મદદ વડે પોષાતું છતાં ખોટમાં શ્રવન નભાવતું અને વળી તે સારા ભંડોળવાળા “ચરોતર કેળવણી મંડળ” ના તરફથી નીકળતું હતું. પણ અમદાવાદ જેવા વિશાળ કેળવણી ક્ષેત્રમાં બાળકો માટે કાંઈ ન હોય; અને વળી એ સરસ ક્ષેત્ર છે એમ મને લાગ્યું. કેળવણી મંડળનો એક સાધારણ પગારનો શિક્ષક—કેટલું મોટું સાહસ ઉપાડી શકે? જો કે આશા મોટી હતી, એકદમ બે, ત્રણ હજાર ગ્રાહકો રમતમાં જોડાશે અને બાળક પગભર થઈ સસ્તું હોઈ શકી જશે.

અમદાવાદમાં તેને સાડેં ઉત્તેજન મળશે એમ લાગ્યું; આ વિચારના અંતે ૧૯૨૩ ની શરૂઆતમાં ‘બાળક’ પ્રગટ કર્યું.

નાનું કદ, સારા કાગળ, સારી છાપ, એકાદ બે ચિત્રો અને સારામાં સારા દેખાવ (Get up) થી ત્રિમાસિકરૂપે વાર્ષિક રૂકત એક જ રૂપિયાના લવાજમમાં ગ્રાહકની સંખ્યા પૂરતી ન થઇ. ચિત્રો અને જાહેરાતમાં ધણો ખર્ચ થવા લાગ્યો. ગુજરાતમાંથી પાંચસો ગ્રાહકો મળી ન શક્યા. ગુજરાતની કોઇ પણ ફેળવણીની સંસ્થાએ ઉત્તેજન દીધું નહિ. અમદાવાદ પ્રબંધીય ફેળવણી મંડળ કે મજુરની શાળાઓ જેવી સંસ્થાનાઓ એ પણ તેમની શાળામાં દાખલ કરવા જેટલી કૃપા ન કરી. હું પ્રબંધીય શાળાનો શિક્ષક હતો. તેથી મને ઉમેદ હતી કે ગમે તે પ્રકારે શાળાઓમાં તો તે આપવું; એક ઉદાર ગૃહસ્થે રૂ. ૫૦) ની રકમ લવાજમ પેટે આપી તેથી પચાસ શાળાઓને એક વર્ષ માટે તે ભેટ મળ્યું.

વરસ બાદ મારે સંજોગવશાત્ સરકારી નહિ તો બીજી રાષ્ટ્રીય કે ગમે તે પણ નેહરુ અવરથાની જીસરીમાંથી છૂટવું પડ્યું. ‘બાળક’ જોડ આપે, બીજી કોઈ પણ મદદ વિના પોતાનું જીવન નભાવે, તેવામાં મારે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા જતાં ધણી ધણા પ્રકારે વેઠવું પડ્યું.

બે વર્ષમાં બાલસમાજને જોઇતું સાહિત્ય આપી શકાયું છે. મને યાદ છે કે ગુજરાતનાં બે માસિકોને પણ ગ્રાહકની હજારની સંખ્યાની અંદરજ રમવું પડે છે. તેમાં ‘બાળક’ ત્રિમાસિક શી આશા રાખે? ખરેખર ગુજરાત જેવું ધનાઢ્ય, હિંદના બધાય ભાગને સંકટમાં સહાય કરનાર, હિંદની, અરે જગતની ફાલીફલી વાડી તરીકે ઓળખાતું એ પોતાનાં બાળકોને એટલું ભૂલી બેઠું છે, કે પોતાનાં બાલમાસિકો માટે ગ્રાહકની તાણુને તેથી કરી પોતાને જોઇતો ખોરાક તે ન આપી શકે!!

બાળકોનું “સંદેશ” સાત હજાર ગ્રાહકોથી જીવે.

હિંદી “બાળસખા.” સાત, આઠ હજાર ગ્રાહકોમાં રમે.

મરાઠી “આનંદ” કેટલાય સારા ગ્રાહકોની સંખ્યાથી શોભે.

અને ગુજરાતી—“બાલમિત્ર-બાલજીવન-બાળક” કેટલાં ગ્રાહકો ધરાવે છે? હજારથી વધુ કોઇની પાસે ગ્રાહક નથી. પછી તે કેટલાં ખર્ચો કરી શકે? પોતાના પત્રમાં લેખો માટે, ચિત્રો માટે કંઈ રીતે ખર્ચ કરી શકે?

બાલમાસિકોને જાહેરાત માટે પણ કેટલો ખર્ચ કરવો પાલવે? ‘હુંકા લવાજમમાં જાહેરાત પાછળ ધણો ખર્ચ થાય, ચિત્રો માટે અઢળક ખર્ચ થવાનો ભય! કાંતો ચિત્ર થોડા આપે, ચલાવી લે કે, ગમે તેવાં છાપીને આપે.

આનું કારણ પૂરતી ગ્રાહકની સંખ્યા ન જ હોવા સિવાય બીજું શું હોય?

ચિત્રો માટે ગુજરાતના ચાર ચિત્રકારો ગણ્યાગાંઘ્યા, તેઓનાં મોં માઝ્યા દામ કેમ આપી શકાય? આપી શકાય તો બાલમાસિકો કેમ જીવી શકે? કે પછી તેના ચાલકો સ્વ. હજી સહમદ જેવા બને ત્યારે.

હોશિયાર—બાળકો માટે લખનારા ધડાયલા સારા લેખકો થોડા જ. બીજા બાળકો કે બાલ સાહિત્યના શોખીનો સાંભળેલી વાતો, બાપાંતરો કે કલ્પનાથી બાળકોને ખૂશ કરવા યત્ન કરે છે.

કાવ્યો ને નાટકો તો સારાં મળતાં નથી. આપણા કવિ નાનાલાલ, નરસિંહરાવ, ખખરદાર કે બલવંતરાયે કેટલાં બાલભાસિકામાં કાવ્યો આપ્યાં ?

ગુજરાતના બાલભાસિકા માટે લેખોની તો મુશ્કેલી છે; બીજી ભાષાનાં ભાસિકો કરતા, ઉત્તરતી પંકતિના લેખો આવે છે. ગમે તેવા લેખો ને સારા લેખોના અભાવે સ્થાન આપે છે, આટલા માટે જ મારે ત્રિભાસિકમાંથી દ્વિભાસિકમાં બદલી નાંખતાં વિચારો કરવા પડેલા; ને હજી તેને ભાસિક કરવા માટે લેખોના જ કારણે અચકાવું પડે છે.

ખરૂં જોતાં ગુજરાતને હજી બીજા દશ બાલભાસિકોની જરૂર છે. છતાં હજી ગ્રાહકોની સંખ્યા વધે નહિ, સમાજને બાલસાહિત્ય તરફ અભિરૂચિ થાય નહિ, સારા લખનારા અને સારા અને સસ્તા ચિત્રકારો ગુજરાત પેદા કરે નહિ ત્યાં લગી આ ભાસિકો પણ તુકશાન ભોગવવાનાં અને બાલસાહિત્યની જોષએ તેવી સારી વૃદ્ધિ થવાની નહિ.

બાળકો માટે સસ્તામાં સસ્તું, નાનામાં નાના કદનું, મોટા સારા ટાઇપથી છપાયેલું પાને પાને અને દરેક વિષયની ચિત્રથી સમજણ આપતું ચિત્રોવાળું, દશ હજારના ગ્રાહક સંખ્યા ધરાવતું પત્ર અને તે પણ અઠવાડિક એવા પત્રની ગુજરાતને જરૂર છે. ત્યારે જ ગુજરાતી બાલસાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ થશે. ગુજરાતના બાલસાહિત્યનો ઉદય થશે.

ગુજરાત ધનાઢય છે ! સાહસિક છે ! પણ તે સાહિત્ય રસિક અને અને પોતાનાં બાળકોમાં અસારથી સાહિત્ય પ્રતિ રસ ઉપજાવે, તો તે બાળકો આગળ જતાં સાહિત્યની કળા વિસ્તારી બંગાળની માફક વિદ્યામાં સુવર્ણ કળશ ચઢાવશે. અસ્તુ.

લીખાલાલ પી. વ્યાસ.

આપણું જ્ઞાતિ માસિકો.

પ્રત્યેક પ્રગ્નની સંસ્કૃતિ તેનાં સાહિત્ય ઉપર અવલંબે છે. જેટલે અંશે પ્રગ્નનું સાહિત્ય સમૃદ્ધ હોય તેટલે અંશે તેની સંસ્કૃતિ પણ હોવી જ જોઈએ. નિર્માત્ય સાહિત્ય વાંચતાં આપણને કેટલેક સ્થળે પ્રગ્નની નિર્માત્યતાનો ખ્યાલ આવ્યા વિના રહેતો નથી અને તેથી ઉલટું “ પ્રેમ અને શૌર્ય ” નું સાહિત્ય વાંચતાં, પ્રગ્નમાં પણ તે કાળે એ યુગ્મો હશે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. આવી રીતે સાહિત્ય અને તેની સંસ્કૃતિ પ સ્પર સંકલિત છે એ નિર્વિવાદ છે.

કાળ નિરવધિ છે, પણ આપણે એને ક્ષણ, મિનિટ, કલાક, પ્રહર, દિવસ, માસ, વર્ષ, દાયકા અને સૈકાથી માપીએ છીએ અને પ્રગ્નના ઇતિહાસમાં એક સૈકા એ માનવ જીવનનાં એક વર્ષ જેવો જ જણાય છે. સૈકા બદલાતાં પ્રગ્નના સાહિત્યમાં આપણે નવીન અંશો જોઈએ છીએ અને કદાચ એક યુગની નીતિની ભાવના ખીળ યુગમાં અંતીતિ જેવીયે જણાય તો આપણે આશ્ચર્ય પામતા નથી. આટલું પ્રગ્નનાં સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિમાં ઉત્તરોત્તર થતા ફેરફારોનાં સંબંધમાં જાણવું આવશ્યક છે.

હવે આપણે મૂળ વિષય ઉપર આવીએ. ઘણું સ્થળે એમ કહેવાય છે કે “ આ યુગ વર્તમાનપત્રોનો અને માસિકોનો છે. ” અને વસ્તુતઃ આપણને એવી જ પ્રતીતિ થાય છે. દિવસ ઉગતાં એક નવું માસિક, ત્રિમાસિક કે દૈનિક પત્ર બહાર પડ્યા વિના રહેતું નહિ હોય. બધી રીતે કંટાળેલી, નિરાશ થયેલી વ્યક્તિ હવે પત્રકાર કે કોઈ માસિકના તંત્રી થવાની ઇચ્છા ધરાવે છે. તેને માટે પોતાની લાયકાત કેટલી છે તેનું માપ એ પોતે કાઢી શકે નહિ; જનસમાજ તો સમય આવતાં એની કિંમત કરી જ લે છે. વર્તમાનપત્રોનું સાહિત્ય કેટલે અંશે ઇષ્ટ છે એ વિશાળ પ્રશ્ન આપણે આ સ્થળે નહિ ઉઠેલીએ. પણ આપણું માસિક સાહિત્ય કેવું છે અને કેવું હોવું જોઈએ તે વિષે કંઈ અવલોકન કરીશું.

કેટલાકનું એવું માનવું છે કે માસિકોનું સાહિત્ય ઇષ્ટ છે પણ જ્ઞાતિ માસિકો ઇષ્ટ નથી; કારણ કે એથી જ્ઞાતિની ભાવનાને ઉત્તેજન મળે છે. જ્ઞાતિ જેવું કંઈ હોવું જ નહિ જોઈએ. આ દલીલનો પ્રત્યુત્તર આપણે અહિં નહિ આપીએ. એ પ્રશ્ન સમાજ સુધાર કાને જ સોંપીયું. આપણે તો હાલ જ્ઞાતિની જે સંગ્રહાઓ ચાલી રહી છે તે જ વસ્તુ સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખી, તેજ સંજોગમાં આપણું જ્ઞાતિ માસિકો શું કરી શકે અને સાહિત્યમાં તે માસિકોનું સ્થાન કેવું હોઈ શકે એજ પ્રશ્ન વિચારવાનો છે. જેટલી જ્ઞાતિઓ, જેટલી પેટા જ્ઞાતિઓ, તેટલા જ તેમના વાર્જિત્રો [માસિક કે ત્રિમાસિક]; અને જેની તેમની જ્ઞાતિ અને જેના તેના રંગ તેવા જ તે વાજીત્રોનાં સુરો. કોઈનાં સુરો મીઠા, મોહક અને કર્ણપ્રિય પણ હોય, ત્યારે કોઈ વાજીત્ર ખીળતી પ્રતિસ્પર્ધામાં ક્વચિત બેસુર પણ માયુમ પડે. જેટલે અંશે જ્ઞાતિનો ભાગ કેળવાયેલો હોય તેટલે અંશે તેનું માસિક તેવું પણ જણાશે. હાલ તો એમ સ્પષ્ટ દલીલ કરવામાં આવે છે કે જ્ઞાતિને ઉત્તર કરવામાં માસિક એક પ્રધાન સાધન છે,

આપણું માસિક—સાહિત્ય હાલ કેનું છે ? હું અત્રે સામાન્ય સ્થિતિ જ વર્ણવું છું. અપવાદો ભલે હશે. કોઈ પણ જાતિનું માસિક વાંચતાં આપણને તુરત જ જણાશે કે માસિકનો આદર્શ સચવાતો નથી; માસિકનો ઉદ્દેશ પણ કેટલીક વખતે એક બાજુએ મૂકાયેલો માલુમ પડશે અને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તો તે માસિકની કિંમત કોઈ જ નહિ આંકે. નિર્માલ્ય કવિતાઓથી માંડી તે છેલ્લે લમ, મરણ વિગેરેનાં સમાચાર સુધી આપણને એવું કંઈ વાંચવાનું મળતું નથી કે જેથી જાતિને તે વાચનથી કંઈ લાભ થાય. એ માસિકોનાં ચર્ચાપત્રો વાંચીએ તો એક વિભાગ (Party)બીજા વિભાગ ઉપર હુમલો કરતો જણાશે, અને જાતિને સંપીડી કરવાના ઉદ્દેશને બદલે માસિક આવી રીતે દ્વેષ અને ઝેરનાં બીજ જ નાતે જ વાવે છે કે જેનું પરિણામ ધણું જ અનિષ્ઠ આવ્યા વિના રહે નહિ. સ્પષ્ટ ગાળો નહિ દેતાં હોય પણ લખાણમાં તેનાથીયે ચઢી જાય એવી ભાષા આપણે વાંચીએ છીએ. જાતિ સમાચાર ભલે પ્રસિદ્ધ થાય, જાતિના ઉગતા બાળ-લેખકો ભલે સાદા નિબંધો લખે પણ તે સાથે એવું લખાણ તો માસિકમાં પ્રવેશ નહિ જ પામવું જોઈએ કે જે માસિકમાં નહિ શોભે અને જે જાતિને પણ શોભા નહિ આપે. આપણા જાતિ માસિકોની સ્થિતિ આ બધી દૃષ્ટિએ જોતાં શોચનીય છે અને જે જાતિમાં પાર્ટીઓ છે અને જેમાં સુરો વિસંવાદી નીકળે છે ત્યાં તો આ સ્થિતિ દિન પ્રતિદિન વિશેષ શોચનીય થતી જાય છે એમ ધણાનું માનવું છે.

જાતિ કે સમાજનાં પ્રત્યેક ગૃહે જાતિની ઉન્નતિનો મંદેશો પહોંચે, જાતિની જાહેર પ્રવૃત્તિઓથી પ્રત્યેક વ્યક્તિ વાકેફ થાય, એજ ઉદ્દેશથી માસિકો અસ્તિત્વમાં આવે છે. જ્ઞાન વધારવાને બીજાં માસિકો હોય છે એમ કેટલાકનું માનવું છે. પણ આપણે એ જ પ્રશ્ન અત્રે વિચારીએ કે આપણા જાતિ-માસિકોથી જ એ ખોટ થોડે ઘણું અંશે કેમ નહિ પૂરી શકીએ અને એનો જ્યારે ઉદય થશે ત્યારે જ તે જાતિ કે તે સમાજ વિશેષ ઉન્નતિએ પહોંચેલો જણાશે; કારણ કે આપણે આપણી જાતિઓને-જાતિની પ્રત્યેક વ્યક્તિ એને જેટલે અંશે આ માસિકોદ્વારા કેળવીશું તેટલે અંશે એ જાતિનો સમાજ જરૂર કેળવાશે, અને એમ બધી જાતિઓ કે સમાજો કેળવાય તો સમગ્ર દેશ પણ કેળવાય એમ માનવામાં અતિશયોક્તિ નથી. એક બીજી દલીલ પણ આગળ કરવામાં આવે છે કે જાતિના વિદ્વાન વર્ગને આવા જાતિ-માસિકોમાંથી કંઈ જ મળતું નથી. આપણે કદાચ એ સત્ય સ્વીકારી લઈએ પણ તે સાથે એટલું પણ જરૂર વિચારીએ કે કદાચ આ વિદ્વાન વર્ગ આ માસિક દ્વારા નહિ કેળવાય પણ જે વિદ્વાન વર્ગ નથી તે તો આથી નિરાશ થશે અને જેટલે અંશે આ વર્ગ નિરાશ થશે તેટલે અંશે જાતિનો વિદ્વાન વર્ગ તે માટે જોખમદાર ગણાશે. કારણ કે તે વિદ્વાન વર્ગ પોતાનો વર્ગ સર્વજ્ઞ માની, એક જાતનો પ્રમાદ રાખી, પોતાના જાતિ માસિકમાં પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપતો નથી એટલે આ ઉપરથી આપણે એટલા અનુમાન ઉપર તો આવીએ જ છીએ કે જાતિ માસિકોની હાલની શોચનીય સ્થિતિ માટે ઘણું અંશે તે જાતિનો વિદ્વાન વર્ગ જવાબદાર છે અને હવે પછી પણ એ સ્થિતિ નહિ સુધરે તો તો જ વર્ગ જવાબદાર ગણાય. ઘણાં માસિકોનાં તંત્રીઓ આ પ્રકારની ફરિયાદ વારંવાર કરે છે અને તેમાં કંઈ વલ્લુદ હોય એમ આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે.

માસિકનું ખર્ચ કાર્યક્ષેત્ર શું હોઈ શકે ? જેવી જ્ઞાતિ અને જેવી તેની સંસ્કૃતિ તેવુંજ તેના માસિકનું કાર્યક્ષેત્ર ઘડી શકાય, પણ સામાન્યતઃ એટલું તો ખર્ચજ કે સામાજિક સુધારણા, કુરિવાજોનો નાશ, જ્ઞાતિની સામાન્ય સુધારણાના પ્રશ્નો—એ બધું જ્ઞાતિના કાર્યક્ષેત્રમાં આવી જાય; તે સાથે જ્ઞાતિનો જૂતકાળનો ઇતિહાસ, તેની સંસ્કૃતિનું દિગ્દર્શન અને વર્તમાન સ્થિતિ સાથે તુલના અને ભવિષ્ય માટે પ્રવૃત્તિઓ—એ બધું પણ માસિક દ્વારાજ બની શકે. જ્ઞાતિના જૂદા જૂદા વિભાગોને સામાન્ય આદર્શોથી એક કરવામાં, જ્ઞાતિનું સંઘટન કરવામાં અને પ્રત્યેક વ્યક્તિના હૃદયમાં જ્ઞાતિય ભાવના જાગૃત કરવાનું અને તેને પોષવાનું માસિક એક અત્યુત્તમ સાધન છે. આજના જ્ઞાતિ બાળકો આવતી કાલનાં નાગરિકો થશે, સમાજ સુધારકો થશે તો તેમને આજેજ આ સ્થિતિમાં આશાનો દિવ્ય સંદેશો અને જ્ઞાતિ-અભિમાનનું નવું પ્રેરક બળ પણ આપણે માસિકદ્વારા જ આપી શકીશું. સ્ત્રીજિવનનો સામાન્ય પ્રશ્ન પણ આપણે જ્ઞાતિ માસિક દ્વારા ઘણીજ સુંદર રીતે ઉકેલી શકીએ. એ માસિક દ્વારા જ આપણા ઉગતા લેખકો વા લેખિકાઓની કલમ કસાતી જશે અને ભવિષ્યમાં એને જ પ્રતાપે તેઓ સમર્થ લેખકો વા લેખિકાઓ નિવડશે એ આશા કંઈ વધારે પડતી નથી. એમાંથી જ આપણે સારાં કવિઓ, નવલકથા કારો ઉત્પન્ન કરી શકીશું. એ માસિક જ એમને ખરા સ્વયંસેવકો બનાવશે અથવા ખીન્ન શબ્દોમાં કહીએ તો એ માસિક જ તેમને તેમની ભવિષ્યની કારકીર્દિ માટે તૈયાર કરવામાં પ્રધાન સાધન બનશે એ નિર્વિવાદ છે.

હવે આપણે આપણા જ્ઞાતિ માસિકનું સાહિત્યમાં કેવું સ્થાન હોવું જોઈએ તે વિષે વિચાર કરીએ. ગમે તેવી ભાષા, ગમે તેવી જોડણી અને ગમે તેવી લખાણની શૈલી એ બધું જ જે આપણા માસિકોમાં જોવામાં આવે તો તે માસિકો સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન નહિ જ હાઈ શકે એ નિર્વિવાદ છે. આપણા એજ જ્ઞાતિ-માસિકોમાં સુંદર વિચારોથી ભરેલા લેખો, સુંદર કાવ્યો, સમાજના અનેક પ્રશ્નો ઉકેલતી નાની વાર્તાઓ, જ્ઞાતિમાં થઈ ગયેલી અથવા હાલની કેટલીક જાણીતી વ્યક્તિઓની ટુંકી જીવન-કથાઓ, આ બધું માસિકને અનેક રીતે શોભાવી શકે છે અને તેટલે અંશે સાહિત્યમાં તેને સ્થાન આપણે આપી શકીએ. એજ માસિકોમાં આપણી જ્ઞાતિના જૂતકાળમાં થઈ ગયેલા કવિઓની કવિતા એકત્ર કરી શકીએ અને તેને પ્રસિદ્ધિમાં આણીએ; જૂની દંતકથાઓ અને જ્ઞાતિનો જૂનો ઇતિહાસ પણ આપણે એજ રીતે પ્રસિદ્ધ કરીએ. માત્ર તેમ કરવાના પ્રયત્નો થવા જોઈએ.

પણ આપણા જ્ઞાતિ માસિકો ઉચ્ચ પ્રતિનાં નથી તેનું એક મુખ્ય કારણ એ પણ છે કે તેના તરફ સહાનુભૂતિ નથી, અને તેમાંથી એકજ જ્ઞાતિનાં અનેક વિભાગોમાંથી જૂદા જૂદા માસિકો બહાર પડે એટલે તેનું બળ વહેંચાઈ જાય એ સ્વભાવિક છે. સંઘ-શક્તિ રહેતી નથી અને તેટલું અંશે એ માસિકો નિર્માત્ર્ય બનતા જાય છે. સામાન્ય ઉદ્દેશો એક સરખા રાખી, નાના મતભેદોનું સમાધાન કરી, આ માસિકો એક બની કાર્ય કરે તો સમાજ સુધારણાની દૃષ્ટિએ, તેમજ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ, ઘણુંજ સુંદર કાર્ય કરી શકે એમ છે; અને તેમ થાય ત્યારેજ પરસ્પરના દ્વેષભાવ વિરામશે; અંગત આક્ષેપો અને કેવળ શાબ્દિક વિતંડાવાદોનો એની મેજે નીકાલ થશે. લેખકો સંઘટ્યતાથી સંગીન લેખો

લખતા થશે, જનસમાજનું હૃદય વિશાળ થશે અને સાંકડાપણું દૂર થતાં નવીન વિચારો, નવીન પ્રણાલિકા, અને નવીન તેજનો સ્વીકાર જનસમાજ આપોઆપ કરતા શીખશે. આ કાર્ય સતત મહેનત, ખંત અને ધૈર્યથી જ સાધી શકાય. એક વર્ષનું કે એક વ્યક્તિનું આ કાર્ય નથી.

આપણા જ્ઞાતિ માસિકો સુંદર નહિ હોવાનું આર્થિક સ્થિતિ એ પણ એક મોટું કારણ છે. જ્ઞાતિ હિતના ઉદ્દેશથી પ્રેરાઇને આ માસિકોનાં સંચાલકો તેની સેવા યથા-શક્તિ બજાવે છે. જ્ઞાતિની કોઈ ધનવાન વ્યક્તિ કવચિત તેમને મદદ આપી બચાવી લે છે પણ આનું ધણું થોડું સ્થળેજ બને છે. સામાન્યતઃ માસિકને આર્થિક સ્થિતિ ધણી જ નડે છે. થોડામાં થોડું લવાજમ રાખવામાં આવે તોપણ પુરતા ગ્રાહકો નહિ મળે, અને જે થોડા ગ્રાહકો હોય તે લવાજમ આપવામાં તેટલો ઉત્સાહ નહિ બતાવતા હોય. આખું વર્ષ માસિક વાંચ્યું હોય અને છેવટનો અંક વી. પી. થી મોકલતાં તેનો સ્વીકાર થયા વિના, માસિકના તંત્રી અથવા વ્યવસ્થાપકને પાછું મળ્યાની ફરિયાદ આપણે ધણીવાર સાંભળીએ છીએ. આપણાં જ્ઞાતિબંધુઓ કેળવણી પામે અને પોતાની ફરજ સમજે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ જ્ઞાતિ માસિક નીભાવવાને પોતાનું બનતું કરે; લેખકો લેખ લખી, ધનવાન વર્ગ દ્રવ્ય આપી અને સ્વયંસેવક સેવાથી જે જ્ઞાતિના કાર્યમાં રસ લેતા થાય તો આપણાં આ માસિકો નિઃસંશય સારામાં સારાં કાર્ય કરી બતાવે. જ્ઞાતિ માસિક માટે અભિમાન અને મમત્વ ઉત્પન્ન થવાની જરૂર છે અને તેમ થતાં આર્થિક સ્થિતિ નબળી હોવા છતાં પણ માસિક ધીમે ધીમે પોતાના પગ ઉપર ઉભું રહેતું થશે. માસિક માટે સ્થાયી ફંડો થશે અને કંઈ જ નહિ થાય તો કેવળ ખોટ પુરી કરવાને ફેટલીક ઉદાર વ્યક્તિઓ તો મળી જ રહેશે.

આપણા તંત્રીઓની પણ જવાબદારી ઓછી નથી. તંત્રીઓ તંત્રી તરીકેની સામાન્ય નોંધ લખી સંતોષ માની બેસી રહે તો તે માસિક કોઈ દિવસ સુધરે નહિ. સારામાં સારા લેખો તંત્રી લખાવી મંગાવે અને તેની ચૂંટણી કરી પ્રસિદ્ધ કરે. કાવ્યની ઉત્તમ સમાલોચના કર્યા પછીજ તેને સ્થાન આપે અને કેવળ નિર્માલ્ય વિચારોથી ભરેલા લેખો નહિ જ સ્વીકારે તો તે માસિક ધણું સુધરે. જ્ઞાતિ સમાચારો, ચર્ચાપત્રો વિગેરે પ્રતિદ્ધ કરવામાં પણ ન્યાયપુરઃસર અવલોકન કરી, સુક્ષ્મ બુદ્ધિથી તુલના કરી, સંજોગો ધ્યાનમાં લઇ, યુક્તિ વાપરે તોજ સફળતા પ્રાપ્ત કરે અને નહિ તો કુસંપનાં, દ્વેષનાં બીજ વાવશે અને અને માસિકની ઉન્નતિ થવાને બદલે તે નીચું પડતું જશે. ભાષા અને જોડણી ઉપર સંપૂર્ણ ધ્યાન આપે; મુદ્ર જેવામાં કોઈ પણ જાતનો પ્રમાદ નહિ રાખતા, શુદ્ધ લેખન તરફ જ દષ્ટિ રાખે તો તે માસિક સાહિત્યની દષ્ટિએ પણ સારું લેખાશે. જેટલે અંશે માસિકનો તંત્રી વિદ્વાન, શાંત, ધૈર્યશીલ અને તટસ્થવૃત્તિવાળો સમીક્ષક હશે તેટલે અંશે તે માસિક ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરતું જ રહેશે. માસિક કેવી રીતે સુંદર બને એજ વિચારમાં તંત્રી મગ્ન રહે અને તે માટે પોતાનું બનતું કરે ત્યારેજ તે માસિક ચિરકાળ અસ્તિત્વ ભોગવે અને ત્યારેજ તે લોકપ્રિય પણ થાય.

હવે આ બધાની સમાલોચના કરી ઉપસંહાર કરીએ. એક જ્ઞાતિ માસિક ત્યારે જ નીજી શકે જ્યારે તેની પાછળ કાર્યદક્ષ નેનાઓ પોતાનો આત્મા તેના તરફ જ રાખે.

તે માસિક ત્યારેજ આર્થિક સ્થિતિમાં પગભર થાય કે જ્યારે તેના ગ્રાહકો વધે અને જ્ઞાતિની ધનવાન વ્યક્તિઓ તેમનો ઉદાર હાથ માસિક તરફ લાંબાવે. જ્ઞાતિ માસિક ત્યારે જ ઉત્તમોત્તમ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરી શકે કે જ્યારે તે જ્ઞાતિનો કળવાયેલો વર્ગ પોતાના લેખોથી, પોતાની ફરજ સમજી આમંત્રણ વિના, તેને વિમૂષિત કરે. પરસ્પરનાં ભેદો દૂર થાય અને સામાન્ય હૃદયો પ્રમાણે એકતા થાય તો માસિકમાં ધણુંજ ચેતન આવે. વખતોવખત માસિકને તેના સેવકો દ્વારા પ્રેરક બળો મળવાંજ જોઈએ અને આ બધું જો સંભવિત હોય તો માસિકની ઉન્નત સ્થિતિ પણ અશક્ય નથી. જેટલું કાર્પ વિકટ જણાય છે તેટલું જ તે પ્રયત્ન, ધૈર્ય અને ખંતથી સ્હેલું જણાશે. સહૃદયતા અને તન્મયતા એ બે ગુણો જેમ જેમ કળવાતા જશે તેમ તેમ જ્ઞાતિ માસિકને સાફ પોષણ મળતું જશે. નિઃસ્વાર્થ સેવાભાવના અને હૃદયોની વિશાળતા જેમ વધશે તેમ જ્ઞાતિ માસિક પણ તેટલે અંશે, સેવાપરાયણ અને વિશાળ થશે. વ્યક્તિની, સમાજની અને દેશની સંસ્કૃતિનાં વિષયોમાં આવાજ માસિકો અગત્યનો ભાગ ભજવી શકે છે અને તેથી જ્ઞાતિ માસિક એ કેવળ નિરર્થક પ્રવૃત્તિ છે એવી માન્યતા રાખવામાં આવે એ સ્થિતિ ખરેખર સોચનીય છે. જ્ઞાતિના વિદ્વાન વર્ગની, ધનિક વર્ગની એ મુખ્ય ફરજ છે કે તે જ્ઞાતિ માસિકને એક આદર્શ માસિક બનાવવામાં પોતાની શક્તિ વાપરે. એ વાર્જિતના સુરોથી બધાને મુગ્ધ કરે અને એ સુરોતું સંવાદી ગીત જ્ઞાતિની પ્રત્યેક વ્યક્તિના હૃદયમાં અંકિત કરે અને આત્માને ઉન્નત કરે; તો પછી જ્ઞાતિ માસિકો સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ ઉચ્ચ કોટિમાં મૂકી શકાય. અસ્તુ.

નવસારી
તા|| ૧૨-૧૦-૨૪

}

ઉમીઆશંકર જોશંકર મહેતા, બી. એ.

હિન્દી પત્રકારિત્વ.

(Indian Journalism)

કોઇ પણ દેશનું પત્રકારિત્વ એ તે દેશની રાજદારી, સામાજિક તેમજ ઔદ્યોગિક સ્થિતિ અને પ્રગતિનું હોકાયત્વ છે. હિન્દી પ્રગતિને માટે હિન્દના વર્તમાનપત્રો તેમજ માસિકો આદિની પ્રગતિ આવશ્યક છે. પત્રકારનો ધર્મો આ દેશમાં હજી તદન આભ્યાસ-સ્થામાં છે. તેની સાથે પહાડ જેવી અનેક મુશ્કેલીઓ ઉભેલી છે. સમસ્ત હિન્દના વર્તમાનપત્રો સંબંધી ચર્ચા કરતાં પહેલાં આપણે ગુજરાતી પત્રોની સ્થિતિ તથા પ્રગતિના ઉપાયો તપાસીએ.

ગુજરાતી ભાષામાં હમણાં હમણાં અનેક નવા પત્રો ઉભાં થયાં છે, તેમજ દિવસે દિવસે વધુ ઉભાં થતાં જાય છે. આમાંના થોડાંક સાહસો અવસ્ય પ્રસંશાપાત્ર છે. પરંતુ તેમાંના મોટા ભાગ તો કચરાજેવો હોઇ જનસમાજને અવળે રસ્તે દોરનારો છે. અલ્પ-ખર્ચ આપણે કયુલ કરવું જોઇએ કે છેલ્લાં પાંચ વર્ષોમાં ગુજરાતી વાચકોમાં વાંચનનો શોખ જેટલી હદે વધ્યો છે તેટલો અગાઉ કદિ ન હતો. પરંતુ આ શોખને પોષવા માટે ગમે તેવું કચરા જેવું વાંચન પ્રજાની સમક્ષ મૂકાય તે સામે પત્રકારોએ અવસ્ય પગલાં લેવાં જોઇએ. આવા ન ઈચ્છવાયેાગ્ય વાચનથી વાંચવાની ઇતિ અવળે માર્ગે દોરાતું પ્રજાની નીતિને હાનિ પહોંચે છે, એટલું જ નહિ પણ એ પ્રકારના વાંચનના ફેલાવાથી ખીજા ઉપયોગી વાંચનના ફેલાવાને ધણો ધક્કો લાગે છે,

પત્રકારની મુશ્કેલીઓ.

આ ઉપરાંત ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોની પ્રગતિને બાધક એવી બીજી અનેક મુશ્કેલીઓ છે. તેમાં હાપખાનાને લગતી મુશ્કેલીઓ, કેળવણેલા અને અનુભવી લેખકોની તંગી, બાહોશ અવસ્થાપકની ખામી, નાણાંને લગતી મુશ્કેલીઓ વગેરે અનેક છે. એ ઉપરાંત ગુજરાતી ભાષાનું ક્ષેત્ર અતિ સંકુચિત હોઇ ગુજરાતી પત્રોનો પ્રચાર પણ પ્રમાણમાં ધણો ઓછો થતો હોવાથી જેટલા મોટા પાયાપર એક વર્તમાનપત્રની સંસ્થાને લઇ જવાથી તે નફાથી ચલાવી શકાય તેટલા મોટા પાયાપર ભાગ્યેજ કોઇ સંસ્થાથી તે લઈ જઈ શકાય છે. ઈંગ્લાંડ અને અમેરિકાના પત્રકારો એજ ધર્મમાંથી લાખો અને કરોડો રૂપિયા પેદા કરે છે તેનું કારણ એટલું જ કે લાંબા પત્રોની લાખો નક્કો રહેજે ખપી જાય છે. અમેરિકામાં કેટલાંક દૈનિક પત્રો એવાં પડ્યાં છે કે જેની દરથી પંદર લાખ નક્કો હમેશાં ખપતી હોય છે; જ્યારે આપણે લાં તો પાંચ હજાર નક્કોતો ફેલાવો પણ ધણો ગણાય છે. આનું મુખ્ય કારણ એજ છે કે અંગ્રેજી ભાષા બોલનારાની સંખ્યા કરોડોની છે, અને તેમાંના ધણાખરા-એટલે કરોડો માણસો-અંગ્રેજી સારીરીતે લખી વાંચી જાણે છે. એટલું જ નહિ પણ ખીજા લાખો માણસો એવાં પણ છે, કે જેઓની માતૃભાષા અંગ્રેજી ન હોવા છતાં તેઓ અંગ્રેજી સારી રીતે જાણતા હોઇ અંગ્રેજી પત્રો વાંચવાનો શોખ ધરાવે છે. ગુજરાતી બોલનારાની સંખ્યા તો માત્ર ૬૫,૫૧,૬૬૨ ની હોઇ તેમાંથી ભણેલા એટલે કેકત વાંચી જ જાણનારાઓની રાશ અડ ટકા જેટલી જ આવે છે. આ સાત અડ

લાખ ગુજરાતી લખી વાંચી જાણનારાઓમાં પણ વર્તમાનપત્રો વાંચીને સમજી શકે તેવાં તથા વાંચવાના શોખ ધરાવનારાઓની સંખ્યા તો બહુ જ જુનું છે. એટલા ટુંકા સ્ત્રેત્રમાં જ ગુજરાતી પત્રોને કામ કરવાનું હોઇને તેઓ બહુ મોટી પ્રગતિની આશા તો કોઇ કાળે ન જ રાખી શકે. પરંતુ જે વાંચનનો શોખ યોગ્ય માંગે કેળવવામાં આવે અને ઉત્તમ પ્રકારનું સંગીન વાંચન પૂરું પાડવામાં આવે, તો ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોમાં પણ હજી ઘણો વિકાસ થવાનો અવકાશ છે.

છાપખાનાનો ધંધો.

આપણા દેશમાં છાપખાનાનો ધંધો હજી નેહએ તેટલો ખેડાયો ન હોવાથી તેમજ મુદ્રણકલાનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવાના સાધનો ન હોવાથી અને એ કળા તરફ પુરતું લક્ષ અપાતું ન હોવાને લીધે મુદ્રણકલામાં પારંગત થયેલો ભાગ્યે જ કોઈ માણસ મળી આવે છે. આથી આપણાં દેશી લાપાનાં છાપખાનાંઓ બહુધા અસ્તવ્યસ્ત રીતે ચલાવાતાં જોવામાં આવે છે. પરિણામે છપાઈતું ખર્ચ નેહએ તે કરતાં વધુ આવે છે અને શુદ્ધ કે સુંદર કામ મળી શકતું નથી. એ ઉપરાંત ઘણીવાર ધાર્યા કરતાં વધુ વિલંબ થઈ જાય છે અને નેહએ તેટલી ઝડપથી કામ મળી શકતું નથી. વર્તમાનપત્રોની પ્રગતિ સામે આ મોટું વિઘ્ન છે. આપણાં વર્તમાનપત્રોને સુધારવા માટે આપણે પ્રથમ આપણાં છાપખાનાંઓ સુધારવા જોઈએ. એ સિવાય તો કંઈ પ્રકારનાં લખાણો પણ, જેમ અપાત રસોઈયાને હાથે ધાન્યનો બગાડ થઈ જાય, તેમ વ્યર્થ જશે.

ઉપાયો.

વર્તમાનપત્રની જે જે સંસ્થાઓમાં સંપાદક, વ્યવસ્થાપક અને માલિક એક જ વ્યક્તિ હોય છે તે સંસ્થાઓ ઘણે ભાગે ક્રેટેહમંદીથી ચાલતી જોવામાં આવે છે. આનું મુખ્ય કારણ એજ છે કે અધિપતિ છાપખાનાને લગતી મુશ્કેલીઓ જાણી શકે છે, અને તેના ઉપાય તરીકે યોગ્ય ફેરફારો કરીને ધીમે ધીમે તમામ મુશ્કેલીઓનો અંત આણી શકે છે. પરંતુ દરેક ઠેકાણે આ પ્રમાણે બનતું નથી. માત્ર સંપાદક અને ચાલક વર્તમાનપત્રના તેમજ છાપખાનાના ધંધામાં પૂરેપૂરા ઉત્સાહ ધરાવનાર અને એ ધંધાના બધા અંગમાં પારંગત હોય તો જરૂર સફળતાપૂર્વક કામ ચલાવી શકાય. આવા પારંગત માણસો હિતવત્ત કરવા માટે ગુજરાતમાં ઓછામાં ઓછી એક રાષ્ટ્રીય મુદ્રણશાળા ઉભી કરવી જોઈએ. આ શાળામાં વિનીત થયેલો અથવા સાધારણ અંગ્રેજી લખેલો કોઇ પણ વિદ્યાર્થી દાખલ થઈ શકે. આ શાળા સારા પાયા ઉપર ચલાવવી હોય તો તેમાં કંપોઝીંગ, પ્રેસ-રીડીંગ, પ્રિન્ટીંગ, યંત્રોને લગતું કામ, બાઇન્ડીંગ, કાગળ શાદી વગેરેની પિછાન, છપાઈના ભાગ-તેને માટે જોઈતા સમય ઈલાદિના અડસટ્ટા કરવાનું કામ, છાપખાનાને લગતી જુદી જુદી ચીજોનો અનુભવ, મજૂરી વગેરેનું અર્થશાસ્ત્ર, ઓરીસનો રેકૉડ રાખવાની પદ્ધતિ, છાપખાનાની સામાન્ય વ્યવસ્થા ઇલાદિ જુદા જુદા વિષયોના વર્ગો ખોલવા જોઈએ. સાધારણ બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થી ત્રણેક વર્ષની મુદતમાં આટલો બધો અભ્યાસ પૂરો કરી મુદ્રણ-કળાનો સ્નાતક થઈ શકે. વળી આ ઉપરાંત ટાઈપ રાઈટીંગ, લીનોટાઈપ, મેનોટાઈપ, ફોટોઝીકો પ્રોસેસ, સ્ટીરીઓ પ્રોસેસ વગેરે ખાસ વિષયોના બીજા જુદા વર્ગો પણ ગ્રાજ્યા હોય તો વિશેષ લાભ થવા સંભવ છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસ કરીને પરીક્ષામાં પસાર થયેલો મુદ્રણ-કલાનો સ્નાતક કોઈ મોટા શહેરમાં રહેજે દોઢસોથી બસો રૂપિયાનો પગાર મેળવી શકે. બધા વિષયો શીખી ન શકે તે થોડા સમયમાં અને થોડા ખર્ચે એક કે વધુ વિષયનીજ પરીક્ષા પસાર કરે તોપણ તે વગર મુશ્કેલીએ ગુજરાન પૂરતું કમાઈ શકે, એમાં જરાયે શંકા નથી. આ બેતાં આવી એક શાળા ખોલવામાં આવે તો તેનો મોટા પ્રમાણમાં લાભ લેવામાં આવે એ નિઃસંશય વાત છે. પરંતુ આવી એક શાળા ઉભી કરવાને માટે જરૂરી સાધનો પાછળ બહુ મોટી રકમનું ખર્ચ કરવું પડે; ભેંકે એ ખર્ચ તેનાથી થતા લાભો સાથે સરખાવતાં બહુ વધારે ન હોઈ અનિવાર્ય છે. આ પ્રકારની ઉદ્યોગશાળાઓ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં અનેક હોય છે, અને તેમાં મોટી મોટી રકમની શી ભરીને અનેક વિદ્યાર્થીઓ એ કલાઓ શીખવા આવે છે. શાળાના નિભાવ ખર્ચ માટે આપણે ત્યાં પણ શી રાખી શકાય. પરંતુ તેનું ખર્ચ કાઢવાનું સહેલું સાધન તો એ છે કે આ શાળાને અંગે એક મોટું જાહેર છાપખાનું ચલાવવું. શાળાને માટે સાધનો પહેલેથી જ સંપૂર્ણ રાખ્યા હોય તો આ પ્રકારનું છાપખાનું ચલાવવાને માટે કાંઈપણ વિશેષ ખર્ચ કરવાની જરૂર રહે નહિ. વળી જેમ મેડીકલ કોલેજની સાથે જાહેર હોસ્પિટલ લાગેલી જ હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ વ્યવહારિક (Practical) જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ અનુભવથી મેળવી શકે છે, તેમ આવું રીતસર છાપખાનું શાળાની સાથે જ ચાલતું હોય તો મુદ્રણકલાના વિદ્યાર્થીઓ પણ વ્યવહારિક જ્ઞાન સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરવાની સાથે તે છાપખાનાને પણ નફો કરતી સંસ્થા બનાવી શકે. એટલે આવી સંસ્થાના નિભાવખર્ચ માટે કશી પણ જુદી તબ્દીજ કરવાની આવશ્યકતા રહે નહિ, કદાચ એ સંસ્થા થોડા વરસમાં તેમાં રોકાયેલી ચાપણ પણ છુટી કરી શકે.

ઉપરની યોજના પ્રમાણે એકાદ સંસ્થા ચાલુ થઈ જાય, તો થોડાજ વર્ષ પછી દર વર્ષે મુદ્રણકલામાં નિપૂણ થયેલા સ્નાતકો બહાર આવતા જાય, અને તેઓ જેમ જેમ એ ધંધામાં ગોઠવાતા જાય તેમ તેમ છાપખાનાના ધંધામાં વિકાસ થતો જાય અને હુંક સમયમાં એ કલા તથા ધંધો બહુ ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચી જાય. આમ થતાં આપણા વર્તમાનપત્રોના ઢંગ સુધરે એ ખુલ્લું જ છે.

નોંધણી.

આપણા હાલના વર્તમાનપત્રોમાં-ખાસ કરીને દૈનિક પત્રોમાં-હાલમાં જે ઢંગબડા વચરની નોંધણી વપરાતી જેવામાં આવે છે, તેને માટે મોટે ભાગે છાપખાનાંઓજ જવાબદાર છે; જો કે તંત્રીઓનું એ બાબત તરફનું દુર્લક્ષ પણ ઓછું જવાબદાર નથી. ‘કરૂણા,’ ‘દર્શનિક,’ ‘અગ્રિયોગીક,’ ‘સવરાજ્ય,’ ‘અમક્યતા,’ એવાં એવા શબ્દો દૈનિક પત્રોમાં સામાન્ય થઈ પડ્યા છે. કેટલીકવાર તો ‘ધનગલાનંદ’ અને ‘ખરીસતીઓ’ જેવા હાસ્યજનક પ્રયોગો પણ દૃષ્ટિગ્રાસ્ય થાય છે. આ પ્રકારની બેદરકારી આપણા સાહિત્યને અવશ્ય હાનિકર્તા છે. આ બાબતમાં સુધારો કરવાને દૈનિક પત્રોના અધિપતિઓને બલામણુ કરનારો ઠરાવ ભાવનગર ખાતે મળેલી છેલ્લી સાહિત્ય પરિષદમાં પસાર થયો હતો. પરંતુ તેની કાંઈપણ અસર થઈ હોય એમ જણાતું નથી. આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે દૈનિક પત્રોને બહુ ઝડપથી કામ લેવાનું હોય છે, અને તેમની પાસે સાધનો પૂરાં ન હોવાથી તેઓ ગમે તેમ ચલાવી લેવાની જ્ઞતિ રાખે છે. વળી ‘ઉદ્દેશ,’ ‘કટો,’ ‘ડાઈંગ,’

‘એન્ડ્રુઝ,’ ‘ઉતુંગ,’ ‘મુફો,’ વગેરે જેવા શબ્દોમાં તો જોઈએ તે પ્રમાણે ‘ડિમો’વાળા ટાઇપોના અભાવે સારા સારા છાપખાનાઓને પણ કેટલીકવાર ગમે તેમ ચલાવી લેવું પડે છે. ‘ચેત,’ ‘ધમિર,’ ‘આશ્વિન,’ જેવા શબ્દોમાં તો ટાઇપોના ‘કર’ટો’ ઉપરાઉપરી ચડી જતા હોવાથી તે ટાઇપ ગોઠવવાજ મુશ્કેલ પડે છે, અને કદાચ જેમ તેમ-ગોઠવી મુકે છે, તો પણ હસ્તેષ તેમજ ‘ઈ’ એવા ટાઇપના ‘કર’ટો યંત્રપર જતાંજ તુટી જાય છે અને પરિણામે છપાઈતી બૂલ ઉભી રહે છે. ‘ફિનલેન’ જેવો શબ્દ તો એ રીતે ટાઇપમાં ગોઠવીજ શકાય નહિ. આ બધી મુશ્કેલીઓમાં ઉપાય એકજ છે; છાપખાનાની મુશ્કેલીઓ તપાસીને આપણી જોડણીની પદ્ધતિમાં જરૂર પડે ત્યાં ત્યાં યોગ્ય ફેરફારો કરવા જોઈએ અને તેમ થયા પછી છાપખાનાની છુટછાટોને (Printer's licenses) મર્યાદિત કરી મૂકવી જોઈએ.

પ્રૂફ રીડીંગ.

વર્તમાનપત્રોના ધંધામાં એક ન ચલાવી શકાય એવી બૂલ અથવા બેરફારી એ જોવામાં આવે છે કે પ્રૂફ રીડીંગ જેવું જવાબદારીનું કામ ધણે ભાગે નિરક્ષર જેવા માણસોને જ સોંપવામાં આવેલું હોય છે. પ્રૂફરીડરોનો વર્ગ એક નિયમ તરીકે ઓછું બહુલા તથા સાહિત્ય તરફ રુચિ ન ધરાવતા માણસોનો હોઈ પુસ્તકો વગેરેમાં પણ જોને શુદ્ધ છપાઈ જોઈતી હોય, તેણે પ્રૂફરીડીંગ જેવું કંટાળાભરેલું અને સમયનો વ્યય કરનાર કામ જાતેજ કરી લેવું પડે છે. વર્તમાનપત્રોમાં તો તંત્રીમંડળના માણસોને પ્રૂફ તપાસવાનો સમય ભાગ્યેજ મળી શકે. એટલે તેમને તો બધો આધાર પ્રૂફરીડરો પરજ રાખવો પડે છે, અને પછી કોઈ ભયંકર બૂલ રહી જાય અથવા પ્રૂફરીડરના કહાપણને લીધે કોઈ ન ચલાવી શકાય તેવી નવિનજ બૂલ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તો તેને ‘છપખાનાના ભૂત’ની મ્હોકાણ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. આ સ્થિતિ સુધારવા કેળવવાલા વર્ગમાંથી પ્રૂફરીડરો ઉત્પન્ન કરવા જોઈએ. ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રકારની શાળામાં પદ્ધતિસર પ્રૂફરીડીંગનો વર્ગ તો હોય જ, અને એ એકજ વર્ગનો લાભ લઈને તૈયાર થયેલા પ્રૂફરીડરો પણ આપણાં દૈનિકપત્રોની જોડણીની અવ્યવસ્થામાં સારો સુધારો કરી શકે.

પત્રકાર.

આપણા દેશમાં ખરા પત્રકારોની પણ ઘણી અછત છે, એમ કહી શકાય. આના અનેક કારણો છે. એક તો પત્રકારનો ધંધો નફાકારક નહિ હોવાથી પત્રકારોને જરૂર પુરતું વેતન મળી શકતું નથી. એટલે એ દિશામાં આર્થિક દૃષ્ટિએ ઝાઝું આકર્ષણ નહિ હોવાથી ધણે ભાગે ઓછા ખર્ચવાળા, ઓછી લાયકાતવાળા અથવા કોઈકવાર સેવાશ્રુતિવાળા મનુષ્યો જ એ દિશા સ્વીકારે છે. વળી એ દિશામાં અભ્યાસ વધારવાના સાધનોની પણ આપણા દેશમાં અછત છે. તદુપરાંત ધણાએક પત્રોના માલિકો મૂઠીવાદમાં ઉછરેલા હોઈ આ ધંધાથી લગભગ તદ્દન અજાણ હોય છે. તેઓ જે રીતે તેમના બીજા ધંધાઓમાં નોકર વર્ગ પર અમલ બજાવવાનું શીખ્યા હોય છે, તે પ્રકારે અહિં પણ અમલ બજાવવા પ્રેરાય છે. પરિણામે, પત્રકાર વર્ગ બહુધા સ્વતંત્ર મતશ્રુતિવાળો હોવાથી, માલિકો અને તંત્રીમંડળ વચ્ચે મતભેદો ઉત્પન્ન થાય છે. આવા મતભેદોના કારણે પત્રકારો સ્થિર થઈ શકતા નથી; નથી પત્ર મજબુત બની શકતું. પત્રકારનો ધંધો તાત્કાલિક નફો આપનાર નહિ હોવાથી ધનિક વર્ગ સિવાય ભાગ્યે જ કોઈ એ ધંધામાં રૂપલાવી

શકે છે. ધનિક વર્ગે એ ધંધામાં પડે છે તેમાં પણ મગજની ધૂન અથવા નામના મેળવવાની હાલસા સિવાય ભાગ્યેજ બીજી કશી પ્રેરણા હોય છે. શુદ્ધ સેવાવૃત્તિ તો કવચિત જ નજરે પડે છે.

હમણાં હમણાં જે થોડાં માસિકા શુદ્ધ સેવાવૃત્તિથી મનનીય અને સંગીન વાંચન આપનારાં નીકળ્યાં છે, તેમાંના ધણાંખરાં જનસમાજ તરફના યોગ્ય સત્કારને અભાવે કફોડી આર્થિક સ્થિતિ ભોગવતાં હોવાથી પડી ભાંગવા જેવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યાં છે એ કેટલું શોચનીય છે? જ્યાં સુધી જનસમાજ આવા લખાણોમાં રસ લેતો ન થઈ જાય, ત્યાં આ પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર થવો અશક્ય છે. એટલા માટે સાધારણ કેળવણી પામેલો સામાન્ય જનસમાજ સમજી શકે અને તેમાં રસ લઈ શકે એ પ્રકારની ભાષા અને શૈલીમાં શુદ્ધ અને સાત્વિક લખાણો લખવાની જરૂર છે. આ પ્રકારના લખાણો લખવાની કલા, પત્રકારનો ધર્મ અને પત્રકારિત્વને લગતું સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીય શિક્ષણ આપવા માટે એ પ્રકારની શાળાઓ પણ જોડવામાં આવે એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે; જો કે પત્રકારના ધંધાનું ક્ષેત્ર ધણું સંકુચિત હોવાથી બહુ મોટા પ્રમાણમાં આવું સાદસ કદાચ શક્યતામાં ઉભું કરી ન શકાય એ સ્વાભાવિક છે. એ ઉપરાંત મુંબઈ, અમદાવાદ, સુરત, વડોદરા, રાજકોટ વગેરે મોટા શહેરોમાં ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકાના પત્રકારિત્વને લગતાં પુસ્તકોની એક સારીસરખી લાયબ્રેરી જોડવામાં આવે તોપણ પત્રકાર વર્ગને ધણો લાભ થઈ શકે.

લિપિ.

હિન્દુસ્થાનના છાપખાનાઓ અને વર્તમાનપત્રોને એક મોટો સર્વ સામાન્ય ગેરલાભ એ છે કે તેના તમામ પ્રાન્તોની ભાષાઓની લિપિઓ આ ધંધાને માટે ધણી રીતે અગવડભરેલી છે. હિન્દુસ્થાનની હાલની જુદી જુદી લિપિઓમાં જુદી જુદી જાતના ટાઇપો બનાવવા પડે છે. તેથી એકંદરે ટાઇપો મોંઘા પડે છે, અને જતાં ધણીવાર શુચિવણ ભરેલા બેડાક્ષરો વગેરેને માટે બેઠતા ટાઇપો મળી શકતા નથી. એ ઉપરાંત મૂળાક્ષરોને ઉપર, નીચે, આગળ અને પાછળ જુદી જુદી નિશાનીઓ એટલી બધી આવે છે કે કંપોઝ કરવામાં પુષ્કળ વખત લાગે, તેમજ ઉપર નીચેની ડિઝીઓ આગળ પાછળ ખસી જાય એવી હોવાથી તેને બરાબર જોડવામાં ધણી મહેનત પડે. વળી અતિશય બારીક ડિઝીઓ ઉંધી ચત્તી મૂકાઈ જાય છે, તેમજ વારંવાર ભાંગી પણ જાય છે. ધણા ટાઇપોને ‘કરંટ’ (જટકતો ભાગ) આવતો હોવાથી તે વારંવાર તુટી જાય છે, અને તેથી છપાઇ અશુદ્ધ થાય છે. હસ્ત ધના ઉપરના પાંખડાં આ પ્રમાણે ધણીવાર તૂટી જવાથી હસ્ત ધને બદલે તેની આગલા અક્ષરને ખોટો કાનો લાગેલો આપણે વારંવાર બેઠાં બેઠાં; અને છાપખાનાની એવી નજીવી ભૂલને માટે ધણી વાર અર્થનો અનર્થ થઈ જાય છે. કળિયુગને બદલે ‘કાળયુગ,’ બલિયત્તને બદલે ‘બાલયત્ત’ પતિને બદલે ‘પાત’ તથા મતિને બદલે ‘માત’ વંચાય એ ઓછો અનર્થ નથી.

લિનોટાઇપ.

બીજું હાલના અતિશય ઝડપથી કામ લેવાના જમાનામાં દૈનિક પત્રોને માટે લિનોટાઇપ એ એક અતિશય અગત્યનું, સમય બચાવનારું સાધન છે. એ યંત્રની મદદથી તદ્દન શુદ્ધ કામ બહુજ ઓછા સમયમાં સુંદર રીતે છાપી શકાય છે. ટાઇપના લાઇનેઝર વખતે નવીજ બનતી હોવાથી એક પણ ટાઇપ ભાંગેલો તૂટેલો આવવાનો સંભવ નથી.

પરંતુ આપણા દર્શાવ્યેની વાત એ છે કે એ યંત્રની રચનામાં ગમે તેટલો ફેરફાર કરીને પણ હિન્દની કોઈપણ એક લિપિમાં કપોઝ કરી શકે તેવું યંત્ર બનાવી શકાય એમ લાલની દૃષ્ટિએ જણાતું નથી. ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી, બંગાળી, ગુરમુખી વગેરે લિપિઓમાં ‘ઉકારો,’ ‘માત્રાઓ’ તથા અનુસ્વાર વગેરેના ચિહ્નો જે ઉપર નીચે આવે છે, તેને માટે સિનોટાઇપમાં કાંઈપણ ગોઠવણ થઈ શકે એમ લાગતું નથી. ઉર્દૂના વર્ગની લિપિઓમાં પણ નુકતાઓ વગેરે તેટલા જ અગવડભર્યા થઈ પડે છે. વળી આપણી ભાષામાં ફિકર, કમ, દ્વિતીય, અપૂર્વ આદિ શબ્દોમાં ફિ, ક, દ્વિ, વ જેવા અક્ષરોમાં પાછળથી થતા ઉચ્ચારવાળા સ્વર કે વ્યંજનની નિશાની પ્રથમ અને પ્રથમ થતા ઉચ્ચારવાળાની નિશાની પાછળ મૂકાતી હોવાથી સિનોટાઇપ તેમજ ટાઇપરાઇટરને માટે એ બહુ અગવડકર્તા થઈ પડે છે. દેશી લિપિઓના ટાઇપ રાઇટરો હાલમાં કેટલેક ટેકાણે વપરાતાં જોવામાં આવે છે, પરંતુ એ આપણી અગવડભરેલી લિપિઓના કારણે અશુદ્ધ અને ઘણું ધીમું કામ જ આપી શકે છે. અંગ્રેજી લિપિ પ્રમાણમાં ઘણી અગવડભરેલી હોવાથી એ ભાષાના પત્રોને આપણા ઉપર એક દેખીતો લાભ છે.

નવી લિપિ.

આ અગવડના નિવારણનો એકજ ઉપાય છે. પરંતુ તે ઘણો ક્રાન્તિકારક હોઈ કદાચ પ્રથમ દૃષ્ટિએ બ્યવહારિક જણાશે નહિ. છતાં આપણા પત્રકારો અને ભાષાશાસ્ત્રીઓ એ ઉપર વિચાર ચલાવી જુએ એ હેતુથી તે અત્રે રજૂ કરવાની ઇચ્છા રોકી શકતો નથી.

હિન્દના આર્યન વર્ગની ભાષાઓ કુલ ૨૮ છે, અને એ ભાષાઓ બોલનારાઓની સંખ્યા ૨૩,૨૮,૪૬,૫૪૯ ની છે. હિન્દની વસ્તીનો મોટો ભાગ આર્યન ભાષાઓ બોલે છે એમ કહી શકાય. એ બધી ભાષાઓમાં થોડા થોડા તફાવતો બાદ કરતાં લગભગ બધીના ઉચ્ચારો મળતા જ છે. પરંતુ તેમાં અનેક જુદી જુદી લિપિઓ છે. અને એ બધી લિપિઓ મુદ્રણકળાની દૃષ્ટિએ ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રમાણે ઘણી અગવડભરેલી છે. દ્રાવિડીયન, ટિબેટીયાઇન વગેરે વર્ગની ભાષાઓમાં તો આર્યન વર્ગની ભાષાઓ સાથે ઉચ્ચારબેદ મોટા પ્રમાણમાં હોવાથી તેને માટે આપણે હાલ તુરત વિચાર કરી શકતા નથી. પરંતુ મુખ્ય મુખ્ય આર્યન ભાષાઓને માટે જો એકજ લિપિ ચાલતી હોય, તો તેથી ઘણો લાભ થવા સંભવ છે. આવોજ કાંઈક પ્રયાસ અગાઉ બંગાળામાં કે એ તરફ થયેલો સાંભળ્યો છે; પરંતુ તેમાં છાપખાનાની દૃષ્ટિને મુદ્દસ સ્થાન ન હતું. એ પ્રયાસમાં ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, હિન્દી વગેરે ભાષાઓનાં પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રો એકજ દેવનાગરી લિપિમાં છાપવાની યોજના હતી. એ યોજના પ્રમાણે કેટલાંક પુસ્તકો વગેરે છપાયેલાં પણ ખરાં પરંતુ તે પગભર થઈ શક્યા ન હતા. એ યોજનામાં કેટલાક ભાગો હતા: ખાસ કરીને દરેક પ્રાન્તમાં છાપવાના કામ માટે એકજ પ્રકારની લિપિ ચાલુ થઈ જાય, તો પરભાષાના પત્રો વગેરે વાંચવાની તેમજ હિન્દની કોઈ પણ ભાષા શીખવાની સરળતા રહે; કોઈ પણ પરભાષાના પ્રાન્તના નાના નાના શહેરોમાં પણ આપણી પોતાની ભાષામાં અગર બીજી કોઈ ભાષામાં કાંઈ પણ છપાવવાની જરૂર ઉભી થાય, તો ત્યાંના કોઈ પણ છાપખાનામાં તુરત છપાવી શકાય; દરેક પ્રાન્તની ટાઇપ ફાઉન્ડીઓને એક જ લિપિના ટાઇપો બનાવવાના રહે તેથી હરીફાઈ વધતાં ટાઇપો સારા અને સસ્તાં મળી શકે; તેમજ છાપખાનાના ધંધાનું ક્ષેત્ર વધુ વિસ્તાર બને.

હું જે યોજના રજુ કરવા માગું છું તેમાં તો આર્યન વર્ગની બધી ભાષાઓને માટે કંપોઝીંગ, ટાઇપરાઇટર, લિનોટાઇપ, ટાઇપ ફાઉન્ડ્રી તથા મુદ્રણની દૃષ્ટિએ અંગ્રેજી લિપિ કરતાં પણ વધુ સગવડ અને ખાસ લાભો ધરાવતી એક નવી જ લિપિ ઉભી કરવાની વાત છે. આ યોજનામાં જે કાંઈ પણ મુશ્કેલી હોય તો તે એકજ છે અને તે એ કે બધા પ્રાન્તોને એ નવી લિપિ નવેસરથી શીખવવી પડે. પરંતુ જે એકાદ પ્રાન્ત એવી એક સંપૂર્ણ લિપિ ચાલુ કરી દે અને તેમાં ક્તેહમંદ થાય, તો પછી બીજા પ્રાન્તો તુરત જ તેનું અનુકરણ કરવા લાગે એ દેખીતું છે.

આ યોજના પ્રમાણે નવી લિપિની રચના કરતી વખતે નીચેના મુદ્દાઓ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જોઈએ:—

- ૧ કાંઈ પણ વ્યંજનને બીજો વ્યંજન કે સ્વર જોડવા માટે તેના ઉપર, નીચે કે પાછળ કાંઈ પણ નિશાની આપવી જોઈએ નહિ. એટલે કે અંગ્રેજી લિપિની માફક ઉચ્ચારના ક્રમ પ્રમાણે એક પછી એક અક્ષર (કે તેની નિશાની) આવે તેમ થવું જોઈએ.
- ૨ કાંઈ પણ અક્ષરનો અલંક એવો ન હોવો જોઈએ કે જેથી કરીને ટાઇપ બનાવતાં ઉપર, નીચે કે બાજુમાં જરાપણ ‘કરંટ’ આવે.

(ઉપરના બે મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં લેવાવાથી ટાઇપ બનાવનારને હાલ જેમ દરેક મળાક્ષરના ટાઇપમાં ઉપર અને નીચે ખાલી જગ્યાઓ છોડવી પડે છે, તેમ છોડવી પડશે નહિ અને તેથી નાના “ જાડી ” માં બહુ મોટા “ કેઇસ ” વાળા ટાઇપ બનાવો શકશે. વળી ડિઝીઓ આદિની કડાકુટ સહંતર મરી જશે. જોડાક્ષરોનો ગોટાળો થતો અટકી જશે, અને ટાઇપોની સંખ્યામાં મોટો ઘટાડો થઈ જતાં ઘણી વધુ ઝડપથી શુદ્ધ કંપોઝ કરી શકશે.)

- ૩ જોડાક્ષરો તેમજ વ્યંજન સાથે સ્વર જોડવાની પદ્ધતિ સંસ્કૃત સંધિના નિયમો ધ્યાનમાં લઈને અંગ્રેજી જોડણીના સિદ્ધાંત પ્રમાણે રાખવી. એટલે કે ‘મુદ્ધિ’ શબ્દ છાપવા માટે નવી લિપિના બ્, ઉ, દ, ઘ, ઈ, સૂચવતા અક્ષરો અથવા ચિહ્નો તેમજ ‘દૈનિક’, શબ્દ માટે દ્, જૈ, ન્, ઇ, ક. એ સૂચવતા અક્ષરો અથવા ચિહ્નો તેને ક્રમ પ્રમાણે મૂકવા જોઈએ.

(આમાં ઉપલક દૃષ્ટિએ જેતાં ટાઇપો કાંઈક વધારે આવતા હોવાથી જગ્યા વધુ રોકાય એવો સંભવ લાગે, પરંતુ ખરી રીતે ટાઇપોના જાડી તેમજ પહોળાઈ ટુંકા થવાના હોવાથી એકંદરે આ પદ્ધતિથી જગ્યા ઉલટી ઓછી રોકાય એમ છે. વળી કંપોઝીટરોને જોડાક્ષરો માટે જુદાજ કેસોમાં ખોળાખોળ કરવાની ન રહેવાથી એકંદરે કામ વધુ ઝડપથી થઈ શકે.)

- ૪ વ્યંજનો, સ્વરો તથા વિરામાદિ ચિહ્નો માટેના ટાઇપો પહોળાઈમાં ત્રણ જ જુદા જુદા કદના હોવા જોઈએ; એટલે કે વ્યંજનો કે ‘એમ’ કદના, સ્વર ચિહ્નો કે ‘એમ’ કદના તથા વિરામાદિ ચિહ્નો કે દ્વિ-એમ કદના હોવા જોઈએ.

(અંગ્રેજી ટાઇપ રાઇટરની બનાવટમાં જેમ i, l, w, m, વગેરે અક્ષરો નાના મોટા કદના હોવાથી તેના ટાઇપો ઘણા ખેડાળ બનાવી દેવા પડે છે, તેમ આ યોજનાથી નવી લિપિમાં થવા પામે નહિ.)

- ૫ હિન્દમાં બોલાતી ભાષાઓના કેટલાક ઉચ્ચારો દર્શાવનાર અક્ષરો આપણી હાલની લિપિઓમાં મળતા નથી, તેને માટે નવા અક્ષરો યોજવા. દાખલા તરીકે, ‘શીબડા’

ના 'ડ' સંકારનો અપભ્રંશ ઉચ્ચાર, 'ક' 'વ' 'ઝ' ના બે સ્પષ્ટ રીતે જુદા પડતા ઉચ્ચારો વગેરે દર્શાવવા માટે આપણી લિપિઓમાં યોગ્ય અક્ષરો નથી, તે નવા યોજવા.

આર્યન ભાષાઓ બોલતા તમામ પ્રાન્તોમાં આવી એક નવી લિપિનો પ્રચાર કરવો હોય તો અલગત તે માટે તેવા દરેક પ્રાન્તમાં ખાસ પ્રચાર ખાતાંઓ બોલવાં જોઈએ.

જરૂર જણાય તો આ લિપિને માત્ર જાપવાની લિપિ ગણીને દરેક પ્રાન્તની ચાલુ સ્થાનિક લિપિવાળા કામ માટે કાયમ રાખી શકાય. એટલે જેમ અંગ્રેજી લિપિ શીખવા માટે ચાર જૂદા જૂદા આસ્ક્રાબેટો શીખવા પડે છે, તેમ આપણા પ્રાન્તને જાપવાની તથા લખવાની લિપિ શીખવા માટે બે જુદા જુદા મૂળાક્ષરો શીખવા પડશે. આમ કરવાનું કારણ એટલું જ કે જે લિપિ લખવાને આપણા હાથ ટેવાઈ ગયેલા હોય તેજ લિપિ લખવાના કામમાં કાયમ રહેવાથી લખાણની ઝડપ અને સુંદરતામાં ક્ષતિ થાય નહિ.

ઉપરની યોજનામાં બંગાળાની દેવનાગરીવાળી યોજનાના તમામ લાભો સમાયેલા હોવા ઉપરાંત વર્તમાનપત્ર અને જાપખાનાની દૃષ્ટિએ ખીજા અનેક લાભો સમાયેલા છે. વેપારીઓ નવી લિપિના ટાઇપરાઇટરનો છૂટથી ઉપયોગ કરી શકે. દૈનિક પત્રો ઘણી ઝડપથી છેલ્લામાં છેલ્લી ખબરો લિનોટાઇપની મદદથી શુદ્ધ અને સફાઈદાર રીતે જાપી શકે; જાપખાનાઓને કંપોઝીટરો કે લિનોટાઇપીસ્ટો ગમે ત્યાંથી મળી શકે; સારા, સસ્તા અને ટકાઉ ટાઇપ બની શકે; થોડી જગ્યામાં ઝાઝું લખાણ જાપી શકાય; મોટા કેઈસવાળા ટાઇપનો વધારે છૂટથી ઉપયોગ થઈ શકે; અને છેવટમાં જો લગભગ આખા દેશમાં આ નવી લિપિ ચાલુ થઈ જાય તો તારખાતું પણ ધારે તો એવી લિપિમાં લખેલા કે ટાઇપ કરેલા 'ઇનલેન્ડ' તારો સ્વીકારવાનું કષ્ટલ કરી શકે. આમ ચતાં પોતાના જ વર્તમાનપત્રો પ્રેસ ટેલીગ્રાફો મેળવી શકે, અને એવા તારો છેક છેલ્લી ધરીએ પણ જાપવા આપી શકે, કેમકે તરજુમો કરવામાં જતો સમય બચી જાય. વળી ખબરપત્રીઓને પણ પોતાના તારના સંદેશાઓ અંગ્રેજી ભાષામાં ધડવા ન પડે અને તેથી વિગતવાર હેવાલ શુદ્ધ ભાષામાં આપી શકે, તેમજ કોઇપણ જાતની ગેરસમજ થવા પામે નહિ. વળી દેશી ભાષામાં ચયેલા ભાષણોના મૂળ શબ્દો જેમના તેમ તારદ્વારા મેળવી શકાય, એટલે કોઇને પણ ફરિયાદનું કારણ રહે નહિ.

ઉપર જણાવ્યા તે ઉપરાંત ખીજા પણ કેટલાક ઓછીવત્તી અગત્યના લાભો આ યોજનામાં સમાયેલા છે, પરંતુ વિસ્તારભયથી અત્રે તે રજૂ કરવાનું મુલતવી રાખું છું.

આ બાબતમાં આપણા સાક્ષરો, પત્રકારો અને મુદ્રકો યોગ્ય ચર્ચા ચલાવી તેમાં જે કાંઈ ખામીઓ હોય તે દૂર કરી એ યોજનાને અમલમાં મૂકવાનો કાઈ સહેલો માર્ગ શોધી કાઢશે, તો હિન્દી પત્રકારિવની પ્રગતિ ઘણી ત્વરાથી થશે એમાં સંશય નથી.

દેરાસર ગલી,
ખાટકોપર (મુંબઈ)
તા. ૨૮-૧૦-૨૪.

}

અનુભાસ ના. શાહ

વર્તમાનપત્રો અને જાહેરખબર.

ખરી વાત છે કે હું પત્રકાર નથી. પરન્તુ જાહેરાતને માગે પત્રકારો સ્થાયે મારો નિકટનો સંબંધ હોઈ તેની રૂઝિએ વર્તમાનપત્રોની તે માગે પ્રગતિ થાય તેવી સૂચના કરવામાં હું વાજખી છું એમ માફ મન કહે છે.

પત્રકારો પોતેજ પોતાની ઉનાતના અને બીજી દરેક બાબતના વિચારો ભલે કરી લે. તેમાં હું વગર સમજે માયું મારવા નથી ઇચ્છતો. પરંતુ જાહેરાતખાતામાં વર્તમાનપત્રોની હાલની રૂઝિઓના સંબંધમાં થોડુંક અજવાળું હું પાડવા માયું છું કે જે વર્તમાનપત્રો પોતે પોતાની આંખે બીજાના બતાવ્યા વગર નથી જ જોઈ શકવાના. જેમ વર્તમાન પત્રકારની મુશીબતો હું નહીં જાણી શકું તેમજ અમારી—જાહેરાતો આપનારાઓની મુશીબતોનો ખ્યાલ પત્રકારને નથી આવતો.

વર્તમાન પત્રકારોની જાહેરાત સંબંધની હાલની રૂઝિઓ.

- (૧) જાહેરાત આપનારાઓ વર્તમાનપત્રની ખરી નકલ કદી પણ જાણી શકતા નથી. કારણ કે, કોઈ પણ વર્તમાન પત્રકાર પત્રના દરેક અંક ઉપર તે અંકની નકલનો આંકડો છાપતા નથી. એટલું જ નહીં પણ ખાસ કરીને પોતાનાં પત્રની ખરી નકલ કોઈ જાણી જાય નહીં તે માટે ખાસ કાળજી રાખે છે; એથી બને છે એવું કે વર્તમાન-પત્રકારો અતિશયોક્તિભરેલી સંખ્યા ખાનગીમાં જણાવીને જાહેરાતોના ભાવ આપે છે અને જાહેરાત આપનારો અજાણ્ય અને નવો વેપારી તેમાં ફસાય છે.
- (૨) દીવાળી, પટેડી અને બીજા ખાસ પ્રસંગો માટેના અંકો ધણી વાર કેવળ જાહેરાતો દ્વારા પૈસા મેળવવાના હેતુથી પ્રગટ કરવામાં આવે છે. પેપરનાં ગ્રાહકોને તે ખાસ અંક મળતો નથી. તેમ છતાં તેની સંખ્યામાં નહીં માની શકાય તેવી અતિશયોક્તિ હોય છે. જ્યાં પેપરની સંખ્યાજ ૧૦૦૦ હોય ત્યાં ખાસ અંકની સંખ્યા બારે કીંમત રાખીને પણ પાંચ હજાર છાપવાની સહરાગતભરેલી વસતો ફેલાવાય છે. (તેની નકલ પત્રનાં ગ્રાહકોને આપવાની નથી હોતી તે છતાં)
- (૩) ભેટના યુકોમાં પણ લગભગ તેવું હોય છે. વળી તેમાં વધારામાં એમ હોય છે કે પેપરની નકલ હજાર હોવા છતાં ધણી વાર ભેટની યુક બે હજાર પણ કાઢે છે. અને તે બજારમાં વેપારીઓને ઓછી કીંમતે વેચવાનો તેમના હેતુ હોય છે. અને જાહેરાતમાં તેઓ ૨૦૦૦ પ્રત જણાવીને જાહેરાત માગે છે. તેમની સંખ્યા સંબંધી મુખ્ય વાત અર્ધ સત્યવાળી હોય છે. કારણ કે પેપરનાં ગ્રાહકોને આપવાની હજાર યુકમાં જ જાહેરાતનાં પાનાં સીવી ભેવામાં આવે છે અને તેટલા પુરતાં જ તે પાનાં છપાય છે. બજારમાં વેચવાની યુકોમાં તે પાનાં સીવવામાં નથી આવતાં. જે કે જાહેરાતવાળા પાસેથી તેના પણ પૈસા તો લીધેલા હોય છે.
- (૪) કેટલાંક માસિકો એક કાળજી ઉપર છપાય છે, પણ તેમાં જાહેરાત કેવળ ૨૬ કાળજી ઉપર છાપીને માસિકમાં સીવી ભેવામાં આવે છે. એથી માસિકની શોધા તો

બગડે છે જ, અને જાહેરાતવાળાને તેનો લાભ નથી મળતો. કેટલીક વાર તે બંધનરની સરતચુકથી કે જાહેરાતનાં પાનાં ઓછાં છપાયાં હોય તેથી કેટલાં અડધામાં શીવાય છે, અને બાકીના એમ જ બચે છે. જો કે આવા બનાવો ક્વચિત જ બને છે. પણ તે બને છે—સારાં માસિકોમાં પણ બને છે એમ મારો પોતાનો અનુભવ છે.

- (૫) વર્તમાનપત્ર છાપતાં પહેલાં મુદ્ર જોવાની કાળજી પ્રેસ મેનેજરે રાખવી જોઈએ. પણ જાહેરાતની બાબતમાં તેમ નથી બનતું. કેટલીક વાર તો બે જાહેરાતો વચ્ચે જો ફક્ત કે કોંગ્રી મુદ્રા હોય છે, તે ત્યાંથી ઉપડી જઈને એકની અડધી જાહેરાત બીજા સાથે બળે છે, અને અડધી વળી ત્રીજા સાથે બળે છે. કેટલીક વાર જાહેરાતના ટાઇપ કેટલાક ભાગેલા જ હોય છે અથવા ટાઇપ વચ્ચેથી ઉડી જઈને કંઈથી કાંઈ છપાય છે. આદિતરનું અમૃત બિંદુ ને અદલે મૃતનરચાનું રમ્ય બિંદુ એમ ખુદ હેડીંગના ટાઇપમાં પણ છપાઈ બચે છે. છતાં તે જોવાની કાળજી પેપરવાળ નથી રાખતા. એટલું જ નહીં પણ તેમનું ધ્યાન ખેંચવાને કાગળ લખવા આવે તે વાંચવાની કે તેનો અમલ કરવાની પણ જાણે તેમને કુરસદ નથી હોતી.
- (૬) વર્તમાનપત્રવાળા એમ માને છે કે જાહેરાતવાળા સાથે જેમ રૂબાબટી વાત કરીએ અને વધુ પૈસા કઢાવીએ તેમ પેપરનો મોલો વધે છે. આ માન્યતા સારાં નરસાં ધણાખરાં પેપરોમાં મોટે ભાગે જોવામાં આવે છે. કાગળના ભાવ જ્યારે સાધારણ રીતે રતક્ષના આઠ આનાની આસપાસ પહોંચ્યા સારે પેપરોવાળાઓએ આંગે મીચીને જાહેરાતના ભાવ વધાયાં. એક દાખલો આપું. મુંબઈનાં એક રોજીદાં પત્રની નડીયાદમાં ૮૦ નક્કં આવતી તે વખતે તેના ભાવ એક રૂપિયાના છ ઇંચ મુજબ હતા. હમણાં તેની આઠ કોપી જ આવે છે, સારે તેના ભાવ એક રૂપિયાના બે ઇંચ મુજબ છે. કેટલા ટકા ભાવ વધ્યા તે માટે ત્રિરાશીથી—નહીં—પંચરાશીથી હિસાબ ગણી જોવા જેવા છે.
- (૭) કેટલાંક વર્તમાનપત્રો પોતાને બીજા કરતાં અતિશય મોટાં માની જાહેરાતના વાઉચર કોપી પણ આપતા નથી. જાણે બધી મોટાઈ જાહેરાતોવાળા તરફ તુચ્છ-કાર કે તોછડાઈ બતાવવામાં જ ઝળહળી રહેવાની હોય.
- (૮) કાગળના ભાવોમાં પાછો મોટો ઘટાડો થવા છતાં અને પ્રેસના માણસો પણ સાધારણ ઓછી મજુરીએ મળવા માંડ્યા છે તે છતાં પત્રકારોએ છેલ્લી ટોચના વધાર દીધેલા ભાવો હજી જરા પણ ઓછા કર્યા નથી. આ દોષ ખાસ કરીને પોતાને મોટા માનનારા પત્રોમાં વિશેષ રહ્યો છે.
- (૯) કોઈ પણ પત્રકારને ત્યાં જાહેરાત માટે એક પ્રમાણિક ભાવ નથી. નિર્કરેલા ભાવ કરતાં ધણા ઓછા ભાવે અને મોગે તોયે ભાવ નક્કી કર આવે છે. કેટલાંક મોટાં ગણાતાં પત્રો ઉપરથી એવો આડંબર રાખે છે, અને ભાવ છેવટના છે, ઓછો ભાવે માગણી કરવી નહીં એમ લખે છે. પરંતુ તે પત્રમાં તેના કેનવાસર મારફતે ધણી ઓછી કીમતે જાહેરાત છપાય છે. કેટલાંક પેપર

વાળાના જાહેરાતના ભાવ તો કોઈ પણ એ જાહેરાતવાળાના એકસરખા નહિ હોય. મતલબ કે જેટલી જાહેરાતની તેટલા ભાવ.

હું શું કહેવા માગું છું.

૧. લખીને હું શું કહેવા માગું છું તે વિદ્વાન પત્રકારોની પરિપદને સમજાવવાનું નહીં. છતાં કુંકમાં લખીશ કે વર્તમાનપત્રકારોની પરિપદ વર્તમાનપત્રોની ઉત્પત્તિના ઈતિહાસ રસતાની યોજના કરે તેમાં અમારો વિષય પણ દાખલ કરે અને નીચેના મુદ્દા ઉપર વિચાર કરી દેરાવ કરે.

- (૧) દરેક પેપર પોતાના દરેક અંકને મથાળે તેજ અંકની નકલનો ખરો આંકડો છાપે.
- (૨) દીવાળી, હોળી, વગેરેના અંકો ગ્રાહકોને તો મળે જ. તે વગર તે પત્રનો વધારાનો અંક ગણાય જ નહીં.
- (૩) ભેટની ભુકમાં અને માસિકમાં છુટા-વગર અંકના પાનામાં જાહેરાત લેવાની પ્રથા જ કાઢી નાંખવી, અને રહે તો પણ તેજ જાતના કાગળ રહે, અને ચાલુ અનુક્રમ પેજ નંબર તેના ઉપર પણ છપાય.
- (૪) જાહેરાતમાં આગલા અંક કરતાં બીજા અંકમાં નવી ભૂલો છપાય, બેઝિક ભાંજેલો છપાય, તો તે અંકની જાહેરાતની કીમતના અમુક ટકા ઓછા લેવા દેરાવવું.
- (૫) જાહેરાતવાળા અને ગ્રાહકો કે જેના ઉપર પત્રનું ઇવન છે, એની સાથે કાંઈક સમ્મતતા રાખે—અને પોતે તેમના કેટલા ઋણી છે તે સમજે.
- (૬) જાહેરાતવાળાને વાઉચર કોપી આપવી જ પડે.
- (૭) કાગળના ભાવના વધવા ઘટવા સાથે જાહેરાતોના ભાવ પણ વધઘટ થયા કરે.
- (૮) એકજ પ્રમાણિક ભાવ પરિપદ દરેક પત્રને નક્કી કરી આપે તેજ ભાવથી જાહેરાત લે. ઓછે કે વધારે ભાવ ન લઈ શકે.

જાહેરાતવાળાઓ સાથે પત્રકારોની ફરજનો વિષય ચર્ચાય.

આશા રાખું છું કે પરિપદના કાર્યકર્તાઓ મારા આ વિષયને લગતી ચર્ચામાં ભાવવા પોતાથી બનતું કરશે.

નડિયાદ.

તા. ૧૧-૧૦-૨૪

હીમતલાલ, ગરબડાસ ગાંધી.

ગુજરાત પત્રકાર મંડળ-અમદાવાદ.

(સ્થપાયું સન. ૧૯૨૩)

મંડળનો ઉદ્દેશ અને નિયમો.

- ૧ ગુજરાતમાં પત્રકારના ધંધાના વિકાસ અને અભિવૃદ્ધિ અર્થે એક :
સ્થાપવું.
- ૨ આ મંડળનું નામ “ ગુજરાત પત્રકાર મંડળ ” રાખવું.
- ૩ આ મંડળનો હેતુ ક્ષણીભુત કરવા માટે નીચેનાં કાર્ય, સવડ અને સાધન પ્રમાણે, હાથ ધરવામાં આવશે:-
અ રેકૉર્ડ્સ લાયબ્રેરી.
ક ધંધાને લગતા વિષયોની ચર્ચા, નિબંધવાચન, લાપણો વગેરે વગેરે.
ક છાપકામ અને ચિત્રકામ વિષયોની ચર્ચા અને સાધન સંગ્રહ.
ડ પત્રકારોમાં સહકાર અને બ્રાતૃભાવ વધે એવા પ્રયાસ કરવા.
ઈ વખતોવખત વાર્ષિક યા પ્રાસંગિક સાહિત્ય પ્રગટ કરવું.
- ૪ પત્રકારના ધંધા સાથે જોડાયેલા અને તેમાં પ્રસંગોપાત લાગ લેતા હરકાઈ આ મંડળના સભાસદ થઈ શકશે.
- ૫ આ મંડળનું વરસ ચેત્ર શુદ્ધ એકમથી ગણાશે.
- ૬ સભાસદ થવા માટે વાર્ષિક લવાજમ રૂ. બે રાખવામાં આવ્યું છે અને તે અગાઉથી લેવાશે.
- ૭ મંડળના હેતુ પાર પાડવા માટે એક કારોબારી કમિટી પાંચ સભાસદ નીમવામાં આવશે. તેમાં પ્રમુખ, એક ઉપ-પ્રમુખ, અને બે મં એક્સ-ઓફીસીઓ સભાસદ રહેશે.
- ૮ સામાન્ય સભાનું કોરમ પાંચ સભાસદોનું અને કારોબારી કમિટીનું કોઃ ત્રણ સભાસદનું રાખવું.
૯. “ ગુજરાતી પંચ ” કાર્યાલય, } હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ. -
અમદાવાદ. } ચીમનલાલ એમ. ત્રાહી.
મંત્રીઓ.

